

महाराष्ट्र शासन
विधि व न्याय विभाग

सन १९४८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६७

महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम

(दिनांक १३ ऑक्टोबर २०१४ पर्यंत सुधारित)

BOMBAY ACT No. LXVII OF 1948

**THE MAHARASHTRA TENANCY AND
AGRICULTURAL LANDS ACT,**

(As modified up to 13th October, 2014)

व्यवस्थापक, शासकीय मुद्रणालय, नागपूर यांच्याद्वारे भारतात मुद्रित आणि संचालक. शासकीय मुद्रण व लेखनसामुग्री व
प्रकाशन, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई-४ यांच्याद्वारे प्रकाशित

२०१५.

(किंमत १८-०० रुपये)

महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम

अनुक्रमणिका

उद्देशिका
कलमे

प्रकरण एक प्रारंभिक

	पृष्ठ
१. संक्षिप्त नाव व व्याप्ती.	३
२. व्याख्या	३

प्रकरण दोन

कुळवहिवाटीबाबत सर्वसाधारण तरतुदी

३. संपत्ति हस्तांतरण अधिनियम याचे प्रकरण ५ लागू होणे	८
४. कुळे म्हणून मानावयाच्या व्यक्ती	८
४-अ. संरक्षित कुळे	९
४-ब. अवधी संपल्यामुळे कुळवहिवाट समाप्त न होणे	९
५. कमाल क्षेत्र	९
६. निर्वाहक क्षेत्र	९
६-अ. ओलिताची जमीन	१०
७. कमाल क्षेत्र व निर्वाहक क्षेत्र यात बदल करण्याचा शासनाचा अधिकार	१०
८. खंड आणि त्याची कमाल व किमान मर्यादा	१०
९. कुळाने आपल्या जमीनमालकास द्यावयाच्या खंडाचा दर	११
९-अ. कुळाने जमीनमालकास द्यावयाच्या खंडाचे प्रमाण	११
९-ब. लागवडीच्या परिव्ययादाखल अंशदान देण्यास जमीनमालक दायी नसणे	१२
९-क. मागील कलमान्वये खंड निश्चित करण्यात येईपर्यंत खंड भरण्याचे कुळाचे दायित्व	१२
१०. या अधिनियमाच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून वसूल केलेला खंड परत करणे व इतर शास्ती	१२
१०-अ. जमीन महसूल व इतर विवक्षित उपकर देण्याचे कुळाचे दायित्व	१२
११. सर्व उपकर, इत्यादी रद्द करणे	१३
१२. (वगळण्यात आले)	१४
१३. खंड निलंबित करणे किंवा त्याची सूट देणे	१४
१४. कुळांच्या कसुरीमुळे कुळवहिवाट समाप्त करणे	१५
१५. कुळवहिवाट स्वाधीन करून ती समाप्त करणे	१५
१६. राहत्या घरातून काढून टाकण्यास रोध	१५
१७. ज्या ठिकाणावर कुळाने राहते घर बांधले असेल ते ठिकाण खरेदी करण्याचा कुळास प्रथम विकल्प देणे	१६
१७-अ. कलम १६ मध्ये उल्लेख केलेले ठिकाण खरेदी करण्याचा कुळाचा हक्क	१७
१७-ब. कलम १६ मध्ये उल्लेख केलेली ठिकाणे कुळाने, विनिर्दिष्ट तारखेपासून खरेदी केली आहेत असे मानणे	१७

(दोन)

अनुक्रमणिका
प्रकरण दोन—चालू

कलमे		पृष्ठ
१८.	शेतमजूर, इत्यादींची राहती घरे	१८
१९.	कुळांनी लावलेल्या झाडांवर त्यांचे हक्क असणे	१८
२०.	नैसर्गिकरीत्या वाढणा-या झाडांच्या उत्पन्नावरील हक्क	१८
२१.	(वगळण्यात आले)	१८
२२.	सीमाचिन्हे सुस्थितीत राखण्यास कुळे जबाबदार असणे	१८
२३.	जमिनीच्या संरक्षक बांधांच्या दुरुस्त्या	१८
२४.	विवक्षित प्रकरणात कुळवहिवाट समाप्त करण्यापासून सुटका	१९
२५.	खंड न भरल्यामुळे कुळवहिवाट समाप्त करण्यापासून सुटका	१९
२५-अ.	कुळास दिलेल्या फलोपभोग गहाणाच्या अवधीत कुळवहिवाट आस्थगित असणे	२०
२६.	खंडाबद्दल पावत्या	२०
२७.	पोट-विभागणी, पोट-पट्ट्याने देणे व अभिहस्तांकन यास मनाई	२०
२८.	न्यायालयाच्या आदेशिकेअन्वये जप्त करणे, अभिग्रहण करणे किंवा विकणे यास रोध	२१
२९.	कब्जा घेण्याची कार्यपद्धती	२१
२९-अ.	जोडधंद्यासाठी वापरण्यात येणा-या ठिकाणास कलम २९ च्या तरतूदी लागू होणे	२२
३०.	कुळांचे हक्क व विशेषाधिकार यांस बाध न येणे	२२

प्रकरण तीन

**कुळांचे विशेष हक्क व विशेषाधिकार आणि व्यक्तिशः कसण्यासाठी जमिनीचे संवितरण करण्याबाबत तरतूदी
(एक) व्यक्तिशः कसण्यासाठी व कृषीतर वापरासाठी कुळवहिवाट समाप्त करणे**

३१.	व्यक्तिशः कसण्यासाठी व कृषीतर प्रयोजनासाठी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा जमीन मालकाचा हक्क	२३
३१-अ.	कुळवहिवाट समाप्त करण्याबाबत शर्ती	२४
३१-ब.	सन १९४७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६२ याचे उल्लंघन करून किंवा कूळ, सहकारी शेती संस्थेचा सदस्य असेल तर, कुळवहिवाट समाप्त न करणे	२४
३१-क.ख.	(वगळण्यात आले)	२५
३१-ड.	कुळाकडे राहिलेली जमीन व्यक्तिशः कसण्याकरिता कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा जमीनमालकास हक्क नसणे	२५
३१-इ.	कुळवहिवाट समाप्त झाल्यानंतर कुळाकडे राहिलेल्या जमिनीच्या खंडाचे संविभाजन	२५
३२.	कुळांनी कृषकदिनी जमीन खरेदी केली आहे असे मानणे	२५
३२-अ.	कुळांनी कमाल क्षेत्रापर्यंत जमीन खरेदी केली आहे असे मानणे	२८
३२-ब.	कुळांनी जमीन खरेदी केली आहे असे केव्हा न मानणे	२८
३२-क.	खरेदी करावयाच्या जमिनी पसंत करण्याचा हक्क कुळास केव्हा असेल	२८
३२-ड.	कुळांनी तुकडे खरेदी केले असे केव्हा मानावे	२८
३२-इ.	कुळांनी जमीन खरेदी केल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या जमिनीची विल्हेवाट	२९

अनुक्रमणिका
प्रकरण तीन—चालू

कलमे	पृष्ठ	
३२-फ.	जमीनमालक अज्ञान इत्यादी असेल तेव्हा कुळाचा जमीन खरेदी करण्याचा हक्क	२९
३२-ग.	न्यायाधिकरणाने नोटिसा काढणे व कुळांनी द्यावयाच्या जमिनीच्या किंमती ठरविणे.	३०
३२-ह.	खरेदीची किंमत व तिची कमाल मर्यादा	३१
३२-आय	कायम कुळाच्या पोट-कुळाने जमीन खरेदी केली आहे असे मानणे	३२
३२-ज	(वगळण्यात आले)	३३
३२-के	खरेदीदार कुळाने किंमत द्यावयाची रीत आणि खरेदी किंमत वसूल करण्याचा न्यायाधिकरणाचा अधिकार.	३३
३२-ल	(निरसित करण्यात आले)	३४
३२-म	खरेदीची रक्कम देण्यात खरेदीदार कुळांनी कसूर केल्यावर खरेदी परिणामशून्य होणे	३५
३२-मम	विवक्षित खरेदी परिणामशून्य न होणे.	३५
३२-न	खरेदी परिणामशून्य होईल तेव्हा खंड वसूल करण्याचा जमीनमालकाचा हक्क	३६
३२-ओ.	ज्या कुळाची कुळवहिवाट कृषकदिनांतर निर्माण झाली असेल त्या कुळाचा जमीन खरेदी करण्याचा हक्क.	३६
३२-प.	कुळाने खरेदी न केलेल्या जमिनी परत घेण्याचा व त्यांची विल्हेवाट करण्याचा न्यायाधिकरणाचा अधिकार.	३७
३२-क्यु.	खरेदीच्या किंमतीच्या रकमेचे कर्जफेडीसाठी उपयोजन करणे.	३९
३२-र.	खरेदीदाराने व्यक्तिशः जमीन कसण्यास कसूर केल्यास त्याला जमिनीतून काढून टाकणे.	४०
३३.	जमिनीची अदलाबदल करण्याचा कुळांचा हक्क (२-अ) जमीनमालकांनी कुळवहिवाट समाप्त करणे आणि कलम ८८-क लागू असलेल्या जमिनी कुळांनी खरेदी करणे.	४०
३३-अ.	व्याख्या	४०
३३-ब.	प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकाचा व्यक्तिशः जमीन कसण्यासाठी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा विशेष हक्क.	४१
३३-क.	कलम ८८-क मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या जमिनीच्या कुळांनी जमीन खरेदी केली आहे असे मानणे आणि इतर आनुषंगिक तरतुदी.	४३
(तीन) कमाल क्षेत्रापेक्षा अधिक धारण जमीन धारण करण्यावर निर्बंध		
३४.	(वगळण्यात आले)	४४
३४-अ.	जमीन धारण करणा-यांनी जमिनीचा तपशील मामलेदारास सादर करणे	४४
३५.	(वगळण्यात आले)
३५-अ.	अत्याधिक जमिनीबाबतची प्रकरणे निर्धारित करणे.. . . .	४४
३६.	निर्वाहक क्षेत्र किंवा कमाल क्षेत्र यापेक्षा अत्याधिक असलेला तुकडा जमीन धारण करणा-या व्यक्तीजवळ राहू देण्याची परवानगी देता येईल.	४५
३७.	जमीनमालकाने एक वर्षाच्या आत जमीन कसली नाही तर, त्याने तिचा कब्जा परत देणे.	४५
३८.	(वगळण्यात आले)	४६
३९.	कब्जा परत मिळण्यासाठी कुळाकडून अर्ज	४६
४०.	कूल मरण पावल्यावर कुळवहिवाट चालू ठेवणे	४६
४१.	कुळाने केलेल्या सुधारणांबद्दल भरपाई	४६
४२.	कुळाचा शेतघर उभारण्याचा हक्क.	४७
४३.	या अधिनियमान्वये खरेदी केलेल्या किंवा विकलेल्या जमिनीच्या हस्तांतरणावर निर्बंध.	४७

(चार)

प्रकरण तीन-कक

ज्या सशस्त्र दलात नोकरी करणा-या व्यक्ती आहेत किंवा होत्या अशा जमीनमालकांनी कुळवहिवाट
समाप्त करण्याबाबत व त्यांच्या जमिनी कुळांनी खरेदी करण्याबाबत विशेष तरतुदी

कलमे		पृष्ठ
४३-१-अ.	व्याख्या	४७
४३-१-ब.	कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा जमीनमालकाचा हक्क	४८
४३-१-क.	प्रलंबित कार्यवाहीचे जिल्हाधिका-याकडे व राज्य शासनाकडे हस्तांतरण करणे	४८
४३-१-ड.	जमीनमालकाकडून जमीन खरेदी करण्याचा कुळाचा हक्क	४९
४३-१-इ.	व्यावृत्ती	४९

प्रकरण तीन-क

ऊस व इतर अधिसूचित कृषि उत्पन्न यांच्या लागवडीकरिता औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक उपक्रमांनी व
विवक्षित व्यक्तींनी पट्ट्याने धारण केलेल्या जमिनीसंबंधी विशेष तरतुदी

४३-अ.	औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक उपक्रम किंवा विवक्षित सहकारी संस्था यांनी ऊस किंवा फळे किंवा फुले याची लागवड करण्याकरिता पट्ट्याने घेतलेल्या जमिनीस काही तरतुदी लागू नसणे.	४९
४३-ब.	कलम ४३-क लागू असलेल्या जमिनीचा वाजवी खंड	५०

प्रकरण तीन-ख

नगरपालिकेच्या किंवा कटक क्षेत्रांच्या हद्दीतील क्षेत्रांच्या संबंधात विशेष तरतुदी

४३-क.	विवक्षित तरतुदी नगरपालिकाक्षेत्रांस किंवा कटक क्षेत्रांस लागू नसणे	५१
४३-ड.	(वगळण्यात आले)	५२

अनुक्रमणिका

प्रकरण चार

भूधारकांनी धारण केलेल्या संपदांचे व्यवस्थापन

४४.	भूधारकांच्या संपदेचे व्यवस्थापन स्वतःकडे घेण्याचा अधिकार	५२
४५.	संपदा व्यवस्थापकाकडे निहित होणे	५२
४६.	व्यवस्थापन जाहीर केल्याचा परिणाम	५३
४७.	व्यवस्थापकाचे अधिकार	५३
४८.	व्यवस्थापकाने व्यवस्थापनाचा परिव्यय वगैरे देणे	५३
४९.	हक्कमागणीदारास नोटीस	५४
५०.	हक्कमागणीत संपूर्ण तपशीलाचा समावेश करणे	५४
५१.	ज्यांची रीतसर नोटीस देण्यात आली नसेल अशा हक्कमागणीस प्रतिबंध	५४
५२.	ऋणे व दायित्वे निश्चित करणे	५४
५३.	ऋणांचा अनुक्रम लावण्याचा व व्याज निश्चित करण्याचा अधिकार	५४
५४.	ऋण फेडण्याची परियोजना	५५
५५.	परियोजनेतील तरतुदी	५५
५६.	परियोजना मंजूर केल्याचे परिणाम	५५
५७.	कब्जे गहाणदारास काढून टाकण्याचा अधिकार	५५
५८.	विकण्याचा किंवा पट्ट्याने देण्याचा अधिकार	५५
५९.	व्यवस्थापकाच्या पावतीमुळे जबाबदारीतून मुक्तता	५६
६०.	संपदा धारण करणारी व्यक्ती मरण पावली असता	५६
६१.	व्यवस्थापन समाप्त करणे	५६
६२.	व्यवस्थापक लोकसेवक आहे असे मानणे	५६

प्रकरण पाच

शेतजमिनीचे हस्तांतरण, लागवडीस न आणलेल्या जमिनीचे व्यवस्थापन आणि संपदांचे व जमिनीचे संपादन यांवरील निर्बंध

कलमे	पृष्ठ	
६३.	शेतकरी नसलेल्या व्यक्तीकडे हस्तांतरण करण्यास रोध	५६
६३-एक-अ.	ख-याखु-या औद्योगिक वापरासाठी शेतकरी नसलेल्या व्यक्तीकडे हस्तांतरण.	५७
६३-अ.	जमिनीची विक्री व खरेदी करण्यासाठी तिची वाजवी किंमत	५९
६४.	विशिष्ट व्यक्तीला शेतजमिनीची विक्री करणे	६०
६४-अ.	सहकारी संस्थांनी केलेल्या किंवा त्यांच्या प्रीत्यर्थ केलेल्या विक्रीस सूट	६२
६५.	लागवडीस न आणलेल्या जमिनीचे व्यवस्थापन स्वतःकडे घेणे.	६२
६६.	व्यवस्थापनाखाली असणारी संपदा किंवा जमीन किंवा त्यातील हितसंबंध संपादन करणे.	६३

प्रकरण पाच-क

इतरांच्या जमिनीमधून पाट बांधणे

(वगळण्यात आले)

अनुक्रमणिका

प्रकरण सहा

न्यायाधिकरण, मामलेदार व जिल्हाधिकारी यांची कार्यपद्धती व अधिकारिता ;
अपिले व पुनरीक्षण

६७.	न्यायाधिकरण	६४
६८.	न्यायाधिकरणाची कर्तव्ये	६६
६९.	न्यायाधिकरणाचे अधिकार	६६
७०.	मामलेदारांची कर्तव्ये	६६
७१.	कार्यवाह्यांचा प्रारंभ	६७
७२.	कार्यपद्धती	६८
७२अअ	मामलेदारांमध्ये कामकाजाचे वाटप	६८
७२अ.	कार्यवाही हस्तांतरण करण्याचा जिल्हाधिका-याचा अधिकार	६८
७२-ब.	जमिनीच्या कब्जाविषयी निरनिराळ्या मामलेदारांकडे केलेल्या अर्जाची सुनावणी निर्देशित मामलेदाराने करणे.	६८
७२क.	एकाच कुळाने निरनिराळ्या क्षेत्रात धारण केलेल्या जमिनीच्या संबंधात पदनिर्देशित न्यायाधिकरणाने कार्यवाही करणे.	६९
७३.	पैसे भरण्याविषयी किंवा कब्जा परत मिळवून देण्याविषयी दिलेल्या आदेशाची अंमल-बजावणी.	६९
७३-अ.	कलम २९, पोटकलम (३-क) खालील चौकशीतील जिल्हाधिका-याचे अधिकार, आदेशांचे पुनरीक्षण व अंमलबजावणी यांच्या संबंधातील तरतूद.	७०
७४.	अपिले	७०
७४अ.	अपिले हस्तांतरित करण्याचे व काढून घेण्याचे जिल्हाधिका-याचे अधिकार	७२
७५.	जिल्हाधिका-याच्या निवाड्यावर अपील	७२
७६.	पुनरीक्षण.	७३
७६-अ.	जिल्हाधिका-याचे पुनरीक्षणविषयक अधिकार	७३
७७.	न्यायालय फी	७३
७८.	अपिलात किंवा पुनरीक्षणात आदेश देणे	७३
७९.	मुदत	७४
८०.	चौकशी व कार्यवाह्या या न्यायिक कार्यवाह्या असणे	७४
८०-अ.	(वगळण्यात आले)	७४

(सहा)

कलमे	प्रकरण सात अपराध व शास्ती	पृष्ठ
८१.	अपराध व शास्ती	७४
अनुक्रमणिका प्रकरण आठ संकीर्ण		
८२.	नियम	७५
८३.	अधिकारांचे आणि कर्तव्यांचे प्रत्यायोजन	७७
८३-अ.	विधिअग्राह्य असलेल्या हस्तांतरणाद्वारे जमीन संपादन करण्यावर निर्बंध	७७
८४.	बिनासोपस्कार काढून टाकणे	७७
८४-अ.	नेमलेल्या दिवसापूर्वी केलेल्या हस्तांतरणाचे विधिग्राहीकरण	७८
८४-ब.	नेमलेला दिवस व सुधारणा अधिनियम, १९५५ अंमलात येण्याचा दिवस, यांच्या दरम्यान केलेली विवक्षित हस्तांतरणे विधिअग्राह्य असणे.	७८
८४-क.	ज्या जमिनीचे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिअग्राह्य आहे व जमिनीची विल्हेवाट	७९
८४-कक	शर्तीचे उल्लंघन केल्यामुळे ज्या जमिनीचे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिअग्राह्य असेल त्या जमिनीची विल्हेवाट.	८१
८४-ड.	कलम ३२-प किंवा ८४-घ अन्वये विल्हेवाट केली जाण्यास पात्र असलेल्या जमिनी तात्पुरत्या पट्ट्याने देणे.	८२
८५.	अधिकारितेस रोध	८२
८५-अ.	या अधिनियमान्वये निर्णीत करावयाचे वादविषय ज्यात अंतर्भूत असतील असे दावे.. . . .	८३
८६.	नियंत्रण	८३
८७.	दायित्वनिराकरण	८३
८७-अ.	भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबतच्या अधिनियमाचा तरतुदीच्या संबंधात व्यावृत्ती.. . . .	८३
८८.	शासकीय जमिनी व विवक्षित इतर जमिनी यांना माफी	८३
८८-अ-एक	अनुसूची चारमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या गावातील विवक्षित जमिनींच्या कुळांच्या संबंधात विशेष तरतुदी.	८५
८८-अ.	भूदान समितीकडे किंवा तिने हस्तांतरित केलेल्या जमिनीस या अधिनियमाच्या तरतुदी लागू नसणे.	८६
८८-ब.	स्थानिक प्राधिकरणे व विद्यापीठे यांच्या मालकीच्या व विश्वस्त व्यवस्थेखाली असलेल्या जमिनींना विवक्षित तरतुदीपासून माफी.	८६
८८-क.	ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न रुपये १,५०० पेक्षा अधिक नसेल अशा व्यक्तींनी पट्ट्याने दिलेल्या जमिनींना विवक्षित तरतुदीपासून माफी.	८८
८८-कक.	विवक्षित पट्ट्यांच्या बाबतीत अधिनियमाच्या तरतुदी लागू नसणे.	८८
८८-कअ.	कलमे ३२ ते ३२-द सेवेसाठी दिलेल्या विवक्षित जमिनींना लागू नसणे	८८
८८-कब.	कलमे ३२ ते ३२-द सरंजामांना लागू नसणे	८९
८८-ड.	माफी रद्द करण्याचा शासनाचा अधिकार	८९
८९.	निरसन	८९
८९-अ.	शंकानिरसन	९०
९०-अ.	सुधारणा केलेल्या अधिनियमिती	९०
	अनुसूची एक	९१
	अनुसूची दोन	९४
	अनुसूची तीन	९६
	अनुसूची चार	९८

सन १९४८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६७^१

[महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम]

[गव्हर्नर जनरल यांची अनुमती दिनांक १६ डिसेंबर, १९४८ रोजी मिळाली; ही अनुमती प्रथम मुंबई शासन राजपत्र, भाग चारमध्ये (इंग्रजी) दिनांक २८ डिसेंबर, १९४८ रोजी प्रसिद्ध करण्यात आली.]

या अधिनियमात पुढील अधिनियम व आदेश याअन्वये अनुकूलन, रूपभेद व सुधारणा करण्यात आल्या आहेत :—

विधि अनुकूलन आदेश, १९५०.

सन १९५१ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १२.

सन १९५१ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३४.

सन १९५१ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ४५.

सन १९५२ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३३.

सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६०.

सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३.

मुंबई विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६.

सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५*.

सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८†.

सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३.*

^१ उद्देश व कारणे यांच्या निवेदनाकरिता मुंबई शासन राजपत्र, १९४८, भाग ५, पृष्ठ २९५ (इंग्रजी) पहा.

*सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५ याचे कलम १७ पुढीलप्रमाणे आहे :—

१९५६ “ १७ या अधिनियमाची कलमे २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, ११, १२, १३ व १४ यांद्वारे व कलम १५ चा खंड (१), उपखंड (अ) व खंड (२) याद्वारे उक्त विवक्षित
चा अधिनियमात केलेल्या सुधारणा, ज्या तारखेस मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ अंमलात आला त्याच तारखेस केलेल्या सुधारणा
मुंबई आहेत व अंमलात आलेल्या आहेत असे मानण्यात येईल.” भूतलक्षी
१३. प्रभावासह
अंमलात असणे.

†सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८ याचे कलम ३४ पुढीलप्रमाणे आहे :—

१९५६ “ ३४. उक्त अधिनियमात कलम २ चे पोटकलम (२), कलमे ३, ४, ५, ११, १२ व १३, कलम १४ चे पोटकलम (१) आणि कलमे १८, २० व २८ याद्वारे विवक्षित
चा केलेल्या सुधारणा, मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ हा ज्या तारखेस अंमलात आला त्या तारखेपासून करण्यात आल्या सुधारणा
मुंबई आहेत व अंमलात आल्या आहेत असे मानण्यात येईल.” भूतलक्षी
१३. प्रभावासह
अंमलात असणे.

* सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३ याचे कलम २१ पुढीलप्रमाणे आहे :—

१९५६ “ २१. (१) मुख्य अधिनियमात, या अधिनियमाची कलमे ३, ५, ६, ७, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८ आणि २० याद्वारे केलेल्या सुधारणा या, विवक्षित
चा मुंबई कुळवहिवाट आणि शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ ज्या तारखेस अंमलात आला त्या तारखेस करण्यात आल्या आहेत व त्या तारखेपासून सुधारणा
१३. अंमलात आल्या आहेत असे मानण्यात येईल. भूतलक्षी
प्रभावासह
अंमलात असणे
आणि दंडाची
रक्कम परत
करणे.

(२) हा अधिनियम अंमलात येण्यापूर्वी मुख्य अधिनियमाचे कलम ८४-अ अन्वये हस्तांतरितीने दिलेली दंडाची रक्कम तशी रक्कम असल्यास,
ती या अधिनियमाद्वारे सुधारणा करण्यात आलेल्या उक्त कलमान्वये देण्याजोग्या रकमेहून जितक्या रकमेने अधिक असेल तितकी रक्कम परत करण्यात
येईल.

(३) जर कुळाच्या बाजूने असलेले कोणतेही हस्तांतरण, हा अधिनियम अंमलात येण्यापूर्वी, मुख्य अधिनियमाच्या कलम ८४-ब किंवा ८४-क
अन्वये विधिअग्राह्य असल्याचे जाहीर करण्यात आले असेल आणि ह्या अधिनियमाच्या कलम १३ किंवा १४ अनुसार सुधारणा करण्यात आल्याप्रमाणे उक्त
कलम ८४-ब किंवा ८४-क यांत विहित केल्याप्रमाणे जर कुळ राज्य शासनास दंड देईल तर मामलेदाराकडून असे हस्तांतरण पुन्हा विधिअग्राह्य ठरविण्यात
येईल.

महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६०.

सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९.

सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७.

सन १९६२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३६.

सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८.

सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९.

सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३१.

सन १९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४.

सन १९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४१.

सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९.

सन १९७४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३५ (६-७-१९७४) †.

सन १९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २१ (१९-९-१९७५) †.

सन १९७७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १० (११-३-१९७७) †.

सन १९८२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५ (५-२-१९८२) †.

सन १९९४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८ (** ३-२-१९९४) †.

सन २००१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १० (२३-१-२००१) †.

सन २००५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २५ @ (१७-५-२००४) †.

सन २००६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५ (२३-१-२००६) †.

सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४ (२२-८-२०१२) †.

सन २०१४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १ (७-२-२०१४) †.

सन २०१४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १० (२७-६-२०१४) †.

शेतजमिनीच्या कुळवहिवाटीसंबंधीचा कायदा सुधारणे आणि त्या जमिनीच्या संबंधात इतर विवक्षित तरतुदी करणे याबाबत अधिनियम

ज्याअर्थी, शेतजमिनीचे मालक व कुळे यांमधील संबंधाचे नियमन करणारा कायदा सुधारणे आवश्यक आहे ;

आणि ज्याअर्थी, भूधारकाच्या हयगयीमुळे किंवा भूधारक व त्याची कुळे यांच्यातील विवादांमुळे त्याच्या भूसंपदेच्या लागवडीच्या बाबतीत मोठे नुकसान झाले आहे म्हणून अथवा शेतक-यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्याच्या प्रयोजनार्थ किंवा शेतीसाठी जमिनीचा पूर्णतः व कार्यक्षम रीतीने उपयोग व्हावा यासाठी भूधारकानी धारण केलेल्या भूसंपदेचे व्यवस्थापन हाती घेणे व मुंबई प्रांतातील शेतकरी, शेतमजूर व कारागीर यांच्या मालकीच्या असलेल्या किंवा त्यांच्या भोगवट्यात असलेल्या शेतजमिनी, राहती घरे व त्यालगत असलेल्या जागा व जमिनी याच्या हस्तांतरणाचे विनियमन करणे व त्यावर निर्बंध घालणे आणि यात यापुढे दिलेल्या इतर विवक्षित प्रयोजनाकरिता तरतूद करणे इष्ट आहे; **त्याअर्थी**, याद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियम करण्यात येत आहे :-

† ही खूण अधिनियमाच्या प्रारंभाची तारीख दर्शवते.

* * सन १९९४ चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्रमांक ३ हा सन १९९४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८ द्वारे निरसित करण्यात आला.

@ सन २००४ चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्रमांक १६ हा, सन २००५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २५, कलम ५ द्वारे निरसित करण्यात आला.

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, ^१[महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम] असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव व व्याप्ति.

(२) तो ^२[महाराष्ट्र राज्याच्या मुंबई क्षेत्रास] लागू आहे.

२. विषयात किंवा संदर्भात याविरुद्ध काही नसेल तर, या अधिनियमात,—

व्याख्या.

^३[(१) “कृषि” या संज्ञेत फलोत्पादन, पिके काढणे, गवत किंवा बागायती उत्पन्न ^४[शेतक-याने आपली गुरे चारण्यासाठी, त्याने धारण केलेल्या जमिनीचा किंवा तिच्या भागाचा उपयोग करणे, कोणत्याही जमिनीचा-मग ती जमीन भातशेतीच्या जमिनीस पूरक असो अथवा नसो-राब खताच्या प्रयोजनासाठी उपयोग करणे] यांचा समावेश होतो, परंतु तीत जोडधंदे किंवा फक्त लाकडे तोडणे यांचा समावेश होत नाही.

(१-अ) “शेतमजूर ” म्हणजे, जिचे उपजीविकेचे मुख्य साधन शेतावर अंगमेहनतीचे काम करणे हे आहे, अशी व्यक्ती ;]

(२) “शेतकरी ” म्हणजे, व्यक्तिशः जमीन कसणारी व्यक्ती ;

^५[(२-अ) “जोडधंदे” म्हणजे दूधदुभत्याचा धंदा करणे, कुक्कुटपालन, गुराढोरांची पैदास करणे, गुरे चारणे ^६[(आपल्या स्वतःच्या शेतीच्या गुरांकरिता असलेल्या कुरणाव्यतिरिक्त)] व विहित करण्यात येतील असे इतर जोडधंदे करणे ;

(२-ब) “नेमलेला दिवस ” म्हणजे, दिनांक १५ जून, १९५५ ;

(२-क) “मागास क्षेत्र ” म्हणजे, ज्या क्षेत्रात राज्य शासनाच्या मते सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गातील नागरिकांचे प्रमाण अधिक आहे असे, राज्य शासनाने मागासलेले क्षेत्र म्हणून जाहीर केलेले कोणतेही क्षेत्र, आणि त्यात, भारताचे संविधान यांच्या पाचव्या अनुसूचीच्या सहाव्या परिच्छेदान्वये अनुसूचित क्षेत्र म्हणून जाहीर केलेल्या क्षेत्राचा समावेश होतो;

(२-ड) “कमाल क्षेत्र ” याचा एखाद्या व्यक्तीने धारण केलेल्या जमिनीच्या संबंधातील अर्थ-मग अशी जमीन तिने मालक म्हणून धारण केलेली असो किंवा कूळ म्हणून धारण केलेली असो किंवा अंशतः मालक म्हणून आणि अंशतः कूळ म्हणून धारण केलेली असो-कलम ५ किंवा ७ अन्वये कमाल क्षेत्र म्हणून ठरविलेले जमिनीचे क्षेत्र, असा आहे.

^{१८७९} (२-इ) “जिल्हाधिकारी ” या संज्ञेत, * “मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९ ” अन्वये जिल्हाधिका-याची कर्तव्ये पार पाडणारा व त्याच्या अधिकारांचा वापर करणारा सहायक किंवा उप-जिल्हाधिकारी यांचा किंवा या अधिनियमान्वये जिल्हाधिका-याची कामे पार पाडण्यासाठी राज्य शासनाने विशेषरीत्या अधिकार प्रदान केलेला कोणताही इतर अधिकारी याचा समावेश होतो ;]

^{१९२५} (३) “सहकारी संस्था ” म्हणजे, ** मुंबई सहकारी संस्था अधिनियम, १९२५, याच्या तरतुदी अन्वये नोंदलेली संस्था किंवा उक्त अधिनियमान्वये नोंदण्यात आली असल्याचे मानण्यात आलेली संस्था ;

^७ (४) “सहकारी शेती ” म्हणजे, ** मुंबई सहकारी संस्था अधिनियम, १९२५, अन्वये सहकारी शेती संस्था म्हणून नोंदलेली संस्था ;

^७ [(५) “लागवड करणे ” या संज्ञेतील व्याकरणदृष्ट्या होणारे फेरफार व तत्सम शब्दप्रयोग धरून तिचा अर्थ कृषि उत्पन्न काढण्याकरिता किंवा त्यात सुधारणा करण्याकरिता अंगमेहनतीने किंवा जनावरांच्या किंवा यंत्रांच्या सहाय्याने जमीन नांगरणे किंवा तिची मशागत करणे किंवा अशा जमिनीवर कोणतीही कृषिविषयक प्रक्रिया करणे असा होतो आणि “न कसलेले ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ त्याप्रमाणे लावण्यात येईल ;

स्पष्टीकरण— जी व्यक्ती गवत कापण्याचे किंवा कोणत्याही जमिनीवरील झाडांची फळे किंवा इतर उत्पन्न गोळा करण्याचे कंत्राट करते ती व्यक्ती केवळ त्याच कारणावरून अशी जमीन कसते असे मानण्यात येणार नाही ;]

^१ सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४, कलम २ व ३ अनुसूची, नोंद क्र. ३३ द्वारे दिनांक १ मे १९६० पासून “ मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८ ” या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात “महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम” अशी सुधारणा करण्यात आली.

^२ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६०, यान्वये “ दुस-या राज्यात घातलेले प्रदेश वगळून पुनर्रचनेपूर्वीच्या मुंबई राज्यास ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २ (१) अन्वये मूळ खंड (१) ऐवजी हे खंड दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम २ (अ) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^५ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २ (२) अन्वये मूळ खंड (२-अ) ऐवजी खंड(२-अ),(२-ब), (२-क),(२-ड) व (२-ई) हे दाखल करण्यात आले.

^६ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम २ (ब) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

*आता महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ (१९६६ चा महाराष्ट्र ४१) पहा.

**आता महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० (१९६१ चा महा. २४) पहा.

^७ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २ (३) अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

१[(६) “ व्यक्तिशः जमीन कसणे ” म्हणजे, स्वतःसाठी—

(एक) स्वतःच्या मेहनतीने, अथवा

(दोन) स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीच्या मेहनतीने, अथवा

(तीन) स्वतःच्या किंवा स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली, मजुरीने कामावर लावलेल्या मजुरांकरवी अथवा रोख रकमेत किंवा वस्तूंच्या रूपात, परंतु पिकाच्या हिश्याच्या रूपात नव्हे, द्यावयाच्या वेतनावर ठेवलेल्या नोकरांकरवी,—

— जमीन कसणे :

मात्र, अशा जमिनीचे संपूर्ण क्षेत्र—

(अ) एकाच गावाच्या हद्दीत असले पाहिजे, अथवा

(ब) अशा जागी असले पाहिजे की, जमिनीचा एक तुकडा दुस-या तुकड्यापासून पाच मैलांपेक्षा अधिक अंतरावर असता कामा नये, अथवा

(क) एक सलग तुकडा असला पाहिजे :

परंतु, खंड (अ), (ब), व (क) यातील निर्बंध पुढील कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत लागू होणार नाहीत :—

(एक) कमाल क्षेत्राच्या दुपटीहून अधिक नसलेली जमीन,

(दोन) जर अशी जमीन कमाल क्षेत्राच्या दुपटीहून अधिक असेल, तर कमाल क्षेत्राच्या दुपटीपर्यंत असलेली जमीन.

स्पष्टीकरण एक.— विधवा, अज्ञान किंवा शारीरिक अथवा मानसिक विकलता असलेली व्यक्ती किंवा सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती हे, अशी जमीन नोकरांकरवी किंवा मजुरीने कामावर लावलेल्या मजुरांकरवी किंवा कुळांच्यामार्फत कसत असतील तर, ते अशी जमीन व्यक्तिशः कसतात असे मानण्यात येईल.

स्पष्टीकरण दोन.— संयुक्त कुटुंबाच्या बाबतीत, जर अशी जमीन अशा कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीकडून कसण्यात येत असेल तर, ती व्यक्तिशः कसण्यात येते असे मानण्यात येईल ;

२[* * * * *]

३[(६-अ) “ निर्वाहक क्षेत्र ” म्हणजे, एखाद्या व्यक्तीने धारण केलेल्या जमिनीच्या संबंधात-मग अशी जमीन तिने मालक म्हणून धारण केलेली असो किंवा कूळ म्हणून धारण केलेली असो किंवा अंशतः मालक म्हणून व अंशतः कूळ म्हणून धारण केलेली असो, कलम ६ किंवा ७ अन्वये निर्वाहक क्षेत्र म्हणून निश्चित केलेले जमिनीचे क्षेत्र ;

(६-ब) “ तुकडा ” म्हणजे *मुंबई धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम, १९४७, याचे कलम २, पोटकलम (४) यात व्याख्या केल्याप्रमाणे असलेला तुकडा ;]

४[(६-क) या कलमाचा खंड (२-घ) आणि ५[कलम ३२ (१-ब), ३२ अ], ३२-ब ६[आणि ६३] यांच्या प्रयोजनांसाठी मालक किंवा कूळ म्हणून “ जमीन धारण करणे ”, म्हणजे यथास्थिति, मालक किंवा कूळ म्हणून कायदेशीरपणे जमीन प्रत्यक्ष कब्जात असणे ;]

(७) कोणत्याही जमिनीच्या संबंधात “ सुधारणा ” म्हणजे, ज्यामुळे जमिनीचे मूल्य वाढते व जे अशा जमिनीवर करणे योग्य आहे, तसेच ज्या प्रयोजनाकरिता जमीन धारण करण्यात आली आहे त्या प्रयोजनाशी जे सुसंगत आहे असे कोणतेही काम व त्या संज्ञेत पुढील गोष्टींचा समावेश होतो—

(अ) शेतीच्या प्रयोजनासाठी पाण्याचा साठा, पुरवठा किंवा वाटप करण्याकरिता तलाव, विहिरी, पाण्याचे पाट, बंधारे व इतर बांधकामे करणे ;

सन १९५६ या मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २ (३) अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

* सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४, कलम २ व ३ अनुसूची, नोंद क्र. २९ अन्वये दिनांक १ मे १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात “महाराष्ट्र धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम” (१९४७ चा ६२) अशी सुधारणा करण्यात आली.

१ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (४) अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

२ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, याचे कलम २ (१) अन्वये समाविष्ट करण्यात आलेला खंड (६-अअ) सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, याचे कलम २ या अन्वये वगळण्यात आला.

३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २ (५) अन्वये हे खंड समाविष्ट करण्यात आले.

४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम २ (अ) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला

५ सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९, याच्या कलम २, अनुसूची अन्वये “ कलमे ३२-अ ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

६ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७, याचे कलम ४८, दुसरी अनुसूची या अन्वये “ ३४ व ३५ ” या मजकुराऐवजी “ आणि ६३ ” हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

१९४७
चा मुंबई
६२.

(ब) जमिनीवरील जलनिस्सारणासाठी किंवा पुरापासून अथवा धूप होण्यापासून किंवा पाण्यामुळे होणा-या इतर नुकसानीपासून जमिनीचे संरक्षण करण्यासाठी बांधकामे करणे ;

(क) जमीन उपयोगक्षम करणे, साफ करणे, जमिनीला कुंपण घालणे, जमीन समतल करणे किंवा जमिनीला मजगी घालणे ;

(ड) अशा जमिनीवर शेतीच्या प्रयोजनांसाठी तिचा सोयीस्कररीत्या व फायदेशीररीत्या उपयोग करता यावा म्हणून आवश्यक असलेल्या इमारती बांधणे ;

(इ) वरीलपैकी कोणत्याही बांधकामाचे नवीकरण करणे किंवा ते पुन्हा बांधणे किंवा त्यात किरकोळ दुरुस्तीच्या स्वरूपाचे नसतील असे फेरफार करणे किंवा नव्या बांधकामाची भर घालणे ; परंतु त्या संज्ञेत, कुळांकडून शेतीच्या नेहमीच्या व्यवसायात सामान्यतः करण्यात येणारी अशी साफसफाई, बांध बांधणे, जमीन समतल करणे, कुंपण घालणे, तात्पुरत्या विहिरी बांधणे, पाण्याचे पाट काढणे व इतर बांधकामे यांचा समावेश होत नाही ;

^१[(७-अ) “संयुक्त कुटुंब” म्हणजे, अविभक्त हिंदू कुटुंब आणि इतर व्यक्तींच्या बाबतीत ज्या गटातील किंवा घटकातील व्यक्ती संपदेच्या किंवा निवासाच्या बाबतीत रुढी अनुसार अविभक्त म्हणून समजण्यात येतात तो गट किंवा घटक ;]

^२[(८) “जमीन” म्हणजे,—

(अ) शेतीसाठी वापरण्यात येणारी जमीन ^३[किंवा अशा रीतीने वापरण्यात येत असलेली परंतु पडीत ठेवलेली जमीन, आणि तीत,] अशा जमिनीस लागून असलेल्या ^३[शेतावरील इमारतीच्या ठिकाणांचा समावेश होतो ;] आणि

(अ) कलमे ११, १६, १७, १७-अ, १७-ब, १८, १९, २०, २६, २८, २९, २९-अ, ३०, ४१, ६३, ६४, ६४-अ, ८४-अ, ८४-ब व ८४-क यांच्या प्रयोजनांकरिता—

(एक) शेतकरी, शेतमजूर किंवा कारागीर यांच्या भोगवट्यात असलेल्या राहत्या घरांची ठिकाणे व अशा राहत्या घरांस लागून असलेली जमीन ;

(दोन) शेतक-यांकडून जोडधंद्यांसाठी वापरण्यात येणारी संरचनांची ठिकाणे ;]

(९) “भूधारक” म्हणजे, जमीनदार, सरंजामदार, इनामदार, तालुकादार, मालीक किंवा खोत अथवा जी व्यक्ती जमीन धारण करते किंवा जिचा जमिनीत हितसंबंध आहे व ज्या व्यक्तीस, अशा जमिनीच्या विस्तारामुळे व किमतीमुळे किंवा अशा जमिनीतील तिच्या हितसंबंधामुळे या अधिनियमाच्या प्रयोजनाकरिता ^४[राज्य] शासनाने भूधारक म्हणून जाहीर केले आहे अशी यापूर्वी विनिर्दिष्ट न केलेली कोणतीही व्यक्ती ;

^५[(९-अ) “भूमिहीन व्यक्ती” म्हणजे, ज्या व्यक्तीने शेतीच्या प्रयोजनांसाठी मालक म्हणून किंवा कूळ म्हणून कोणतीही जमीन धारण केलेली नाही व जी मुख्यतः अंगमेहनतीने आपली उपजीविका करते, आणि जिचा शेतीचा व्यवसाय करण्याचा हेतू आहे व जी व्यक्तिशः जमीन कसण्यास समर्थ आहे अशी व्यक्ती ;]

(१०) “मामलेदार” या संज्ञेत महालकरी व या अधिनियमान्वये मामलेदाराची कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी ^५[राज्य] शासन असा इतर कोणताही अधिकारी यांचा समावेश होतो ;

^६[(१०-अ) “कायम कूळ” म्हणजे, जी,

^{१९५६} “(अ) मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ (ज्यास यात यापुढे “सुधारणा अधिनियम, १९५५” चा मुंबई असे म्हटले आहे), अंमलात येण्याच्या निकटपूर्वी—

१३.

(एक) मूळगेणीदार किंवा मिरासदार म्हणून जमीन धारण करीत असेल ; अथवा

(दोन) रुढी, करार किंवा न्यायालयाचा हुकूमनामा किंवा आदेश याअन्वये जमीन पटट्याने कायमची धारण करीत असेल ; अथवा

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २ (६) अन्वये हा खंड जादा दाखल करण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (७) अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम २ (ड) या अन्वये “व अशा जमिनीस लागून असलेल्या शेतावरील घरांच्या जागा” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^४ विधि अनुकूल आदेश, १९५०, अन्वये “प्रातिक” ह्या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^५ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २ (८) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (९) अन्वये हा खंड जादा दाखल करण्यात आला.

(ब) जिच्या कुळवहिवाटीचा प्रारंभ किंवा अवधी तिच्या प्राचीनत्वामुळे समाधानकारक रीतीने सिध्द करता येत नसेल ; अशी व्यक्ती ; व त्या संज्ञेत, ज्याचे नाव किंवा ज्याच्या पूर्वहक्काधिका-याने नाव अधिकार अभिलेखात किंवा कोणत्याही सार्वजनिक अभिलेखात किंवा कोणत्याही इतर महसूल अभिलेखात सुधारणा अधिनियम, १९५५, अंमलात येण्याच्या निकटपूर्वी कायम कूळ म्हणून दाखल केले असेल त्या कुळाचा समावेश होतो ;]

(११) “ व्यक्ती ” या संज्ञेत ^१[संयुक्त] ^२[* * * *] कुटुंबाचा समावेश होतो ;

(१२) “ विहीत ” म्हणजे, या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले ;

(१३) कोणत्याही जमिनीच्या संबंधात “ शेतीपासून झालेला नफा ” म्हणजे, एकूण उत्पन्नातून जमिनीवर काम करणा-या शेतक-यांची मजुरी धरून लागवडीचा खर्च वजा केल्यानंतर ^३[जमीनधारकाजवळ] राहिलेली शिल्लक ;

^२[स्पष्टीकरण-जमीनधारकाच्या कुटुंबातील व्यक्ती जमिनीची लागवड करण्याकरिता तीवर काम करत असतील तर, या खंडात उल्लेख केलेल्या लागवडीच्या खर्चाचा हिशेब करताना अशा व्यक्तींनी केलेली मेहनत विचारात घेण्यात येईल ;]

(१४) “ संरक्षित कूळ ” म्हणजे, ^४[कलम ४-अ अन्वये] संरक्षित कूळ म्हणून मान्यता दिलेली व्यक्ती ;

^५[* * * * *]

(१६) “ खंड ” म्हणजे, कुळाने धारण केलेल्या जमिनीच्या उपयोगाबद्दल किंवा भोगवट्याबद्दल पैशाच्या रूपात किंवा वस्तूंच्या रूपात किंवा या दोन्ही रूपात त्याने दिलेला किंवा देय असलेला कोणताही मोबदला, परंतु त्यात व्यक्तिशः केलेल्या कामाचा किंवा मेहनतीचा समावेश होणार नाही ;

^६[(१६-अ) “ सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती ” म्हणजे, संघराज्याच्या सशस्त्रदलात नोकरी करणारी व्यक्ती ; परंतु कोणतीही व्यक्ती संघराज्याच्या सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती आहे किंवा नाही असा प्रश्न उद्भवल्यास, राज्य शासन त्याचा निर्णय करील व राज्य शासनाचा त्यावरील निर्णय अंतिम असेल ;

(१६-ब) “ अल्पभूधारक ” म्हणजे, जो निर्वाहक क्षेत्रापेक्षा कमी क्षेत्र असलेली जमीन कसत असेल व जो मुख्यतः शेती करून व शेतमजुरी करून आपली उपजीविका करित असेल असा शेतकरी ;]

(१७) “ कुळवहिवाट ” म्हणजे, जमीनमालक व कूळ यांचे परस्पर संबंध ;

^७[(१८) “ कूळ ” म्हणजे, पट्ट्याने जमीन धारण करणारी व्यक्ती व त्यात पुढील व्यक्तींचा समावेश होतो-

(अ) कलम ४ अन्वये कूळ म्हणून मानण्यात येणारी व्यक्ती ;

(ब) संरक्षित कूळ म्हणून असलेली व्यक्ती ; आणि

(क) कायम कूळ म्हणून असलेली व्यक्ती ;

आणि “ जमीन मालक ” या संज्ञेचा अर्थ त्याप्रमाणे लावण्यात येईल ;]

(१९) “ न्यायाधिकरण ” म्हणजे, कलम ६७ अन्वये रचना केलेले शेतजमीन न्यायाधिकरण ;

^८[(२०) “ गाव ” म्हणजे, महसुली दस्तऐवजात गाव म्हणून मान्यता दिलेले गाव ;]

^९[(२०-अ) “ वरकस जमीन ” म्हणजे, भातशेतीच्या लागवडीच्या संबंधात राब खताच्या प्रयोजनासाठी उपयोगात आणलेली आणि महसूल अभिलेखात वरकस जमीन म्हणून वर्गीकरण केलेली जमीन ;]

(२१) या अधिनियमात वापरण्यात आलेले परंतु व्याख्या न केलेले शब्द व शब्दप्रयोग यांचा अर्थ, यथास्थिति, * “ मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९ व संपत्ति हस्तांतरण अधिनियम, १८८२, ” ह्यात त्यांचा जो अर्थ दिलेला असेल तोच असेल.

१८७९
चा
मुंबई ५.

^१ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (१०) या अन्वये “ अविभक्त ” या मूळ शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २ (२) या अन्वये येथील “ हिंदू ” हा शब्द वगळण्यात आला.

^३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २ (११) (अ) अन्वये “ जमीन कसणा-या व्यक्तीजवळ ” या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (१२) अन्वये कलम ३१ अन्वये या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (१३) अन्वये खंड (१५) हा वगळण्यात आला.

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (१४) अन्वये खंड (१६-अ) व (१६-ब) समाविष्ट करण्यात आले.

^७ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (१५) अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

^८ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (१६) अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

^९ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम २ (अ) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

* आता महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६, (१९६६ चा महाराष्ट्र ४१) पहा.

प्रकरण दोन
कुळवहिवाटीबाबत सर्वसाधारण तरतुदी

१८८२ चा मुंबई ४. ३. संपत्ति हस्तांतरण अधिनियम, १८८२, प्रकरण ५ च्या तरतुदी, या अधिनियमाच्या तरतुदींशी विसंगत नसतील तेथवर, हा अधिनियम ज्यास लागू आहे अशा कुळवहिवाटीस व जमिनीच्या पट्ट्यास लागू होतील.

संपत्ति हस्तांतरण अधिनियम याचे प्रकरण ५ लागू होणे.

४. ^१[(१)] दुस-या व्यक्तीच्या मालकीची कोणतीही जमीन कायदेशीररीत्या कसणारी व्यक्ती ही, जर अशी जमीन मालकाकडून व्यक्तिशः कसण्यात येत नसेल आणि जर अशी व्यक्ती—

कुळे म्हणून मानावयाच्या व्यक्ती.

(अ) मालकाच्या कुटुंबातील व्यक्ती नसेल अथवा

(ब) रोख रकमेत किंवा वस्तूंच्या रूपात परंतु पिकाच्या हिश्याच्या रूपात नव्हे, द्यावयाच्या वेतनावर ठेवलेला नोकर नसेल किंवा मालकाच्या अथवा मालकाच्या कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली मजुरी घेऊन जमीन कसत नसेल, अथवा

(क) कब्जेगहाणदार व्यक्ती नसेल,

तर, ती कूळ म्हणून मानण्यात येईल.

१९३९ चा मुंबई २९. **स्पष्टीकरण** ^३ [(एक)].— मुंबई कुळवहिवाट अधिनियम, १९३९, कलम २-अ अन्वये तरतूद केलेल्या रीतीने जमिनीच्या मालकाने केलेल्या अर्जावरून जर एखादी व्यक्ती कूळ नाही असे सक्षम प्राधिका-याने घोषित केले असेल तर, ती या कलमान्वये कूळ आहे असे मानण्यात येणार नाही.

^३ [स्पष्टीकरण (दोन)]— विधवा किंवा अज्ञान किंवा शारीरिक अथवा मानसिक विकलता असलेली व्यक्ती किंवा सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती कोणतीही जमीन कुळाकरवी कसत असेल तर, कलम २ च्या खंड (६) च्या स्पष्टीकरण एकमध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, असे कूळ या कलमाच्या अर्थानुसार कूळ आहे असे मानण्यात येईल.]

^३ [(२) पोट-कलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, एखाद्या व्यक्तीकडून (अधिकारामिलेखानुसार) ज्या व्यक्तीला कसायचा हक्क असेल त्या व्यक्तीखेरीज, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांतील कोणतीही जमीन १२ वर्षापेक्षा कमी नसेल इतक्या कालावधीसाठी कसण्यात येत असेल त्या बाबतीत, जर अशी व्यक्ती, व्यक्तिशः, सातत्याने ती जमीन कसत असल्याचा तिच्याकडे परिस्थितीजन्य साक्षी पुरावा असल्यास, ^४ [आणि त्या गावचा सरपंच किंवा पोलीस पाटील किंवा विविध कार्यकारी सहकारी संस्थेचा अध्यक्ष आणि त्या व्यक्तीच्या जमिनीला लागून असलेल्या जमिनीचा लागवडदार, उक्त जमीन त्या व्यक्तीच्या कब्जात असल्याचे, आणि त्या व्यक्तीकडून ती जमीन १२ वर्षापेक्षा कमी नाही इतक्या कालावधीसाठी अखंडितपणे कसण्यात येत असल्याचे शपथपत्रावर कथन करित असतील तर,] अशी व्यक्ती, या कलमाच्या प्रयोजनांसाठी, कूळ असल्याचे मानण्यात येईल.

स्पष्टीकरण एक.— या पोट-कलमाच्या प्रयोजनाकरिता, “जमीन” या शब्दप्रयोगात, “वरकस जमिनीचा” समावेश होतो.

स्पष्टीकरण दोन.— या पोट-कलमाच्या प्रयोजनाकरिता, परिस्थितीजन्य साक्षी पुरावा या शब्दप्रयोगात, मतदार यादीचा भाग, शिधापत्रिका, विजेचे बिल किंवा त्याच गावातील घरपट्टीची पावती किंवा कृषी उत्पन्नाच्या विक्रीसंबंधातील कोणतीही पावती किंवा झाडे तोडण्याच्या किंवा गौण खनिजांचे उत्खनन करण्याच्या परवानगीबाबतची किंवा अशा जमिनीच्या संबंधात मंजूर केलेल्या कोणत्याही अशा परवानगीसंबंधातील कोणतीही कागदपत्रे यांचा समावेश होतो.

(३) कलम ३२ह, पोट-कलम (१) याच्या खंड (दोन) मधील उप-खंड (अ) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अशा प्रकरणांत खरेदीची किंमत ही निर्धारणाच्या २०० पट इतकी असेल.]

^१ सन २००१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १०, कलम (२) अन्वये कलम ४ ला त्यातील पोट-कलम (१) असा नवीन क्रमांक देण्यात आला.

^२ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ३ अन्वये विद्यमान स्पष्टीकरणास स्पष्टीकरण-एक व स्पष्टीकरण-दोन असे फेर क्रमांक देण्यात आले.

^३ सन २००१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १०, कलम (२) अन्वये ही पोट-कलमे जादा दाखल करण्यात आली.

^४ सन २००६ चा अधिनियम क्रमांक ५ याच्या कलम २ अन्वये मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

संरक्षित कूळ. ^१[४-अ. एखादी व्यक्ती, या अधिनियमाच्या अनुसूची एकमध्ये उल्लेख केलेला मुंबई कुळवहिवाट संरक्षित अधिनियम, १९३९, १९३९ याची कलमे ३, ३ अ व ४ यान्वये संरक्षित कूळ म्हणून मानण्यात आली असेल तर, तिला या अधिनियमाच्या प्रयोजनांकरिता संरक्षित कूळ म्हणून मान्यता देण्यात येईल. चा मुंबई २९.

अवधी संपल्यामुळे कुळवहिवाट समाप्त न होणे. **४-ब.** कोणत्याही जमिनीची कुळवहिवाट ^२[महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६, याचे कलम ३६ किंवा ३६अ अन्वये रीतसर मंजूर केलेल्या जमिनीच्या कुळवहिवाटी व्यतिरिक्त] केवळ करारानुसार किंवा परिपाठानुसार ठरवलेला तिचा अवधी संपला आहे याच कारणावरून समाप्त करण्यात येणार नाही.] १८६६ चा महा. ४९.

कमाल क्षेत्र. ^३[५. (१) या अधिनियमाच्या प्रयोजनांकरिता जमिनीचे कमाल क्षेत्र पुढीलप्रमाणे असेल—

(अ) जिराईत जमीन-४८ एकर, अथवा

(ब) हंगामात पाणी मिळणारी किंवा भातशेतीची किंवा तांदूळ पिकवण्याची जमीन-२४ एकर, अथवा

(क) बारमहा पाणी मिळणारी जमीन-१२ एकर.

(२) एखाद्या व्यक्तीने धारण केलेली जमीन पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे दोन अधिक प्रकारची असेल अशा बाबतीत, अशा जमिनीचे कमाल क्षेत्र हे, बारमहा पाणी मिळणा-या जमिनीच्या एक एकर हंगामात पाणी मिळणा-या जमिनीच्या किंवा भातशेतीच्या किंवा तांदूळ पिकवणा-या जमिनीच्या दोन एकरांबरोबर किंवा जिराईत जमिनीच्या चार एकरांबरोबर आहे, या आधारे ठरविण्यात येईल.

^४[स्पष्टीकरण.—कमाल क्षेत्राची परिगणना करताना जमीन वगळण्यात येईल.]

निर्वाहक क्षेत्र. **६.** (१) या अधिनियमाच्या प्रयोजनांकरिता, निर्वाहक क्षेत्र पुढीलप्रमाणे असेल :—

(अ) जिराईत जमीन-१६ एकर, अथवा

(ब) हंगामात पाणी मिळणारी किंवा भातशेतीची किंवा तांदूळ पिकवण्याची जमीन-८ एकर, अथवा

(क) बारमहा पाणी मिळणारी जमीन-४ एकर.

(२) एखाद्या व्यक्तीने धारण केलेली जमीन, पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे दोन अधिक प्रकारची असेल अशा बाबतीत, निर्वाहक क्षेत्र हे कलम ५, पोट-कलम (२) अन्वये कमाल क्षेत्रास लागू असलेल्या तत्वाच्या आधारे ठरविण्यात येईल.

^५[स्पष्टीकरण.—निर्वाहक क्षेत्राची परिगणना करताना वरकस जमीन वगळण्यात येईल.]

६-अ. या अधिनियमाच्या प्रयोजनांकरिता—

ओलिताची जमीन. (अ) ओलिताची जमीन-मग ती बारमहा पाणी मिळणारी असो किंवा हंगामात पाणी मिळणारी असो या संज्ञेत, *मुंबई पाटबंधारे अधिनियम, १८७९ यात दिलेल्या अर्थानुसार कालवे किंवा बंधारे याव्यतिरिक्त इतर साधनांनी किंवा राज्य शासनाने बांधलेल्या किंवा चालविलेल्या कोणत्याही उपसा सिंचन पद्धतीने पाणी मिळणा-या जमिनीचा समावेश होणार नाही ; १९४७ चा मुंबई-७

(ब) “हंगामी ओलिताची जमीन ” या संज्ञेत, जलोढाची जमीन आणि नदीच्या पात्रात असलेली व अशा नदीच्या पाण्यामुळे हंगामात जलसिंचित होणारी जमीन यांचा समावेश होईल.

कमाल क्षेत्र व निर्वाहक क्षेत्र यांत बदल करण्याचा शासनाचा अधिकार. **७.** कलमे ५ व ६ यात काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने तसे करणे इष्ट आहे अशी राज्य शासनाची खात्री झाल्यास, त्यास पुढील गोष्टींचा विचार करून राजपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनेद्वारे, कमाल क्षेत्र किंवा निर्वाहक क्षेत्र यांचे एकरी प्रमाण किंवा कलम ५, पोट-कलम (२) अन्वये ज्या तत्वावर असे कमाल क्षेत्र किंवा निर्वाहक क्षेत्र ठरविण्यात येते ते तत्त्व यात बदल करता येईल व त्याने तसे करणे हे विधिसंमत असेल. त्या गोष्टी अशा—

(अ) जमीन कोठे आहे ते,

(ब) तिची उत्पादनक्षमता,

(क) जमीन मागासलेल्या क्षेत्रात आहे ही वस्तुस्थिति, आणि

(ड) विहित करण्यात येतील अशा कोणत्याही इतर गोष्टी.

खंड आणि त्याची कमाल व किमान मर्यादा. **८.** (१) या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या अधीन राहून—

(अ) परंतु कोणताही कायदा, रूढी, परिपाठ, करार किंवा न्यायालयाचा हुकूमनामा किंवा आदेश यात काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, देणे असलेला खंड दरवर्षी देण्यात येईल व तो रोख रकमेत देण्यात येईल ;

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, अन्वये कलमे ४अ व ४ब समाविष्ट करण्यात आली.

^२ सन १९७४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३५, याच्या अनुसूची अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४ अन्वये कलमे ५, ६, ७, ८ व ९ याच्याऐवजी ही कलमे दाखल करण्यात आली.

^४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम ३ अन्वये हे स्पष्टीकरण जादा दाखल करण्यात आले.

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम ४ अन्वये हे स्पष्टीकरण जादा दाखल करण्यात आले.

* आता महाराष्ट्र पाटबंधारे अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा महाराष्ट्र ३८) पहा.

(ब) असा खंड अशा जमिनीच्या बाबतीत द्यावयाच्या निर्धारणाच्या रकमेच्या पाचपट किंवा दरएकरी वीस रुपये, या दोहोंपैकी जी रक्कम कमी असेल त्या रकमेपेक्षा अधिक असणार नाही व तो अशा निर्धारणाच्या रकमेच्या दुपटीपेक्षा कमी असणार नाही ;

परंतु, निर्धारणाच्या दुपटीइतकी रक्कम दर एकरी वीस रुपयांपेक्षा अधिक असेल तेव्हा अशा खंडाची रक्कम निर्धारणाच्या रकमेच्या दुपटीइतकी असेल.

(२) या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता “निर्धारण” म्हणजे—

१८७९
चा मुंबई
५.

(एक) ज्या क्षेत्रात मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९, प्रकरण आठ-अ अन्वये जमाबंदी करण्यात आली आहे त्या क्षेत्रात उक्त संहितेच्या कलम ५२ अन्वये निर्धारण निश्चित करण्यात आले आहे त्या क्षेत्रात अशा रीतीने ठरविलेले किंवा निश्चित केलेले निर्धारण ;

(दोन) ज्या क्षेत्रास जमीन महसूल नियम, १९२१ यातील नियम १९-न लागू आहे त्या क्षेत्रात, त्या नियमान्वये बसविता येईल असे निर्धारण ;

१९५४
चा मुंबई
३९.

(तीन) ज्या क्षेत्रास मुंबई विलीन प्रदेश व क्षेत्रे (जहागिरी नाहीशा करण्याबाबत) अधिनियम, १९५३ लागू आहे त्या क्षेत्रात त्या अधिनियमाच्या कलम ७ अन्वये निश्चित केलेले निर्धारण ;

(चार) ज्या क्षेत्रात निर्धारण पिकाच्या हिश्याच्या रूपात किंवा उत्पादनाच्या रूपात द्यावयाचे असते त्या क्षेत्रात, जमीन महसूल नियम, १९२१ यातील नियम १९-ओ यात दिलेल्या तत्वांनुसार राज्य शासनाकडून निश्चित करण्यात येईल असे निर्धारण.

(३) रूढी, परिपाठ, करार किंवा न्यायालयाचा हुकूमनामा किंवा आदेश याअन्वये द्यावयाची खंडाची रक्कम पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कमाल किंवा किमान मर्यादेपेक्षा कमी असल्यास अशा रीतीने द्यावयाची रक्कम ही, अशा जमिनीच्या संबंधातील खंडाची रक्कम असेल.

स्पष्टीकरण.—जमीन महसूल देण्यापासून अंशतः किंवा पूर्णतः माफी दिलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत अशा जमिनीच्यासंबंधात वसूल करावयाची निर्धारणाची पूर्ण रक्कम ही पोट-कलम (१) च्या प्रयोजनाकरिता जणू अशा जमिनीच्या बाबतीत जमीन महसूल देण्याची पूर्णतः किंवा अंशतः माफी देण्यात आली नसावी त्याप्रमाणे तिच्या बाबतीतील निर्धारण असल्याचे मानण्यात येईल.

९. (१) कलम ८ अन्वये ठरविलेल्या खंडाच्या कमाल व किमान मर्यादांच्या अधीन राहून मामलेदार आपल्या अधिकारितेतील प्रत्येक गावासाठी किंवा गावाच्या गटांसाठी किंवा अशा गावातील किंवा गटांतील कोणत्याही क्षेत्रासाठी, यथास्थिति अशा गावात किंवा गावांच्या गटात किंवा क्षेत्रात असलेल्या निरनिराळ्या प्रकारच्या जमिनीच्या पट्ट्याबद्दल कुळाने द्यावयाच्या खंडाचा दर निश्चित करील ;

कुळाने आपल्या
जमीन मालकास
द्यावयाच्या
खंडाचा दर.

^१[परंतु, कलम ८, पोट-कलम (३) च्या तरतुदीनुसार देण्याजोगा खंड हा, या कलमान्वये मामलेदाराने ठरविलेल्या दराने येणा-या खंडापेक्षा कमी असेल तर, त्यास हे पोट-कलम लागू होणार नाही].

(२) असा दर ठरविताना मामलेदार संबंधित क्षेत्रात प्रचलित असलेले खंड, जमिनीची उत्पादकता, मालाच्या किंमती व विहित करण्यात येतील अशा इतर गोष्टी विचारात घेईल.

(३) याप्रमाणे ठरविलेला खंडाचा दर पाच वर्षांच्या कालावधीपर्यंत चालू राहिल व त्यानंतर प्रत्येक लागोपाठच्या पाच वर्षांनी मामलेदारास त्यात सुधारणा करता येईल ;

परंतु, अशा रीतीने निश्चित केलेल्या खंडाच्या दरात अशा कोणत्याही कालावधीच्या शेवटी सुधारणा करण्यात आली नाही तर, तो अशा रीतीने सुधारण्यात येईपर्यंत तसाच चालू राहिल.

(४) एखाद्या गावांतील, गावांच्या गटातील किंवा क्षेत्रांतील कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत कुळाने आपल्या जमीनमालकास जो खंड द्यावयाचा असेल त्याचा दर पोट-कलम (१) अन्वये निश्चित केलेल्या दराइतका असेल.

^१[परंतु, कलम ८ च्या तरतुदींच्या अधीन राहून मामलेदारास किंवा जिल्हाधिका-यास, अशा पाच वर्षांच्या कालावधीत कोणत्याही वेळी त्याच्याकडे याबाबत अर्ज करण्यात आल्यावर—

(एक) पुरामुळे किंवा कुळाच्या नियंत्रणाबाहेरच्या कोणत्याही कारणामुळे जमिनीची खराबी झाल्याकारणाने ती लागवडीसाठी पूर्णपणे किंवा अंशतः निरुपयोगी झाली आहे अशी त्याची खात्री झाल्यास, खंड कमी करता येईल; अथवा

(दोन) जमीनमालकाच्या खर्चाने जमिनीत केलेल्या कोणत्याही सुधारणेमुळे कृषी उत्पन्नात वाढ झाली आहे अशी त्याची खात्री झाल्यास, खंड वाढविता येईल.]

९-अ. (१) कुळाने द्यावयाचा खंड हा, कलम ८ अन्वये निश्चित केलेल्या कमाल व किमान मर्यादांच्या अधीन राहून कुळाने धारण केलेली जमीन ज्या वर्गातील असेल त्या वर्गाच्या बाबतीत कलम ९ अन्वये निश्चित केलेल्या दराने द्यावयाचा खंड असेल

* सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४, कलम २ व ३ अनुसूची नोंद क्र. ५४ द्वारे दिनांक १ मे १९६० पासून या अधिनियमांच्या संक्षिप्त नावात महाराष्ट्र विलीन प्रदेश व क्षेत्रे (जहागिरी नाहीशा करण्याबाबत) अधिनियम (१९५४ चा ३९) अशी सुधारणा करण्यात आली.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ४ अन्वये मूळ परंतुकाऐवजी हे परंतुक दाखल करण्यात आले.

कुळाने जमीन मालकांस द्यावयाच्या खंडाचे प्रमाण.

१[किंवा कलम ८ चे पोट-कलम (३) प्रवर्तनात असल्यामुळे देय खंड हा कलम ९ अन्वये निश्चित केलेल्या दराने येणा-या खंडापेक्षा कमी असेल त्याबाबतीत असा कमी असलेला खंड असेल.]

२[परंतु, कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या संबंधात जमीन महसूल देण्यापासून पूर्णतः किंवा अंशतः माफी देण्यात आली असेल आणि अशा जमिनीच्या बाबतीत द्यावयाचा खंड कलम ९ अन्वये निश्चित केलेल्या दरानुसार द्यावयाचा असेल तर, खंडाच्या रकमेत पुढील रकमांच्या एकूण रकमेइतकी वाढ करण्यात येईल : —

(एक) अशा जमिनीच्या संबंधात करावयाच्या संपूर्ण निर्धारणाची रक्कम;

(दोन) अशा जमिनीच्या बाबतीत संबंधित कायद्याअन्वये कलम १०-अ, पोटकलम (१), खंड (ब), (क) व (ड) यात निर्दिष्ट केलेल्या उपकरांच्या ज्या रकमा आकारल्या आहेत किंवा आकारता येतील त्या रकमा,—

आणि कूळ, अशा रीतीने वाढविण्यात आलेला खंड देण्यास पात्र असेल :

परंतु आणखी असे की, कोणत्याही वर्षी, कुळाने द्यावयाच्या खंडाची अशा रीतीने वाढविण्यात आलेली रक्कम ही, त्या वर्षी जमिनीपासून झालेल्या उत्पन्नाच्या किंमतीच्या एक-षष्ठांशापेक्षा अधिक होईल तर, कुळाने, त्या वर्षीसाठी द्यावयाच्या खंडाच्या रकमेतून अशा रीतीने अधिक होणारी रक्कम वजा करण्याचा हक्क असेल, आणि कुळाने त्या वर्षीसाठी आपल्या जमीनमालकास द्यावयाच्या खंडाचे प्रमाण अशा रीतीने वजा केलेल्या रकमेच्या मर्यादेपर्यंत कमी करण्यात आले आहे असे मानण्यात येईल.]

(२) एखादी जमीन कोणत्या वर्गाची आहे याबद्दल विवाद निर्माण झाल्यास विवादातील कोणत्याही पक्षास मामलेदाराकडे अर्ज करता येईल आणि मामलेदार चौकशी केल्यानंतर अशा विवादाचा निर्णय देईल.

९-ब. कोणताही कायदा, परिपाठ किंवा करार किंवा न्यायालयाचा हुक्मनामा किंवा आदेश यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, ज्या जमिनीच्या संबंधात कलम ९ अन्वये खंड निश्चित करण्यात आला असेल त्या जमिनीच्या बाबतीत जमीनमालकास त्याच्या कुळाच्या कब्जात असलेल्या जमिनीच्या लागवडीकरिता कोणतेही अंशदान द्यावे लागणार नाही.

लागवडीच्या परिव्यादाखल अंशदान देण्यास जमीनमालका दायी नसणे.

९-क. मागील कलमांच्या तरतुदीनुसार खंड निश्चित करण्यात येईपर्यंत, कलम ८ अन्वये तरतूद केलेल्या कमाल मर्यादेच्या अधीन राहून सुधारणा अधिनियम, १९५५ च्या प्रारंभाच्या निकटपूर्वी कूळ ज्या दराने जमीनमालकास खंड देत असेल त्याच दराने खंड देण्यास दायी असेल आणि असा खंड अंशतः किंवा पूर्णतः पिकाच्या हिश्याच्या स्वरूपात किंवा उत्पन्नाच्या स्वरूपात द्यावयाचा असेल तर, अशा पिकाच्या हिश्याची किंवा उत्पन्नाची किंमत विहित करण्यात येईल अशा रीतीने निर्धारित करण्यात येईल.

मागील कलमान्वये खंड निश्चित करण्यात येईपर्यंत खंड भरण्याचे कुळाचे दायित्व.

१०. जर कोणताही जमीनमालक कलम १[८,९,९-अ किंवा ९-क] यांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून कोणत्याही कुळाकडून खंड वसूल करील तर, वसूल केलेली जादा रक्कम त्याने कुळास ताबडतोब परत केली पाहिजे. तसेच, तो याबाबत मामलेदार निर्धारित करील अशी भरपाई कुळास देण्यास जबाबदार असेल. त्याशिवाय तो ह्या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमान्वये विहित केलेल्या शास्तीसही पात्र असेल.

या अधिनियमाच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून वसूल केलेला खंड परत करणे व इतर शास्ती.

जमीन महसूल व इतर विवक्षित उपकर देण्याचे कुळाचे दायित्व.

१[१०-अ (१) प्रत्येक कूळ, पोटकलम (२) च्या तरतुदींच्या अधीनतेने कूळ म्हणून त्याने धारण केलेल्या जमिनीच्या बाबतीत पुढील रकमा देण्यास जबाबदार असेल :-

(अ) *मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९, च्या तरतुदीनुसार जमीन महसूल,

१८७९
चा मुंबई
५.

१ वरील अधिनियमाच्या कलम ५ अन्वये मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २ अन्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ५ अन्वये हा मजकूर “ ६, ७, ८ किंवा ९ ” या मजकुराऐवजी दाखल करण्यात आला.

४ वरील अधिनियमाच्या कलम ६ अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

* आता महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ (१९६६ चा महा. ४१) पहा.

१८७९ (ब) *मुंबई पाटबंधारे अधिनियम, १८७९, याच्या तरतुदीनुसार सिंचन उपकर,
चा मुंबई ७. १[* * *]

१९२३ (क) या अधिनियमाच्या अनुसूची २ अन्वये सुधारणा करण्यात आलेला मुंबई स्थानिक मंडळ अधिनियम, १९२३, याच्या
चा मुंबई कलम ९३ अन्वये बसविलेला उपकर, ३[आणि]
६.

१९३३ ३[(ड) * * मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९३३, याच्या कलम ८९-ब अन्वये बसविलेला उपकर]
चा मुंबई (२) कोणत्याही वर्षासाठी—
६.

(एक) कुळाने पोटकलम (१), खंड (अ) अन्वये द्यावयाचा जमीन महसूल,

(दोन) त्याने ४[पोटकलम (१), खंड (क) आणि (ड)]अन्वये द्यावयाचा उपकर, आणि

(तीन) त्याने यथास्थिति कलम ९ किंवा ९-क अन्वये जमीन मालकास द्यावयाचा खंड,

याची एकूण रक्कम त्या वर्षाच्या अशा जमिनीच्या उत्पन्नापैकी एक-षष्टांश उत्पन्नाच्या किमतीपेक्षा अधिक असेल, तर कुळास, त्या वर्षासाठी त्याने द्यावयाच्या खंडाच्या रकमेतून अशी अधिक रक्कम वजा करण्याचा हक्क असेल आणि त्या वर्षासाठी कुळाने जमीनमालकास द्यावयाची खंडाची रक्कम, अशा वजा केलेल्या रकमेने कमी झाली आहे असे मानण्यात येईल.

(३) पोटकलमे (१) व (२) यातील कोणत्याही तरतुदी पुढील कुळांनी धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीस लागू होणार नाहीत—

(अ) अनुसूचित क्षेत्रातील कूळ ;

(ब) जे कूळ, कलम ८, पोटकलम (३) अन्वये जमीनमालकास ५[* * * *]

खंड देत असेल ते कूळ ६[अशा कुळाने कलम ३२ अन्वये जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईपर्यंत किंवा कलम ३२-फ किंवा ३२-ओ अन्वये त्याने जमीन खरेदी केली असेल तर खरेदीची किंमत कलम ३२-ह अन्वये निश्चित करण्यात येईपर्यंत] ;

६[(अ) ज्या जमिनीस जमीन महसूलाची संपूर्णतः किंवा अंशतः माफी देण्यात आली असेल त्या जमिनीच्या बाबतीत, ते कूळ.]

११. [“(१) कोणताही करार, परिपाठ किंवा कायदा यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, कोणत्याही जमीनमालकाने कोणत्याही कुळाकडून, त्याने कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीच्या बाबतीचा अशा जमिनीबद्दल विधितः येणे असलेल्या खंडाव्यतिरिक्त कोणताही उपकार, पट्टी, वेरो, हक्क किंवा कर वसूल करणे किंवा कोणत्याही वर्णनाची किंवा नावाची सेवा घेणे हे विधिसंमत असणार नाही.

सर्व उपकर
इत्यादी रद्द
करणे.

६[(२) पोटकलम (१) मधील कोणत्याही तरतुदीमुळे कलम १०-अ अन्वये कोणताही उपकर भरण्याच्या कुळाच्या दायित्वास बाध येणार नाही.]

१२. [वाजवी खंडासंबंधी चौकशी] सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ८ अन्वये वगळण्यात आले.

१८७९ १३. (१) ***मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९ याच्या कलम ८४-अ यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेव्हा जेव्हा
चा मुंबई कोणत्याही कारणामुळे कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत १०[**] शासनास द्यावयाचा संपूर्ण जमीन महसूल भरणे निलंबित करण्यात
५. येईल किंवा त्याची सूट देण्यात येईल. तेव्हा ११[राज्य शासनाने सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे अन्यथा निदेश दिलेला
असेल ते खेरीज करून] जमीनमालक, अशा जमिनीबद्दल त्यास त्याच्या कुळाने द्यावयाचा खंड यथास्थिति निलंबित करील किंवा
त्यापासून सूट देईल अशा जमिनीच्या बाबतीत, जमीन महसूलाचे अंशतः निलंबन करण्यात किंवा सूट देण्यात आली असेल तर
११[राज्य शासनाने सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे अन्यथा निदेश दिलेला असेल ते खेरीज करून] जमीनमालक अशा
जमिनीबद्दल त्यास कुळाने द्यावयाचा खंड त्याच प्रमाणात निलंबित करील किंवा त्याची सूट देईल.

खंड निलंबित
करणे किंवा
त्याची सूट देणे.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ६ (१) (एक) अन्वये “आणि” हा शब्द वगळण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाचे कलम ६ (१) (दोन) अन्वये हा शब्द, समाविष्ट करण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाचे कलम ६ (१) (तीन) अन्वये हा खंड, समाविष्ट करण्यात आला.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम ६ (२) या अन्वये “खंड (क)” या मजकुरापेवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम ६ (३) अन्वये येथील “आपण स्वतः व जमीनमालक यांमध्ये झालेल्या कबुलायतीअन्वये ठरलेला” हा मजकूर वगळण्यात आला.

^६ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ३ अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^७ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३ अन्वये हा खंड, समाविष्ट करण्यात आला.

^८ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ७ अन्वये या कलमास त्या कलमाचे पोटकलम (१) असा फेरक्रमांक देण्यात आला.

^९ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ७ अन्वये हे पोटकलम समाविष्ट करण्यात आले.

^{१०} वरील अधिनियमाच्या कलम ९ (१) अन्वये येथील “जमीनमालकाने” हा शब्द वगळण्यात आला.

^{११} सन १९८२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५, याच्या कलम २ अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

* आता महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ (१९६६ चा महा. ४१) पहा.

** आता महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ (१९५९ चा ३) पहा.

*** आता महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ (१९६६ चा महा. ४१) पहा.

(२) जर अशा जमिनीबद्दल शासनास कोणताही जमीन महसूल देय नसेल आणि जर कोणत्याही कारणामुळे अशा जमिनीच्या शेजारच्या दुस-या कोणत्याही जमिनीबद्दल शासनास द्यावयाचा सर्व जमीन महसूल किंवा त्याचा कोणताही भाग भरणे निलंबित करण्यात आले असेल किंवा त्याची सूट देण्यात आली असेल तर, जिल्हाधिकारी, शासनाच्या सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशांच्या अधीनतेने पोटकलम (१) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने अशा जमिनीबद्दल जमीनमालकास द्यावयाचा खंड किंवा त्याचा भाग यथास्थिति निलंबित करील किंवा, त्यापासून सूट देईल.

(३) ज्याच्या बाबतीत सूट देण्यात आली असेल असा कोणताही खंड जमीनमालकाने वसूल करणे किंवा असा खंड भरणे जेवढ्या कालावधीसाठी या कलमान्वये निलंबित करण्यात आले असेल त्या कालावधीत मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९ याच्या कलमे ८६ व ८७ अन्वये सहाय्य मिळण्यासाठी केलेला कोणताही अर्ज दाखल करून घेतला जाणार नाही, कोणताही दावा दाखल करता येणार नाही व दिवाणी न्यायालयाच्या कोणत्याही हुकूमनाम्याची अंमलबजावणी करता येणार नाही. ज्या कालावधीत खंड भरणे या कलमान्वये निलंबित करण्यात आले असेल तो कालावधी, असा खंड वसूल करण्यासाठी केलेला कोणताही दावा किंवा कार्यवाही यासाठी विहित केलेला कालावधी मोजताना वगळण्यात येईल.

(४) मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९ याची कलमे ८६ व ८७ यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, जिल्हाधिकारी, जमीनमालकास सहाय्य देण्यासाठी उक्त संहितेचे कलम ८७, पोटकलम (२) अन्वये आदेश देतेवेळी, या कलमाचे पोटकलम (१) किंवा पोटकलम (२) अन्वये किंवा उक्त संहितेच्या कलम ८४-अ अन्वये ज्या रकमेची सूट द्यावयाची असेल ती रक्कम वजा केल्यानंतर, कुळाकडून जमीनमालकास येणे असलेल्या खंडाच्या रकमेपेक्षा जी कोणतीही अधिक रक्कम अशा कुळाने जमीनमालकास दिली असेल त्या रकमेची अशा कुळास वजावट करून देईल. या पोटकलमान्वये करावयाची वजावट ही, उक्त संहितेच्या कलम ८६ अन्वये केलेल्या अर्जाच्या तारखेच्या निकटपूर्वीच्या तीन वर्षांच्या कालावधीत अशा कुळाने अशा जमीनमालकास दिलेल्या रकमांबद्दलच करण्यात येईल.

(५) कोणताही जमीनमालक या कलमात तरतूद केलेल्या रीतीने खंड भरण्याचे निलंबित करण्यात किंवा त्याबाबत सूट देण्यात कसूर करील तर, या कलमाचे उल्लंघन करून त्याने वसूल केलेली रक्कम कुळास परत देण्यास तो दायी असेल. अशी रक्कम वसूल करण्यासाठी कुळास मामलेदाराकडे अर्ज करता येईल आणि मामलेदारास, चौकशी केल्यानंतर, अशी रक्कम परत देण्याविषयी ^१[व विहित करण्यात येईल अशी शास्ती जमीनमालकावर लादण्याविषयी] आदेश देता येईल.

कुळांच्या कसुरीमुळे कुळवहिवाट समाप्त करणे.

३[१४. (१) कोणताही कायदा, करार किंवा परिपाठ अथवा न्यायालयाचा हुकूमनामा किंवा आदेश यात काहीही अंतर्भूत असेल तरी,—

(अ) कुळाने—

(एक) कोणत्याही महसूल वर्षाचा खंड त्या वर्षाच्या मे महिन्याच्या ३१ तारखेपूर्वी भरण्यात कसूर केली नसेल तर ;

(दोन) ज्यायोगे जमिनीची खराबी किंवा कायमची नुकसानी होईल असे कोणतेही कृत्य केले नसेल तर ;

(तीन) कलम २७ चे उल्लंघन करून, जमिनीची पोट-विभागणी केली नसेल, ती पोट-पट्ट्याने दिली नसेल किंवा ती अभिहस्तांकित केली नसेल तर ;

(चार) ती व्यक्तीशः कसण्यात कसूर केली नसेल तर ; अथवा

(पाच) अशा जमिनीचा उपयोग शेतीच्या किंवा जोडधंद्याच्या प्रयोजनाव्यतिरिक्त, इतर प्रयोजनांसाठी केला नसेल तर ; आणि

(ब) कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा आपला निर्णय व कुळवहिवाट अशा रीतीने समाप्त करण्याची कारणे याबद्दची तीन महिन्यांची लेखी नोटीस जमीनमालकाने दिलेली नसेल आणि अशा कालावधीत जो भंग केल्यामुळे कुळवहिवाट समाप्त केली जाण्यास पात्र असेल त्याबाबत उपाययोजना करण्यास कुळाने कसूर केली नसेल तर,

अशा कोणत्याही जमिनीची कुळवहिवाट समाप्त करण्यात येणार नाही.

(२) कायम कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या कुळवहिवाटीच्या शर्तीनुसार अशी कुळवहिवाट पोटकलम (१) मध्ये नमूद केलेल्या कारणांपैकी कोणत्याही कारणांमुळे समाप्त केली जाण्यास पात्र होत नसेल तर, अशा कुळवहिवाटीस उक्त पोटकलमातील कोणतीही तरतूद लागू होणार नाही.]

कुळवहिवाट स्वाधीन करून ती समाप्त करणे.

३[१५. (१) कुळास कोणत्याही जमिनीसंबंधीची कुळवहिवाट, अशा जमिनीतील आपला हितसंबंध जमिनमालकाच्या स्वाधीन करून कोणत्याही वेळी समाप्त करता येईल ;

परंतु, असे स्वाधीन करणे हे लेखी असेल आणि त्याबाबत मामलेदारापुढे विहित रीतीने सत्यापित करून दिलेले असेल.

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ९ (२) अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम १० अन्वये मूळ कलमाऐवजी हे कलम दाखल करण्यात आले.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ११ अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

(२) जेव्हा एखादे कुळ आपली कुळवहिवाट स्वाधीन करील तेव्हा, जमीनमालकास अशी स्वाधीन केलेली जमीन त्याच प्रयोजनांसाठी व त्याच मर्यादेपर्यंत आणि कलमे ३१ व ३१-अ यात कुळवहिवाट समाप्त करण्याविषयी ज्या शर्तीची तरतूद केलेली आहे त्या शर्ती लागू असतील तेथवर, त्या शर्तीच्या अधीनतेने आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा हक्क असेल.

^१[(२-अ) मामलेदार, पोटकलम (१) अन्वये हितसंबंध स्वाधीन करण्यासंबंधात सत्यापित करून दिलेले असेल अशा बाबतीत चौकशी करील व याप्रमाणे स्वाधीन केलेली सर्व जमीन किंवा तिचा कोणताही भाग आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा जमीनमालकास पोटकलम (२) अन्वये हक्क आहे किंवा कसे याबाबत निर्णय देईल व त्याबाबतीतील व्याप्ती व तपशील या गोष्टी विनिर्दिष्ट करील.]

(३) जमीनमालकास जी जमीन किंवा तिचा कोणताही भाग पोटकलम (२) अन्वये आपल्याकडे ठेवून घेण्याचा हक्क नसेल, त्या जमिनीची किंवा तिच्या कोणत्याही भागाची कलम ३२-प, पोट-कलम (२), खंड (क) यात तरतूद केलेल्या रीतीने विल्हेवाट करता येईल.]

१६. (१) कोणत्याही गावात, जर एखादे कुळ आपल्या जमीनमालकाच्या मालकीच्या ठिकाणावर आपल्या किंवा आपल्या पूर्वहक्काधिका-याच्या खर्चाने बांधलेल्या राहत्या घराचा भोगवटा करित असेल तर-

राहत्या घरातून काढून टाकण्यास रोध.

(अ) ते राहते घर अशा कुळाच्या किंवा त्याच्या पूर्वहक्काधिका-याच्या खर्चाने बांधले नव्हते असे जमीनमालकाने सिद्ध केले नाही तर ; आणि

(ब) असे कुळ अशा ठिकाणाचा उपयोग व भोगवटा करण्याबद्दल जो कोणताही खंड देत असेल तो देण्यात त्याने ^३[कोणत्याही तीन वेळा कसूर] केली नाही तर,

त्यास, अशा राहत्या घरातून (अशा घराचे सामानसुमान व ठिकाण यांसह व त्यास लागून असलेली जमीन व त्याच्या उपभोगाकरिता आवश्यक असलेली जमीन यांसह) काढून टाकण्यात येणार नाही.

(२) ज्या जमिनीतून अशा कुळास ^३[कलम ३१] अन्वये काढून टाकण्यात आले असेल अशा, शेतीच्या प्रयोजनांसाठी वापरण्यात येत असलेल्या कोणत्याही जमिनीवर असलेल्या राहत्या घरास पोटकलम (१) च्या तरतूदी लागू होणार नाहीत.

१७. (१) कलम १६ मध्ये उल्लेख केलेले ठिकाण ज्या जमीनमालकाच्या मालकीचे असेल त्या जमीन मालकाचा असे ठिकाण विकण्याचा इरादा असल्यास, अशा ठिकाणावर ज्या कुळाच्या किंवा ज्या कुळाच्या पूर्वहक्काधिका-याच्या खर्चाने राहते घर बांधण्यात आले असेल त्या कुळास, न्यायाधिकरणाने निर्धारित केलेल्या मूल्यास पोटकलम (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने असे ठिकाण खरेदी करण्याचा प्रथम विकल्प राहिल.

ज्या ठिकाणावर कुळाने राहते घर बांधले असेल ते ठिकाण खरेदी करण्याचा

(२) असे ठिकाण विकण्याचा इरादा असलेला जमीनमालक, कुळास लेखी नोटीस देऊन असे ठिकाण खरेदी करण्यास तो तयार आहे किंवा कसे हे त्यास अशी नोटीस बजाविल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत कळविण्यास सांगेल.

कुळास प्रथम विकल्प देणे.

(३) अशा रीतीने विनिर्दिष्ट केलेल्या ३ महिन्यांच्या कालावधीच्या आत कुळाने जमीनमालकास आपण असे ठिकाण खरेदी करण्यास तयार असल्याचे लेखी कळविले तर, जमीनमालक त्या ठिकाणाचे मूल्य निर्धारित करण्यासाठी न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करील. असा अर्ज मिळाल्यावर न्यायाधिकरण, कुळास नोटीस दिल्यानंतर व चौकशी केल्यानंतर अशा ठिकाणाचे मूल्य निर्धारित करील. ^४[असे मूल्य अशा ठिकाणाच्या वार्षिक खंडाच्या २० पटीहून अधिक असणार नाही.] न्यायाधिकरणास, लेखी आदेशाद्वारे, अशा आदेशाच्या तारखेपासून ^५[एक वर्षाच्या आत] अशा ठिकाणाच्या मूल्याची रक्कम जमा करण्यास कुळास फर्माविता येईल. अशी रक्कम जमा केल्यानंतर असे ठिकाण कुळाकडे हस्तांतरित झाले आहे असे मानण्यात येईल आणि जमा केलेली रक्कम जमीनमालकास देण्यात येईल. विहित केलेली फी देण्यात आल्यानंतर, न्यायाधिकरण अशा कुळास विहित केलेल्या नमुन्याप्रमाणे प्रमाणपत्र देईल व त्यात तो अशा रीतीने हस्तांतरित झालेले ठिकाण व अशा कुळाचे नाव विनिर्दिष्ट करील.

(४) पोटकलम (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत असे ठिकाण खरेदी करण्यास आपण तयार आहोत असे कळविण्यात कुळ कसूर करील किंवा पोटकलम (३) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत ठिकाणाचे मूल्य भरण्यात कुळ कसूर करील तर, कुळाने असे ठिकाण खरेदी करण्याचा आपला प्रथम विकल्प सोडून दिला आहे असे मानण्यात येईल आणि त्यानंतर जमीनमालकास, अशा राहत्या घराच्या बांधकामाच्या मूल्याबद्दल न्यायाधिकरण निर्धारित करील अशी भरपाई दिल्यानंतर कुळास काढून टाकण्याचा हक्क असेल किंवा जमीनमालकास कुळाला त्याच्या मर्जीनुसार बांधकामाचे सामान काढून नेण्याची परवानगी देता येईल.

(५) या कलमाचे उल्लंघन करून, एखाद्या ठिकाणाची केलेली कोणतीही विक्री रद्दबातल ठरेल.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ७ अन्वये हे पोटकलम, समाविष्ट करण्यात आले.

^२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम १२ (१) अन्वये “कसूर” या शब्दाऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम १२ (२) अन्वये “ कलम ३४, पोटकलम (१) ” या मजकुराऐवजी, हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम १३ अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम १३ अन्वये “ तीन महिन्यांच्या आत ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर बदलीदाखल करण्यात आला.

कलम १६ मध्ये उल्लेख केलेले ठिकाण खरेदी करणाऱ्याचा हक्क. **१[१७-अ.** (१) कलम १६ मध्ये उल्लेख केलेल्या कुळाचा, ज्या ठिकाणावर राहते घर बांधले असेल तें ठिकाण खरेदी करणाऱ्याचा इरादा असेल तर, ते जमीनमालकास त्या अर्थाची लेखी नोटीस देईल.

(२) जमीनमालक असा देकार स्वीकारण्याचे नाकारील किंवा असा देकार स्वीकारण्यात व कुळाने जमीन विकत घेण्याची तयारी दर्शविल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत विक्रीखत करण्यात कसूर करील तर, कुळास, जमिनीची वाजवी किंमत निर्धारित करण्यासाठी न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करता येईल. अशी किंमत अशा ठिकाणाच्या वार्षिक खंडाच्या २० पटीहून अधिक असणार नाही आणि कुळाने असा अर्ज केल्यानंतर, जमिनीची किंमत निर्धारित करणे व ती देणे व तिच्या खरेदीचे प्रमाणपत्र देणे या गोष्टींबाबतच्या लगतपुढील कलमातील तरतुदी अशा बाबतीत लागू होतील.

कलम १६ मध्ये उल्लेख केलेली ठिकाणे, कुळाने, विनिर्दिष्ट तारखेपासून खरेदी केली आहेत असे मानणे. **१७-ब.** (१) सुधारणा अधिनियम, १९५५, अंमलात आल्यानंतर, राज्य शासनास, राजपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनेद्वारे गावातील ठिकाणे व त्यावरील घरे यासंबंधी विहित रीतीने अधिकार अभिलेख तयार करण्याविषयी निदेश देता येईल.

(२) असे अधिकार अभिलेख तयार झाल्यावर, राज्य शासनास, राजपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनेद्वारे, अशा अधिकार अभिलेखात कलम १६ मध्ये उल्लेख केलेल्या ज्या कुळांची नावे दाखल करण्यात आली असतील त्या कुळांनी किंवा त्यांच्या हक्काच्या उत्तराधिका-यांनी ज्या तारखेस अशा राहत्या घराच्या ठिकाणाची भारमुक्त अशी खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल ती तारीख विनिर्दिष्ट करता येईल. अशा ठिकाणाची किंमत न्यायाधिकरण निर्धारित करील इतकी असेल ; मात्र ती अशा ठिकाणाच्या वार्षिक खंडाच्या २० पटीहून अधिक असता कामा नये.

(३) त्यानंतर, शक्य तितक्या लवकर, न्यायाधिकरण आपल्या अधिकारितेतील ज्या गावात अशी सर्व ठिकाणे असतील त्या गावात नोटीस प्रसिद्ध करील किंवा प्रसिद्ध करण्याची तजवीज करील आणि व्यवहार्य असेल तेथवर अशा प्रत्येक जमीनमालकास व कुळास व अशा ठिकाणात हितसंबंध असलेल्या कोणत्याही इतर व्यक्तीस नोटीस देईल व अशा नोटीशीत विनिर्दिष्ट केलेल्या तारखेस आपणापुढे हजर राहण्यास फर्मावील. गावात प्रसिद्ध केलेली नोटीस चावडीत किंवा न्यायाधिकरण निर्देशित करील अशा सार्वजनिक जागी लावण्यात येईल.

(४) अशा जमीनमालकास, कुळास व हितसंबंध असलेल्या इतर व्यक्तीस आपली बाजू मांडण्याची संधी दिल्यानंतर व चौकशी केल्यानंतर, न्यायाधिकरण ठिकाणाची किंमत निर्धारित करील.

(५) पोटकलम (४) अन्वये ठिकाणाची किंमत निर्धारित करण्यात आल्यानंतर, कूळ अशा किंमतीची रक्कम—

(अ) न्यायाधिकरण निश्चित करील अशा तारखेपासून १ वर्षांच्या आत एकतर टोक रकमेत, किंवा

(ब) दरसाल दर शेकडा ४^१ टक्के या दराच्या सरळ व्याजाने न्यायाधिकरण निश्चित करील अशा तीनहून अधिक नसेल इतक्या हप्त्यांमध्ये व ३ वर्षाहून अधिक नसेल अशा कालावधीत न्यायाधिकरण निश्चित करील अशा कालांतरांनी व अशा तारखांस किंवा तारखांपूर्वी,

न्यायाधिकरणाकडे जमा करील; आणि न्यायाधिकरण, टोक रकमेत जमा केलेली रक्कम किंवा प्रत्येक कालांतराने जमा केलेली हप्त्यांची रक्कम कलम ३२-क्यु च्या तरतुदी, जेथवर लागू असतील तेथवर त्या तरतुदींनुसार देण्यात यावी असा निदेश देईल.

(६) किंमतीची रक्कम टोक रकमेत जमा केल्यानंतर किंवा अशा किंमतीचा शेवटचा हप्ता दिल्यानंतर, न्यायाधिकरण, विहित केलेली फी भरल्यावर, कुळास विहित नमुन्याप्रमाणे प्रमाणपत्र देईल, अशा प्रमाणपत्रात कूळ अशा ठिकाणाचा खरेदीदार आहे असे घोषित करण्यात येईल, असे प्रमाणपत्र अशा विक्रीचा निर्णायक पुरावा असेल.

(७) पोटकलम (५) अन्वये न्यायाधिकरणाने निश्चित केलेल्या तारखेस किंवा तारखेपूर्वी कुळाने कोणताही हप्ता भरण्यात कसूर केली तर, अशा हप्त्याची रक्कम व त्यावरील व्याज जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करण्याजोगी असेल.

(८) पोटकलम (४) अन्वये चौकशी केल्यानंतर, कूळ ठिकाण खरेदी करण्यास तयार नाही अशी न्यायाधिकरणाची खात्री झाल्यास, न्यायाधिकरण, जमीनमालकास त्या अर्थाचे प्रमाणपत्र देईल, असे प्रमाणपत्र दिल्यावर, जमीनमालकास कुळाला काढून टाकण्याचा हक्क असेल, तसेच त्यास, एकतर अशा राहत्या घराच्या बांधकामाच्या किंमतीबद्दल न्यायाधिकरण निर्धारित करील अशी भरपाई दिल्यानंतर किंवा कुळाला त्याच्या मर्जीनुसार अशा बांधकामाचे सामान काढून नेण्याची परवानगी दिल्यानंतर अशा ठिकाणाची, त्यास योग्य वाटेल त्या रीतीने विल्हेवाट करण्याचा हक्क असेल.]

शेतमजूर इत्यादींची राहती घरे. **१[१८.** कलमे १६, १७, १७-अ व १७-ब यांच्या तरतुदी—

(अ) कोणत्याही गावात शेतमजुरांच्या व कारागीरांच्या भोगवट्यात असलेल्या राहत्या घरांना व अशा घरांच्या ठिकाणांना लागू होतील ; तसेच

(ब) जोडधंदा चालविणा-या व्यक्तींनी अशा धंदाकरिता कोणत्याही गावात पड्याने धारण केलेल्या जमिनींना लागू होतील.]

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम १४ अन्वये ही कलमे समाविष्ट करण्यात आली.

^२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम १५ अन्वये मूळ कलमाऐवजी हे कलम दाखल करण्यात आले.

१९. कुळाने त्याला पट्ट्याने दिलेल्या कोणत्याही जमिनीत कोणतीही झाडे लावली असतील किंवा ते कूळ झाड लाविल तर, त्यास त्याची कुळवहिवाट चालू असताना अशा झाडांचे उत्पन्न व लाकूड घेण्याचा हक्क असेल आणि त्यास, अशी कुळवहिवाट समाप्त झाल्यानंतर, अशा झाडाबद्दल मामलेदार निर्धारित करील अशी भरपाई मिळण्याचा हक्क असेल :

कुळानी लावलेल्या झाडांवर त्यांचे हक्क असणे.

परंतु, कुळवहिवाट कुळाने स्वाधीन केल्यामुळे समाप्त झाली असेल तर त्यास या कलमान्वये भरपाई मिळण्याचा हक्क असणार नाही ;

आणखी असे की, कुळवहिवाट चालू असताना, जमीनमालकास, जणू अशी झाडे लावण्यात आलेली नसावीत त्याप्रमाणे अशा जमिनीचा खंड मिळविण्याचा हक्क असेल.

२०. (१) कुळास, त्याची कुळवहिवाट चालू असताना, त्याच्या जमिनीवर नैसर्गिकरित्या वाढणा-या झाडांचा एकूण उत्पन्नाचा दोन-तृतीयांश भाग घेण्याचा हक्क असेल व जमीनमालकास अशा झाडांच्या उत्पन्नाचा एक-तृतीयांश भाग घेण्याचा हक्क असेल.

नैसर्गिकरित्या वाढणा-या झाडांच्या उत्पन्नावरील हक्क.

(२) अशा झाडांच्या उत्पन्नाच्या अधिकारासंबंधी किंवा पोटकलम (१) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे अशा उत्पन्नाचा संविभाजनासंबंधी कोणताही विवाद निर्माण झाल्यास, कुळास किंवा जमीनमालकास मामलेदाराकडे अर्ज करता येईल. असा अर्ज विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यामध्ये करण्यात येईल.

(३) असा अर्ज मिळाल्यावर, मामलेदार, चौकशी करून, त्यावर त्यास योग्य वाटेल त्याप्रमाणे आदेश देईल.

२१. [संघराज्याच्या सैनिकी, नाविक किंवा वैमानिक सेवेत असलेल्या व्यक्तीने किंवा तिच्या वतीने जमीन पोट-पट्ट्याने दिल्यामुळे कुळवहिवाट समाप्त न होणे.] सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम १६ अन्वये वगळण्यात आले.

१९७९
चा मुंबई
५.

२२. *मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९ याच्या कलम १२३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, कुळाने धारण केलेल्या जमिनीची सीमाचिन्हे सुस्थितीत राखणे व त्यांची योग्य ती दुरुस्ती करणे याबद्दलची जबाबदारी, तसेच अशा सीमाचिन्हांत फेरबदल झाल्याच्या ती काढून टाकल्याच्या किंवा ती नादुरुस्त झाल्याच्या बाबतीत महसूल अधिका-याने केलेल्या कामाबद्दल वाजवी रीतीने झालेला कोणताही खर्च देण्याची जबाबदारी कुळावर राहिल.

सीमाचिन्हे सुस्थितीत राखण्यास कुळे जबाबदार असणे.

२३. (१) एतद्विरुद्ध कोणताही करार, परिपाठ किंवा रूढी असली तरीही, कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीचे कोणतेही संरक्षण बांध बांधणे, ते सुस्थितीत राखणे किंवा त्यांची दुरुस्ती करणे या कामाकडे जमीनमालक व कूळ यांमधील विवादामुळे किंवा कोणत्याही इतर कारणांमुळे दुर्लक्ष होत आहे असे ^१[राज्य] शासनास दिसून येईल तर, लेखी आदेश देऊन अशा आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा व्यक्तींनी बांध बांधणे, तो सुस्थितीत राखणे किंवा त्याची दुरुस्ती करणे हे काम पार पाडले पाहिजे असा निदेश राज्य शासन देऊ शकेल; आणि त्याबाबत झालेला खर्च, अशी जमीन ज्याच्या प्रत्यक्ष कब्जात असेल त्या व्यक्तीकडून, जमीन महसूलाच्या थकबाकीप्रमाणे, वसूल करता येईल.

जमिनीच्या संरक्षक बांधांच्या दुरुस्त्या.

(२) पोटकलम (१) अन्वये ज्या व्यक्तीकडून असा खर्च वसूल करण्यात आला असेल त्या व्यक्तीस, असा बांध बांधण्याबद्दल, तो सुस्थितीत राखण्याबद्दल किंवा त्याची दुरुस्ती करण्याबद्दल जी कोणतीही व्यक्ती कोणत्याही करारान्वये, परिपाठान्वये किंवा रूढीअन्वये पूर्णतः किंवा अंशतः जबाबदार असेल त्या व्यक्तीकडून असा खर्च किंवा त्याचा कोणताही भाग वसूल करण्याचा हक्क असेल.

(३) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, ज्या कोणत्याही जमिनीच्या संरक्षक बांधाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले असेल त्या जमिनीच्या कुळास स्वतःच्या खर्चाने असे बांध बांधता येतील, ते सुस्थितीत राखता येतील किंवा दुरुस्त करता येतील व त्याने तसे करणे हे विधिसंमत असेल, आणि त्यास अशा रीतीने आलेला खर्च त्याने मामलेदाराकडे अर्ज केल्यावर जमीनमालकाकडून करारान्वये, परिपाठान्वये किंवा रूढीअन्वये असलेल्या जमीनमालकाच्या दायित्वाप्रमाणे वसूल करता येईल. बांध बांधण्यासाठी, तो सुस्थितीत राखण्यासाठी किंवा दुरुस्त करण्यासाठी कुळाला आलेला खर्च देण्यास जमीनमालक सर्वस्वी किंवा अंशतः जबाबदार धरला जाईल त्या बाबतीत, कुळाने केलेल्या अर्जावरून चालविलेल्या कार्यवाहीत झालेला खर्चसुद्धा अशा जमीनमालकाकडून वसूल करता येईल.

२४. कोणत्याही कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीची कोणतीही कुळवहिवाट, अशा कुळाने ज्यायोगे जमिनीची खराबी होईल किंवा कायमची नुकसानी होईल असे कोणतेही कृत्य केले आहे या कारणावरून समाप्त करण्यात येईल तेव्हा, जमीनमालकाने तक्रारीचा विषय असलेला ज्या कृत्यामुळे खराबी किंवा नुकसानी झाली असेल ते कृत्य विनिर्दिष्ट करून, कुळावर लेखी नोटीस बजाविली असल्याखेरीज व बजावीपर्यंत आणि अशी नोटीस बजावल्याच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या अवधीच्या आत अशा रीतीने खराबी किंवा नुकसानी होण्यापूर्वी जमीन ज्या स्थितीत होती त्या स्थितीत ती परत आणण्यात कुळाने कसूर केली असल्याखेरीज व करीपर्यंत, अशा कुळाविरुद्ध त्यास जमिनीतून काढून टाकण्यासाठी कोणतीही कार्यवाही करता येणार नाही.

विवक्षित प्रकरणात कुळवहिवाट समाप्त करण्यापासून सुटका.

^१ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये " प्रांतिक " या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

* आता महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ (१९६६ चा महा. ४१) पहा.

खंड न २५. ^१[(१)] कोणत्याही कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीची कोणतीही कुळवहिवाट खंड न भरल्यामुळे समाप्त करण्यापासून सुटका. आली असेल व जमीनमालकाने कुळस जमिनीतून काढून टाकल्याबद्दल कोणतीही कार्यवाही दाखल केली असेल तेव्हा, मामलेदार अशा कुळस आदेश देऊन अशा आदेशाच्या तारखेपासून ^१[तीन महिन्यांच्या आत] खंडाची थकबाकी व त्याच्याविरुद्ध चालविलेल्या कार्यवाहीचा खर्च जमीनमालकास देण्याविषयी त्यास फर्मावील ; आणि कूळ अशा आदेशाचे पालन करील तर, मामलेदार, कुळस जमिनीतून काढून टाकण्याचा आदेश देण्याऐवजी कुळवहिवाट समाप्त झाली नव्हती असा आदेश देईल ; आणि त्यानंतर जणू काही कुळवहिवाट समाप्त झालेली नसावी त्याप्रमाणे कूळ अशी जमीन धारण करील :

^२[परंतु, पिके पूर्णतः किंवा अंशतः बुडाल्यामुळे किंवा तत्सम आपत्तीमुळे, देणे असलेला खंड कूळ देऊ शकत नाही याबद्दल मामलेदाराची खात्री झाली तर, त्यास लेखी नमूद करावयाच्या कारणांसाठी असा निदेश देता येईल की, खंडाच्या थकबाकीचा व कार्यवाहीचा खर्च जर मंजूर करण्यात आला असेल तर तो अशा आदेशाच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत भरण्यात आला पाहिजे आणि उक्त अवधी संपण्यापूर्वी कुळाने खंडाची उक्त थकबाकी व खर्च देण्यात कसूर केली तर कुळवहिवाट समाप्त झाली आहे असे मानण्यात येईल आणि कूळ जमिनीतून काढून टाकले जाण्यास पात्र असेल.]

^३[(२) या कलमातील कोणतीही तरतूद] कोणत्याही तीन वर्षांचा खंड ^४[* * *] भरण्यात कसूर केल्यामुळे ज्या कोणत्याही कुळ्याची कुळवहिवाट समाप्त झाली असेल ^५[व ज्याच्या बाबतीत अशा प्रत्येक कसुरीच्या वेळी तीन महिन्यांच्या आत जमीनमालकाने त्यास त्याबाबत कळविले असेल] अशा कुळस लागू होणार नाही.

^६[२५-अ. जमीन मालकाने कोणतीही जमीन अशी जमीन कसणा-या कुळस फलोपभोग गहाण म्हणून दिली असेल तर, अशा गहाणाच्या अवधीत अशा जमिनीची कुळवहिवाट आस्थगित असेल. उक्त अवधी संपल्यानंतर कुळस, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही इतर कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, असे गहाण निर्माण करण्यापूर्वी जमीन ज्या अटीवर व शर्तीवर त्याने धारण केली होती त्याच अटीवर व शर्तीवर ती त्यास पुढे धारण करता येईल व ही गोष्ट विधिसंमत असेल.]

कुळस दिलेल्या फलोपभोग गहाणाच्या अवधीत कुळवहिवाट आस्थगित असणे.

२६. (१) कुळाने स्पष्टपणे त्याविरुद्ध लेखी कळविले नसल्यास, त्याने जमीनमालकाकडे भरलेली प्रत्येक रक्कम ही, ज्या वर्षात ती भरली असेल त्या वर्षाबाबत त्याच्याकडून जमीनमालकास येणे असलेल्या खंडादाखल त्याने भरली आहे असे गृहीत धरण्यात येईल.

^७[(२) जमीनमालकास किंवा अशा जमीनमालकाच्या वतीने कोणत्याही व्यक्तीस कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत खंडाची कोणतीही रक्कम मिळाली असेल तेव्हा, यथास्थिति, जमीनमालक किंवा ती व्यक्ती अशी रक्कम मिळाली असेल त्यावेळी विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात व अशा रीतीने, त्याबद्दल त्यास लेखी पावती देईल.]

^८[२७. (१) कुळाने धारण केलेल्या जमिनीची ^९[कलम ३२-फ मध्ये अन्यथा जी तरतूद केली असेल ते खेरीज करून पोट-विभागणी] करणे अथवा ती पोट-पट्ट्याने देणे किंवा अशा जमिनीतील कोणत्याही हितसंबंधाचे अभिहस्तांकन करणे हे विधिग्राह्य असणार नाही :

पोट-विभागणी, पोट-पट्ट्याने देणे व अभिहस्तांकन यांस मनाई.

परंतु, या पोट-कलमातील कोणत्याही तरतुदीमुळे कायम कुळ्याच्या हक्कास बाध येणार नाही :

आणखी असे की, कूळ मरण पावल्यास—

(एक) जर ती संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल तर, अशा कुटुंबातील हयात असलेल्या व्यक्तीस, आणि

(दोन) जर ती संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती नसेल तर, त्याच्या वारसांस, पुढील शर्तीच्या अधीनतेने, पट्ट्याने दिलेल्या अशा जमिनीचे विभाजन करून तिची पोट-विभागणी करण्याचा हक्क असेल, त्या शर्ती अशा :-

(अ) प्रत्येक हिस्सेदार आपला हिस्सा स्वतंत्र कूळ म्हणून धारण करील ;

(ब) पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीच्या बाबतीत द्यावयाचा खंड यथास्थिति हिस्सेदारांमध्ये त्यांना नेमून दिलेल्या हिश्याप्रमाणे वाटून देण्यात येईल ;

(क) प्रत्येक हिस्सेदारास नेमून दिलेल्या जमिनीचे क्षेत्र, राज्य शासन सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे याबाबत विनिर्दिष्ट करील अशा घटकापेक्षा कमी असणार नाही. असा घटक, राज्य शासन, अशा जमिनीचा शेतीसाठी पूर्णतः व कार्यक्षम रीतीने उपयोग व्हावा म्हणून तिची उत्पादनक्षमता व इतर गोष्टी यांचा विचार करून ठरवील ;

(ड) असे क्षेत्र खंड (क) मध्ये उल्लेख केलेल्या घटकापेक्षा कमी असेल तर, हिस्सेदारांस उत्पन्नाचा संयुक्तपणे उपभोग घेण्याचा हक्क मिळेल, परंतु अशा जमिनीची मोजूनमापून विभागणी करण्यात येणार नाही ;

(इ) हिस्सेदाराने द्यावयाच्या खंडाच्या संविभाजनासंबंधी कोणताही प्रश्न उद्भवल्यास त्याचा निर्णय मामलेदार देईल व तो अंतिम असेल.

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम १७ अन्वये “ पंधरा दिवसांच्या आत ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९५२ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३३, कलम ५ (१) अन्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

^३ वरील अधिनियमाचे कलम ५ (२) अन्वये “ परंतु या कलमातील कोणतीही तरतूद ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^४ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३ कलम १७ (२) अन्वये येथील “ कलम १४ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मुदतीत ” हा मजकूर वगळण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाच्या वरील कलमान्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

^६ सन १९५१ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३४, कलम २ अन्वये कलम २५-क हे समाविष्ट करण्यात आले.

^७ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ४ अन्वये मूळ पोटकलमाऐवजी पोटकलम (२) दाखल करण्यात आले.

^८ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम १८ अन्वये मूळ कलमाऐवजी कलम २७ दाखल करण्यात आले.

^९ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ८ अन्वये “ पोट-विभागणी ” या शब्दाऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

(२) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जे कूळ—

(अ) विधवा, अज्ञान किंवा कोणतीही शारीरिक अथवा मानसिक विकलता असलेली व्यक्ती किंवा सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती असेल त्यास, तिने किंवा त्याने कूळ म्हणून धारण केलेली जमीन पोट-पट्ट्याने देता येईल ; अथवा

१९४७
चा मुंबई
२८.
१८८३
चा १९.
१८८४
चा १२.
१९२८
चा मुंबई
३.

(ब) एखाद्या सहकारी शेती संस्थेचा सदस्य असेल त्यास असा सदस्य म्हणून अशा संस्थेच्या नावे किंवा ***मुंबई कर्जदार शेतकरी सहाय्य अधिनियम, १९४७ याचे कलम ५४ अन्वये प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने दिलेल्या कर्जाचा मोबदला म्हणून अशी जमीन पोट-पट्ट्याने देता येईल, अभिहस्तांकित करता येईल, गहाण ठेवता येईल किंवा जमिनीतील त्याच्या हितसंबंधावर भार निर्माण करता येईल व त्याने तसे करणे हे विधिसंमत असेल.

(३) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जमीन सुधारणा कर्जे अधिनियम, १८८३, शेतक-यांना कर्जे देण्याबाबत अधिनियम, १८८४ किंवा मुंबईच्या बिगर-शेतकरी व्यक्तींना कर्जे अधिनियम, १९२८ अन्वये राज्य शासनाने कुळास दिलेल्या कर्जाचा मोबदला म्हणून राज्य शासनाच्या नावे किंवा सहकारी संस्थेने कुळास दिलेल्या कर्जाचा मोबदला म्हणून अशा सहकारी संस्थेच्या नावे कुळास जमीन गहाण ठेवता येईल किंवा जमिनीतील आपल्या हितसंबंधावर भार निर्माण करता येईल व त्याने तसे करणे हे विधिसंमत असेल ; आणि कुळाने असे कर्ज ज्या अटीवर ते देण्यात आले असेल त्या अटीनुसार फेडण्यात कसूर केल्यास, यथास्थिति राज्य शासनास किंवा सहकारी संस्थेस जो कोणताही इतर उपाय करता येईल त्यास बाध येऊ न देता, यथास्थिति, राज्य शासनास किंवा सहकारी संस्थेस जमिनीतील अशा कुळाचा हितसंबंध जप्त करून त्याची विक्री करण्याची व्यवस्था करता येईल आणि विक्री करून आलेल्या पैशांचा असे कर्ज फेडण्याकडे विनियोग करण्याची व्यवस्था करता येईल व त्यानी तसे करणे हे विधिसंमत असेल.]

१९२५
चा मुंबई
७.
१९४७
चा मुंबई
२८.

२८. या अधिनियमात स्पष्टपणे तरतूद केली असेल किंवा मुंबई सहकारी संस्था अधिनियम, १९२५ किंवा ***मुंबई कर्जदार शेतकरी सहाय्य अधिनियम, १९४७ यात तरतूद केली असेल ते खेरीज करून, कलम २७ अन्वये परवानगी दिलेल्या कर्जाच्या वसुलीसाठी कुळाने कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीतील त्याचा कोणताही हितसंबंध, दिवाणी न्यायालयाच्या हुकूमनाम्याची किंवा आदेशाची अंमलबजावणी करताना जप्त केला जाण्यास, त्याचे अभिग्रहण केले जाण्यास किंवा विकला जाण्यास पात्र असणार नाही.

न्यायालयाच्या आदेशिके अन्वये जप्त करणे, अभिग्रहण करणे किंवा विकणे यास रोध.

*[२९. (१) या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदीअन्वये कोणत्याही जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मिळण्याचा हक्क असलेल्या कुळास, शेतमजुरास किंवा कारागीरास असा कब्जा मिळण्यासाठी मामलेदाराकडे लेखी अर्ज करता येईल. असा अर्ज विहित करण्यात येईल अशा नमुन्याप्रमाणे करण्यात येईल ; ^१[व तो यथास्थिति, अशा कुळास, शेतमजुरास किंवा कारागीरास ज्या तारखेस अशा जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मिळण्याचा हक्क उपाजित झाला असेल त्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या आत करण्यात येईल.]

कब्जा घेण्याची कार्यपध्दती.

(२) ^१[पोटकलम (३क) मध्ये अन्यथा तरतूद केली असेल ते खेरीज करून, कोणत्याही जमीनमालकाला] कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मामलेदाराच्या आदेशावाचून घेता येणार नाही. तो असा आदेश मिळण्यासाठी विहित नमुन्यात, ^२[व यथास्थिति अशा जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मिळण्याचा हक्क ज्या तारखेस त्यास उपाजित झाला आहे असे मानण्यात येईल त्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या अवधीच्या आत अर्ज करील.]

(३) पोटकलम (१) किंवा (२) अन्वये असा अर्ज मिळाल्यावर, मामलेदार चौकशी केल्यानंतर अशा अर्जावर त्यास योग्य वाटेल असा आदेश देईल :

^३[परंतु, जमीनमालकाने त्यास कलम ३१ अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या हक्कास अनुसरून पोटकलम (२) अन्वये अर्ज केला असेल त्या बाबतीत कलम ३१-अ चे खंड (ग) व (घ) आणि कलम ३१-ब ची पोटकलमे (२) व (३) यात विनिर्दिष्ट केलेल्या शर्ती पूर्ण करण्यात आल्या आहेत किंवा कसे याचा मामलेदार प्राथमिक वादप्रश्न म्हणून आधी निर्णय करील, जर मामलेदारास असे आढळून येईल की, उक्त शर्तीपैकी कोणत्याही शर्ती पूर्ण करण्यात आलेल्या नाहीत तर, तो ताबडतोब अर्ज नामंजूर करील.]

** सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४, कलम २ व ३ अनुसूची, नोंद क्र. २६ अन्वये दिनांक १ मे १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात "महाराष्ट्र कर्जदार शेतकरी सहाय्य अधिनियम" (१९४७ चा २८) अशी सुधारणा करण्यात आली.

* आता, महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० (१९६१ चा महा. २४) पहा.

* सन १९५१ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ४५, याचे कलम ४ पुढीलप्रमाणे आहे :-

"४. हा अधिनियम अंमलात आल्याच्या तारखेस उक्त अधिनियमाच्या कलम २९ अन्वये केलेला अर्ज मामलेदार किंवा न्यायाधिकरण याजपुढे प्रलंबित असेल अथवा अशा अर्जातून उद्भवणारी अपिले, किंवा पुनरीक्षणासाठी केलेला अर्ज अशा तारखेस यथास्थिति जिल्हाधिकारी किंवा मुंबई महसूल न्यायाधिकरण यांजपुढे प्रलंबित असेल तेव्हा, या अधिनियमान्वये सुधारणा केलेल्या उक्त अधिनियमाच्या कलम २९ अन्वये विहित केलेल्या अवधीत उक्त अर्ज करण्यात आला असेल तर, तो मुदतमर्यादित करण्यात आला नव्हता याच केवळ कारणावरून, असा अर्ज, अपील किंवा पुनरीक्षण यासाठी केलेला अर्ज खारीज करण्यात येणार नाही."

^१ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये " कोणताही जमीनमालक " या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९५१ च्या मुंबई अधिनियम क्रमांक ४५, अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ९ अन्वये हे परंतुक समाविष्ट करण्यात आले.

प्रलंबित अर्ज, अपिले, पुनरीक्षणासाठी केलेले अर्ज दोन वर्षांच्या आत दाखल केल्यास खारीज न करणे.

^१[(३-क) कलम ४३-१ ब, पोटकलम (१) अन्वये कुळवहिवाट समाप्त करण्यासाठी एखाद्या जमीन मालकाने कार्यवाहीस सुरुवात केली असेल तेव्हा, या अधिनियमात काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, जमिनीच्या कब्जासाठी असलेला अर्ज जिल्हाधिका-याकडे करण्यात येईल आणि जिल्हाधिकारी विहित रीतीने चौकशी केल्यानंतर त्यावर त्यास योग्य वाटेल असा आदेश देईल.]

(४) कोणत्याही व्यक्तीने ^२[यथास्थिती पोटकलम (१), (२) किंवा (३-क)] च्या तरतुदीनुसार असेल ते खेरीज करून इतर रीतीने कोणत्याही जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा घेतला तर, मामलेदाराकडून किंवा जिल्हाधिका-याकडून निदेश देण्यात येईल असा खर्च देण्यास ती पात्र होईल व अशा जमिनीत असलेले तिचे कोणतेही पीक समपहृत केले जाईल. त्याशिवाय ती कलम ८१ मध्ये विहित केलेल्या शास्तीस पात्र होईल.]

जोडघंदांसाठी वापरण्यात येणा-या ठिकाणांस कलम २९ च्या तरतुदी लागू होणे.

^३[२९-अ कलम २९ च्या तरतुदी, त्या या अधिनियमाच्या तरतुदीअन्वये कोणत्याही जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा घेण्याच्या बाबतीत शेतमजुरांच्या किंवा कारागारांच्या राहत्या घरांच्या ठिकाणास ज्याप्रमाणे लागू असतील त्याचप्रमाणे जोडघंदांसाठी वापरण्यात येणा-या ठिकाणास लागू होतील.]

कुळांचे हक्क व विशेषाधिकार यांस बाध न येणे.

^४[३०. या अधिनियमात तरतूद केली असेल ती खेरीज करून, त्या त्या वेळी अंमलात असलेला कोणताही परिपाठ किंवा कायदा या अन्वये असलेले किंवा कोणतीही संविदा, दान किंवा न्यायालयाचा हुकूमनामा अथवा आदेश यापासून किंवा अन्य प्रकारे उद्भवणारे कोणत्याही कुळाचे हक्क किंवा विशेषाधिकार मर्यादित किंवा संकुचित होणार नाहीत.]

प्रकरण तीन

[कुळांचे विशेष हक्क व विशेषाधिकार आणि व्यक्तिशः कसण्यासाठी जमिनीचे संवितरण करण्याबाबत तरतुदी]

(एक) व्यक्तिशः कसण्यासाठी व कृषीतर वापरासाठी कुळवहिवाट समाप्त करणे.

व्यक्तिशः कसण्यासाठी व कृषीतर प्रयोजनांसाठी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा जमीन मालकाचा हक्क.

^६[३१. (१) कलमे १४ व ३० मध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, मात्र कलमे ३१-क ते ३१-घ (दोन्ही धरून) यांच्या अधीन राहून, ^७[(प्रकरण तीन अअ च्या अर्थातर्गत जमीनमालक नसलेल्या) जमीनमालकास]—

(अ) व्यक्तिशः जमीन कसण्यासाठी, अथवा

(ब) कोणत्याही कृषीतर प्रयोजनासाठी,

जमिनीची खरीखुरी आवश्यकता असेल तर, पोटकलम (२) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे कब्जा मिळण्यासाठी नोटीस दिल्यानंतर व अर्ज केल्यानंतर, त्यास कोणत्याही जमिनीची (कायम कुळवहिवाटीखेरीज इतर) कुळवहिवाट समाप्त करता येईल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये द्यावयाची नोटीस लेखी असेल तीत ज्या प्रयोजनासाठी जमीनमालकास जमीन पाहिजे असेल ते कारण नमूद करण्यात येईल व ती दिनांक ३१ डिसेंबर १९५६ रोजी किंवा त्यापूर्वी कुळावर बजावण्यात येईल. अशा नोटीशीची एक प्रत, त्याचवेळी, मामलेदाराकडे पाठविण्यात येईल. कलम २९ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी करावयाचा अर्ज, मामलेदाराकडे दिनांक ३१ मार्च १९५७ रोजी किंवा त्यापूर्वी करण्यात येईल.

(३) जमीनमालक अज्ञान, विधवा स्त्री, किंवा मानसिक अथवा शारीरिक विकलता जडलेली व्यक्ती ^८[* * * *] असेल अशाबाबतीत पुढील अवधीत :—

(एक) अज्ञानाला, तो ज्या तारखेस सज्ञान होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत ;

(दोन) विधवा स्त्रीच्या हक्कविषयक उत्तराधिका-याला, ज्या तारखेस जमिनीतील अशा स्त्रीचा हितसंबंध नष्ट होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत ;

^१ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये पोटकलम (३-क) समाविष्ट करण्यात आले.

^२ वरील अधिनियमान्वये “यथास्थिती पोटकलम (१) किंवा (२) च्या ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम १९ अन्वये कलम २९-क समाविष्ट करण्यात आले.

^४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १० अन्वये मूळ कलमाऐवजी हे कलम दाखल करण्यात आले.

^५ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २१ अन्वये मूळ शीर्षकाऐवजी हे शीर्षक दाखल करण्यात आले.

^६ वरील अधिनियमाच्या कलम २२ अन्वये कलमे ३१ व ३२ यांच्याऐवजी कलमे ३१ ते ३२ द दाखल करण्यात आली.

^७ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये “जमीनमालकास ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^८ वरील अधिनियमाचे कलम २, अनुसूची अन्वये “ किंवा सशस्त्र दलात नोकरी करणारा इसम ” हा मजकूर वगळण्यात आला.

(तीन) मानसिक किंवा शारीरिक विकलता ज्या तारखेस नाहिशी होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत ; आणि

१[* * * * *]

अशी नोटीस देता येईल ३[व कलम २९ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज करता येईल] ;

३[परंतु, अशा प्रवर्गातील व्यक्ती संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल आणि अशा संयुक्त कुटुंबात, या पोटकलमात निर्दिष्ट केलेल्या वर्गात न मोडणारी निदान एक व्यक्ती असेल आणि अशा व्यक्तीचा अशा संयुक्त कुटुंबातील हिस्सा दिनांक ३१ मार्च १९५८ पूर्वी मोजूनमापून विभक्त करण्यात आला नसेल आणि जमिनीचे क्षेत्र, निर्धारण, वर्गीकरण व मूल्य लक्षात घेऊन, संपूर्ण संयुक्त कुटुंबाच्या मालमत्तेतील त्या व्यक्तीचा हिस्सा ज्या प्रमाणात विभक्त करण्यात आला असेल त्याच प्रमाणात—अधिक प्रमाणात नव्हे—अशा व्यक्तीचा जमिनीतील हिस्सा विभक्त करण्यात आला आहे अशी चौकशीअंती मामलेदाराची खात्री झाली नसेल तर या पोटकलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.]

३१-अ. कलम ३१ अन्वये जमीन व्यक्तिशः कसण्यासाठी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा जमीन मालकाचा हक्क पुढील कुळवहिवाट समाप्त करण्याबाबत शर्तीच्या अधीन असेल—

(अ) नोटीस ज्या तारखेस दिली असेल त्या तारखेस आणि ज्या तारखेस नोटिशीचा अवधी संपत असेल त्या तारखेस जमीनमालकास आपली स्वतःची अशी कोणतीही जमीन नसेल किंवा इतर कोणतीही जमीन तो व्यक्तिशः कसत नसेल तर त्यास, पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचा कब्जा कमाल क्षेत्राच्या मर्यादेपर्यंत मिळण्याचा हक्क असेल.

(ब) जमीनमालकाने व्यक्तिशः कसलेली जमीन जर कमाल क्षेत्रापेक्षा कमी असेल तर, त्याच्या कब्जातील जमिनीचे क्षेत्र कमाल क्षेत्राच्या मर्यादेइतके होण्यासाठी पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीपैकी जितकी जमीन पुरेशी असेल तितक्या जमिनीचा कब्जा मिळण्याचा त्यास हक्क असेल.

(क) ज्या जमिनीचा कब्जा घेण्याचा जमीनमालकास हक्क आहे, त्या जमिनीच्या लागवडीमुळे मिळणारे उत्पन्न त्याच्या उपजीविकेसाठी लागणा-या उत्पन्नाचे मुख्य साधन असेल.

४[(ड) पट्ट्याने दिलेली जमीन, दिनांक १ जानेवारी, १९५२ रोजी आणि त्यानंतर उक्त तारीख आणि नियत दिवस यांच्या दरम्यानच्या अवधीत जमीनमालकाच्या स्वतःच्या किंवा त्याच्या कोणत्याही पूर्वजाच्या नावाने ५[परंतु अभिहस्तांकनामुळे किंवा न्यायालयाने केलेल्या विक्रीमुळे किंवा अन्यथा ज्या व्यक्तीकडून स्वत्वाधिकार प्राप्त झालेला असेल त्या कोणत्याही व्यक्तीच्या नावाने नव्हे] किंवा उक्त जमीनमालक हा संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल त्या बाबतीत अशा कुटुंबातील एखाद्या कुटुंबियाच्या नावाने, अधिकार अभिलेखात किंवा कोणत्याही सरकारी अभिलेखात किंवा तत्सम महसुली अभिलेखात दाखल केलेली असेल.]

(ई) एकाच जमीनमालकाच्या खाती एकाहून अधिक कुळवहिवाटी असतील तर, जी कुळवहिवाट किंवा ज्या कुळवहिवाटी सर्वात कमी अवधीच्या असतील त्या समाप्त करण्यास जमीनमालक सक्षम असेल.

३१-ब. (१) कुळवहिवाट समाप्त केल्यानंतर, कुळास पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीच्या क्षेत्राच्या निम्म्याहून कमी क्षेत्र त्याच्याजवळ राहिल अशा रीतीने, अथवा

(२) * मुंबई धारणजमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम, १९४७ याच्या तरतुदींचे उल्लंघन होईल अशा रीतीने किंवा त्या अधिनियमाच्या अर्थातर्गत पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचा कोणताही भाग हा तुकडा होईल अशा रीतीने, अथवा

(३) कूळ सहकारी शेती संस्थेचा सदस्य असल्यास व ते असा सदस्य असण्याचे चालू असेपर्यंत,

कोणत्याही बाबतीत कलम ३१ अन्वये कुळवहिवाट समाप्त करण्यात येणार नाही.

३१-बब. [या अधिनियमाच्या विवक्षित तरतुदी जमीनमालकास ते सशस्त्र दलात नोकरी करणा-या व्यक्ती म्हणून असण्याचे बंद झाल्यावर लागू न होणे]. सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९ याच्या कलम ३ अन्वये वगळण्यात आले.

कुळवहिवाट समाप्त करण्याबाबत शर्ती.

सन १९४७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६२, याचे उल्लंघन करून किंवा कूळ, सहकारी शेती संस्थेचा सदस्य असेल तर, कुळवहिवाट समाप्त न करणे.

१ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये खंड (चार) वगळण्यात आला.

२ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ११ (१) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ११ (२) अन्वये हे परंतुक समाविष्ट करण्यात आले.

४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम ७ अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

५ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ४ अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला आणि तो दिनांक १ ऑगस्ट, १९५६ पासून समाविष्ट केल्याचे मानण्यात येईल.

*आता, सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४, कलम २ व ३, अनुसूची नोंद क्र. २९ अन्वये दिनांक १ मे, १९६० पासून अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात “महाराष्ट्र धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत अधिनियम” (१९४७ चा ६२ अशी सुधारणा करण्यात आली.

कुळाकडे राहिलेली जमीन व्यक्तिशः कसण्याकरिता कुळवहिवाट समाप्त झाल्यानंतर कुळाकडे राहिलेल्या कोणत्याही जमिनीची कुळवहिवाट, जमीनमालकास ती जमीन व्यक्तिशः कसण्याकरिता खरोखर आवश्यक आहे या कारणावरून त्यानंतर पुन्हा केव्हाही समाप्त केली जाण्यास पात्र असणार नाही.

कुळवहिवाट समाप्त झाल्यानंतर कुळाकडे राहिलेल्या जमिनीच्या खंडाचे संविभाजन.

३१-ड. पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचा कोणताही भाग कलम ३१ अन्वये कुळवहिवाट समाप्त झाल्यामुळे कुळाकडे राहिला असेल तर, कुळाकडे राहिलेल्या जमिनीच्या क्षेत्राच्या प्रमाणात विहित रीतीने खंडाचे संविभाजन करण्यात येईल.

(दोन) कुळांनी जमीन खरेदी करणे

कुळांनी कृषकदिनी जमीन खरेदी केली आहे असे मानणे.

३२. ^१[(१)] दिनांक १ एप्रिल, १९५७ रोजी (ज्याचा यात यापुढे “कृषक दिन” असा निर्देश करण्यात आला आहे) प्रत्येक कुळाने—

(अ) जर असे कूळ त्या जमिनीचे कायम कूळ असेल आणि जमीन व्यक्तिशः कसत असेल तर ;

(ब) जर असे कूळ कायम नसेल, परंतु पट्ट्याने दिलेली जमीन व्यक्तिशः कसत असेल ; आणि

(एक) कलम ३१ अन्वये त्याची कुळवहिवाट समाप्त करण्याबद्दल जमीनमालकाने नोटीस दिली नसेल तर ; अथवा

(दोन) कलम ३१ अन्वये नोटीस दिलेली असेल परंतु जमीनमालकाने दिनांक ३१ मार्च, १९५७ रोजी किंवा त्यापूर्वी जमिनीचा कब्जा मिळण्यासाठी कलम २९ अन्वये मामलेदाराकडे अर्ज केला नसेल तर; ^२[अथवा]

^३[(तीन) त्याची कुळवहिवाट जमीनमालकाने कलम १४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कारणांपैकी कोणत्याही कारणावरून समाप्त केली नसेल, किंवा त्याप्रमाणे कुळवहिवाट समाप्त केली असेल परंतु दिनांक ३१ मार्च, १९५७ रोजी किंवा त्यापूर्वी जमिनीचा कब्जा मिळण्यासाठी कलम २९ अन्वये मामलेदाराकडे अर्ज केला नसेल तर ;]

कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली जमीन ^४[या कलमाच्या इतर तरतुदींच्या व] लगतपुढील कलमांच्या ^५[तरतुदींच्या] अधीनतेने त्याने उक्त दिवशी तिच्यावर असलेल्या सर्व बोजांपासून मुक्त अशी आपल्या जमीनमालकाकडून खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल :

परंतु, जमिनीचा कब्जा मिळविण्यासाठी कलम २९ अन्वये जमीनमालकाने केलेला अर्ज या अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार मामलेदाराने किंवा अपिलात जिल्हाधिका-याने किंवा पुनरीक्षणार्थ ^६[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने] फेटाळला असेल तर असा अर्ज ज्या तारखेस फेटाळण्याचा अंतिम आदेश देण्यात आला असेल त्या तारखेस कुळाने अशी जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल. अर्ज फेटाळण्याचा अंतिम आदेश ज्या तारखेस दिला असेल त्या तारखेचा उल्लेख यात यापुढे “पुढे ढकलण्यात आलेली तारीख” असा केला आहे :

^६[परंतु आणखी असे की, जमीनमालकाच्या ज्या कुळास कलम ३१, पोटकलम (३) च्या परंतुकाचा फायदा मिळण्याचा हक्क असेल त्या कुळाने त्या परंतुकात निर्दिष्ट केलेल्या तारखेपूर्वी त्याचा हिस्सा कोणत्याही प्रकारे विभक्त करण्यात आला नसेल तर, दिनांक १ एप्रिल, १९५८ रोजी उक्त जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.]

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम ८ अन्वये या कलमास पोटकलम (१) असा फेर क्रमांक देण्यात आला.

^२ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १२ (१) अन्वये हा शब्द जादा दाखल करण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम १२ (२) अन्वये हा उपखंड समाविष्ट करण्यात आला.

^४ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ५ (१) यान्वये हा मजकूर बदली दाखल करण्यात आला.

^५ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाने” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^६ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १२ (३) यान्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

१[(१-अ) (क) जमीनमालकाने एखाद्या कुळास दिनांक १ एप्रिल, १९५७ पूर्वी जमिनीवरून काढून टाकल्यामुळे उक्त तारखेस कुळाच्या कब्जात जमीन नसेल, परंतु कलम २९, पोटकलम (१) अन्वये त्याने, त्या पोटकलमामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीत जमिनीचा कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज केला असेल किंवा तो तसा अर्ज करील त्याबाबतीत, जर असा अर्ज, मामलेदाराने किंवा यथास्थिती, जिल्हाधिका-याने अपिलात किंवा ३[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने] पुनरीक्षणात मंजूर केला असेल तर, ज्या तारखेस अर्ज मंजूर करणारा अंतिम आदेश दिला असेल त्या तारखेस त्याने ती जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.

(ब) अशा कुळाने, कलम २९, पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीत कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज केला नसेल किंवा त्याने केलेला अर्ज या अधिनियमान्वये अंतिमतः फेटाळण्यात आला असेल आणि उक्त अवधी संपल्यानंतर किंवा अर्ज अंतिमतः फेटाळण्यात आल्याच्या तारखेस जमीन इतर कोणत्याही व्यक्तीने कूळ म्हणून धारण केली असेल त्याबाबतीत, अशा इतर व्यक्तीने, यथास्थिती, उक्त अवधी संपल्याच्या तारखेस किंवा अर्ज अंतिमतः फेटाळल्याच्या तारखेस जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.]

३[(१-अ)] जे कूळ नियत तारखेस कब्जेदार असून, ज्याच्या कलम २९ मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीप्रमाणे व तहसिलदाराच्या आदेशाद्वारे असेल त्याखेरीज अन्य रीतीने, दिनांक १ एप्रिल, १९५७ पूर्वी कब्जा काढून घेतल्यामुळे उक्त तारखेस कब्जेदार नसेल व ती जमीन दिनांक ३१ जुलै, १९६९ रोजी जमीनमालकाच्या किंवा त्याच्या हितसंबंधी उत्तराधिका-याच्या कब्जा असेल आणि जमिनीचा शेवटी नमूद केलेल्या तारखेस किंवा तत्पूर्वी कृषीतर वापर करण्यात आला नसेल तर उक्त कलम २९ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, तहसिलदार एक तर स्वतः होऊन किंवा कुळाच्या अर्जावरून चौकशी करून असा निदेश देईल की, अशी जमीन यथास्थिती जमीनमालकाच्या किंवा त्याच्या हितसंबंधी उत्तराधिका-याच्या कब्जातून काढून घेण्यात यावी व त्या कुळास परत करण्यात यावी ; आणि त्यानंतर, या कलमाच्या व कलमे ३२-अ ते ३२-आर (दोन्ही धरून) यांच्या तरतुदी, त्या जेथवर लागू करता येण्याजोग्या असतील तेथवर, त्या कुळास ती जमीन ज्या दिनांकास परत करण्यात आली असेल त्या तारखेस त्याने ती खरेदी केली असल्याचे मानण्यात येईल, या फेरफाराच्या अधीन राहून त्याबाबत लागू होतील :

परंतु, जर कूळ केवळ ती जमीन व्यक्तिशः कसण्याची हमी देत असेल तरच आणि मालक किंवा कूळ म्हणून त्याने धारण केलेल्या इतर जमिनीसह, त्या जमिनीपैकी जी जमीन कमाल मर्यादेच्या क्षेत्रापेक्षा अधिक नसेल तितकीच जमीन या पोटकलमान्वये कुळास परत मिळण्याचा हक्क असेल.

स्पष्टीकरण.—या पोटकलमात “ हितसंबंधी उत्तराधिकारी ” म्हणजे, मृत्युपत्रव्यवस्थेद्वारे किंवा मृत्युनंतर प्रक्रांत झाल्यामुळे जी व्यक्ती हितसंबंध संपादन करील अशी व्यक्ती.]

४[(२) जेव्हा रुढीप्रमाणे, परिपाठाप्रमाणे किंवा कराराप्रमाणे किंवा एखाद्या न्यायालयाच्या आदेशाप्रमाणे, जमीनमालकाच्या मालकीच्या कोणत्याही वरकस जमिनीचा उपयोग, एखाद्या कुळाने त्याने कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीत भाताच्या लागवडीच्या संबंधातील राब खताच्या प्रयोजनासाठी केला असेल त्या बाबतीत यथास्थिती,—

(अ) अशा संपूर्ण वरकस जमिनीचा, किंवा

(ब) एकाहून अधिक व्यक्ती अशा वरकस जमिनीचा उपयोग राब खताच्या प्रयोजनाकरिता संयुक्तपणे करित असतील त्या बाबतीत, न्यायाधिकरण निर्धारित करील असा त्या जमिनीचा भाग, पोटकलम (१) अन्वये कुळाने खरेदी केलेली आहे असे मानण्यात येणा-या जमिनीत समाविष्ट करण्यात येईल :

परंतु, खंड (१) मध्ये निर्देश केलेल्या प्रकरणांच्या बाबतीत, जर न्यायाधिकरणाच्या मते, अशा वरकस जमिनीचे मोजूनमापून विभाजन करणे शक्य नसेल किंवा अशा व्यक्तींच्या हिताच्या दृष्टीने इष्टही नसेल तर अशा वरकस जमिनीचा उपयोग करण्याचा हक्क असणा-या व्यक्ती ती जमीन संयुक्तपणे धारण करतील असे न्यायाधिकरणास निर्धारित करता येईल.]

५[(३) पोटकलम (१) अन्वये कुळाने खरेदी केली आहे असे मानण्यात येणा-या जमिनीच्या संबंधात, ६[खरेदीदार कुळाने] ७[पूर्वीच्या जमीनमालकास] द्यावयाची खरेदी किंमतीची रक्कम कलम ३२-ह अन्वये निर्धारित करण्यात येईपर्यंत,—

८[(अ) खरेदीदार कूळ त्या जमिनीचा उपयोग व भोगवटा केल्याबद्दल भरपाई म्हणून पूर्वीच्या जमीन-मालकास, दरवर्षी अशा जमिनीच्या खंडाच्या रकमेऐवढी रक्कम देण्यास पात्र राहिल, आणि]

१ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ५ (२) अन्वये पोटकलम (१-क) हे समाविष्ट करण्यात आले.

२ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये “ मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाने ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

३ सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९, कलम २, अनुसूची अन्वये पोटकलम (१-ख) हे समाविष्ट करण्यात आले.

४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम ८ अन्वये हे पोटकलम समाविष्ट करण्यात आले.

५ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ५ (३) अन्वये पोटकलम (३) समाविष्ट करण्यात आले.

६ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ६ (ब) अन्वये मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

७ वरील अधिनियमाच्या कलम ६ (ब) अन्वये “ जमीनमालकास ” व “ जमीन मालक ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

८ वरील अधिनियमाच्या कलम ६ (अ) अन्वये मूळ खंडाऐवजी खंड (क) दाखल करण्यात आला.

(ब) कलम १०-अ, पोटकलम (१) चे खंड (अ), (ब), (क) व (ड) यांमध्ये उल्लेख केलेल्या देय रकमा देण्यास ^१[खरेदीदार कूळ] त्या कलमाचे पोटकलम (३) अन्वये पात्र नसेल त्याबाबतीत, ^२[पूर्वीचा जमीनमालक अशा कोणत्याही देय रकमा असल्यास, त्या रकमा राज्य शासनास देण्यास दायी असण्याचे चालू राहिल.]

^३[(४) जेव्हा कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या संबंधात जमीन महसुलाची पूर्णतः किंवा अंशतः माफी देण्यात आली असेल आणि अशी जमीन त्याने पोटकलम (१) अन्वये किंवा कलम ३२-च, ३२-ग किंवा कलम ३३-क अन्वये खरेदी केल्याचे मानण्यात आले असेल तेव्हा,—

(अ) अशा जमिनीच्या संबंधात खरेदीदार कूळ, त्या जमिनीवर आकारण्याजोग्या जमीन महसुलाची संपूर्ण रक्कम देण्यास दायी असेल, आणि

(ब) राज्य शासन, ज्या तारखेस कुळाने जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल त्या तारखेपासून परंतु, ज्या भूधारणा पध्दतीने अशी जमीन जमीनमालकाने धारण केली होती ती भूधारणा पध्दती चालू असेपर्यंत व अशी भूधारणा पध्दती रद्द करण्यात येणार नाही तोपर्यंतच, पूर्वीच्या जमीनमालकास, दरवर्षी—

(एक) अशा जमिनीच्या संबंधात जमीन महसुलाची संपूर्णपणे माफी देण्यात आली असेल तर, अशा जमिनीच्या संबंधात आकारण्याजोग्या जमीन महसुलाच्या संपूर्ण रकमेइतकी रोख नेमणुकीची रक्कम देईल ; आणि

(दोन) इतर बाबतीत, अशा जमिनीच्या संबंधात आकारण्याजोग्या जमीन महसुलाची संपूर्ण रक्कम आणि उक्त तारखेच्या लगतपूर्वी त्या जमिनीच्या संबंधात देण्याजोगी जमीन महसुलाची रक्कम यांच्यामधील तफावती इतकी रक्कम देईल.]

कुळांनी कमाल क्षेत्रापर्यंत जमीन खरेदी केली आहे असे मानणे.

३२-अ. कलम ३२ अन्वये कुळाने पुढील प्रमाणे जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल :-

(१) जे कूळ मालक म्हणून कोणतीही जमीन धारण करीत नसेल, परंतु कूळ म्हणून कमाल क्षेत्रापेक्षा अधिक जमीन धारण करीत असेल त्याच्या बाबतीत. कमाल क्षेत्रापर्यंत ;

(२) जे कूळ मालक म्हणून कमाल क्षेत्रापेक्षा कमी जमीन धारण करीत असेल त्याच्या बाबतीत, त्याच्या जमिनीत अशा जमिनीचा जितका भाग घातल्याने ती कमाल क्षेत्राच्या इतकी होईल तितकाच भाग.

कुळांनी जमीन खरेदी केली आहे असे केव्हा न मानणे.

३२-ब. एखाद्या कुळाने जमीन अंशतः मालक म्हणून व अंशतः कूळ म्हणून धारण केली असेल, परंतु त्याने मालक म्हणून धारण केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र कमाल क्षेत्राइतके किंवा त्याहून अधिक असेल तर, कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली जमीन कलम ३२ अन्वये त्याने खरेदी केली आहे असे मानण्यात येणार नाही.

खरेदी करावयाच्या जमिनी पसंत करण्याचा हक्क कुळास केव्हा असेल.

३२-क. कूळ स्वतंत्रपणे एकापेक्षा अधिक जमीनमालकांची जमीन धारण करीत असेल तर त्यास, राज्य शासनाने याबाबत केलेल्या नियमांच्या अधीनतेने अशा प्रत्येक जमीनमालकाकडून खरेदी करावयाच्या जमिनीचे क्षेत्र व ठिकाण पसंत करण्याचा हक्क असेल :

परंतु, अशा रीतीने पसंत केलेले क्षेत्र, व्यवहार्य असेल तेथवर, भूमापन क्रमांक किंवा भूमापन क्रमांकाचा पोट-विभाग यांव्यतिरिक्त इतर कोणतेही क्षेत्र असणार नाही.

कुळांनी तुकडे खरेदी केले असे केव्हा मानावे.

३२-घ. ^१[(१)] कुळवहिवाटीने धारण केलेली जमीन केवळ एखादा तुकडा असेल तर, *मुंबई धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्याचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम, १९४७, यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, कुळाने असा तुकडा कलम ३२ अन्वये खरेदी केला आहे असे मानण्यात येईल. १९४७ चा मुंबई ६२.

^२[(२) उक्त जमिनीचा कुळवहिवाट, मुंबई धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्याचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम, १९४७, याच्या कलम २९-अ अन्वये एखाद्या धारण जमिनीस किंवा तिच्या भागास जोडण्यात आली असेल तर, त्या अधिनियमात एतद्विरुद्ध काहीही असले तरी, कलम ३२ मध्ये दिलेल्या परिस्थितीत अशा कुळवहिवाटीने धारण केलेली जमीन कुळाने खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.] १९४७ चा मुंबई ६२.

^१ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ६ (ब) अन्वये मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम ६ (ब) अन्वये “जमीनमालकास” व “जमीन मालक” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, कलम २ अन्वये पोटकलम (४) जादा दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १३ अन्वये मूळ कलम ३२-ड यास त्या कलमाचे पोटकलम (१) असा फेरक्रमांक देण्यात आला.

*आता सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम २४ कलम २ व ३ अनुसूची नोंद क्र. २९ अन्वये दिनांक १ मे, १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात महाराष्ट्र धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्याचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम (१९४७ चा ६२) अशी सुधारणा करण्यात आली.

३२-इ. कुळाने कलम ३२ अन्वये जमीन खरेदी केल्यानंतर जी कोणतीही जमीन शिल्लक राहिल ती जमीन जणू काही कुळाने स्वाधीन केलेली जमीन असावी त्याप्रमाणे तिची विल्हेवाट कलम १५ मध्ये घालून दिलेल्या रीतीने करण्यात येईल.

कुळांनी जमीन खरेदी केल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या जमिनीची विल्हेवाट.

३२-फ. (१) मागील कलमांमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी,—

(अ) जमीनमालक अज्ञान, विधवा स्त्री किंवा कोणतीही मानसिक अथवा शारीरिक विकलता जडलेली व्यक्ती ^१[***] असेल तेव्हा, कुळास कलम ३१ अन्वये अशा जमीनमालकास ज्या अवधीत कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा हक्क असेल तो अवधी संपल्यानंतर एक वर्षाच्या आत कलम ३२ अन्वये अशी जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल, ^२[आणि कुळाला खरेदीच्या हक्काचा वापर करणे शक्य व्हावे यासाठी, तो सज्ञान झालेला आहे याविषयी जमीनमालक, ज्या अवधीत कलम ३१ अन्वये कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा अशा जमीनमालकास हक्क मिळाला असेल तो अवधी संपण्यापूर्वी कुळास सूचना पाठविल] :

जमीनमालक अज्ञान इत्यादी असेल तेव्हा कुळाचा जमीन खरेदी करण्याचा हक्क.

^३[परंतु, अशा वर्गातील व्यक्ती ही संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल आणि अशा संयुक्त कुटुंबात या पोटकलमात निर्दिष्ट केलेल्या वर्गात न मोडणारी निदान एक व्यक्ती असेल आणि अशा व्यक्तीचा अशा संयुक्त कुटुंबातील हिस्सा दिनांक ३१ मार्च, १९५८ पूर्वी मोजूनमापून विभक्त करण्यात आला नसेल आणि जमिनीचे क्षेत्र, निर्धारण, वर्गीकरण व मूल्य लक्षात घेऊन, संपूर्ण संयुक्त कुटुंबाच्या मालमत्तेतील त्या व्यक्तीचा हिस्सा ज्या प्रमाणात विभक्त करण्यात आला असेल त्याच प्रमाणात-अधिक प्रमाणात नव्हे-अशा व्यक्तीचा जमिनीतील हिस्सा विभक्त करण्यात आला आहे अशी चौकशीअंती मामलेदाराची खात्री झाली नसेल तर, या पोटकलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.]

(ब) कूळ अज्ञान किंवा विधवा स्त्री किंवा कोणतीही मानसिक अथवा शारीरिक विकलता जडलेली व्यक्ती किंवा सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती असेल तेव्हा, खंड (क) च्या तरतुदीच्या अधीन राहून कलम ३२ अन्वये जमीन खरेदी करण्याचा हक्क पुढीलप्रमाणे बजाविता येईल:—

(एक) अज्ञानास, तो ज्या तारखेस सज्ञान होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत;

(दोन) विधवा स्त्रीच्या हक्कविषयक उत्तराधिका-यास, ज्या तारखेस जमिनीत अशा स्त्रीचा हितसंबंध असण्याचे बंद होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत;

(तीन) कुळाची मानसिक किंवा शारीरिक विकलता ज्या तारखेस नाहीशी होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत;

(चार) कूळ सशस्त्र दलात ज्या तारखेस नोकरी करण्याचे बंद होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत :

^३[परंतु, अशा वर्गातील व्यक्ती ही संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल आणि अशा संयुक्त कुटुंबात, या पोटकलमात निर्दिष्ट केलेल्या वर्गात न मोडणारी निदान एक व्यक्ती असेल आणि अशा व्यक्तीचा अशा संयुक्त कुटुंबातील हिस्सा दिनांक ३१ मार्च, १९५८ पूर्वी मोजूनमापून विभक्त करण्यात आला नसेल आणि जमिनीचे क्षेत्र, निर्धारण, वर्गीकरण व मूल्य लक्षात घेऊन संपूर्ण संयुक्त कुटुंबाच्या मालमत्तेतील त्या व्यक्तीचा हिस्सा ज्या प्रमाणात विभक्त करण्यात आला असेल, त्याच प्रमाणात-अधिक प्रमाणात नव्हे-अशा व्यक्तीचा जमिनीतील हिस्सा विभक्त करण्यात आला आहे अशी चौकशीअंती मामलेदाराची खात्री झाली नसेल तर, या पोटकलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.]

^४[(१-अ) कुळाची पोटकलम (१) अन्वये त्यास प्रदान केलेल्या हक्काचा वापर करण्याची इच्छा असेल तर, ते त्या पोटकलमात विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत त्या संबंधात जमीनमालकास आणि न्यायाधिकरणास, विहित रीतीने कळवील;]

१९६९ चा ^५[परंतु, एखाद्या जमीनमालकाकडील (जो अज्ञान होता व जो कुळवहिवाट व शेतजमीन विधि (सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या प्रारंभापूर्वी सज्ञान झाला असेल अशा) जमीन धारण करणा-या कुळाने या पोटकलमाद्वारे आवश्यक असल्याप्रमाणे सूचना दिलेली नसेल, परंतु अशा प्रारंभाच्या वेळी जमीन कब्जात असल्याने, पोटकलम (१) अन्वये त्यास प्रदान केलेल्या हक्काचा वापर करण्याची इच्छा असेल तर, त्यास त्या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून दोन वर्षांच्या कालावधीत, अशी सूचना देता येईल.]

(२) कलमे ३२ ते ३२-ई (दोन्ही धरून) आणि कलमे ३२-छ ते ३२-द (दोन्ही धरून) यांच्या तरतुदी जेथवर लागू करता येतील तेथवर, अशा खरेदीस लागू होतील.

^१ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये “ किंवा सशस्त्र दलात नोकरी करणारा इसम ” हा मजकूर वगळण्यात आला.

^२ सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९, कलम २ अनुसूची अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १४ (१) अन्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १४ (२) अन्वये हे पोटकलम समाविष्ट करण्यात आले.

^५ सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९, कलम २, अनुसूची अन्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

न्यायाधिकरणाने
नोटिसा काढणे
व कुळांनी
द्यावयाच्या
जमिनीच्या
किंमती निर्धारित
करणे.

३२-ग. (१) कृषकदिनांतर शक्य तितक्या लवकर, न्यायाधिकरण, आपल्या अधिकारितेतील प्रत्येक गावात विहित नमुन्याप्रमाणे जाहीर नोटीस प्रसिद्ध करील किंवा प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करील वा त्याद्वारे:-

- (क) कलम ३२ अन्वये ज्या कुळांनी जमिनी खरेदी केल्या आहेत असे मानण्यात येईल त्या सर्व कुळांना,
(ख) अशा जमिनीच्या सर्व जमीनमालकांना, आणि
(ग) त्यात हितसंबंध असलेल्या सर्व इतर व्यक्तींना,

नोटिशीत निर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास आपल्यापुढे हजर राहण्याविषयी फर्मावील. न्यायाधिकरण अशा प्रत्येक कुळास, जमीनमालकास व व्यवहार्य असेल तेथवर, इतर व्यक्तींनासुद्धा व्यक्तिशः नोटीस देऊन, अशा जाहीर नोटिशीत विनिर्दिष्ट केलेल्या तारखेस त्याच्यापुढे हजर राहण्याविषयी फर्मावील.

(२) कूळ म्हणून धारण केलेली जमीन खरेदी करण्याची कुळाची इच्छा आहे किंवा कसे याविषयीचे त्याचे निवेदन, न्यायाधिकरण, विहित रीतीने अभिलिखित करील.

(३) कोणत्याही कुळाने हजर राहण्यास कसूर केली असेल किंवा जमीन खरेदी करण्याची आपली इच्छा नाही असे निवेदन त्याने केलेले असेल त्याबाबतीत, न्यायाधिकरण, लेखी आदेशाद्वारे, अशा कुळाची जमीन खरेदी करण्याची इच्छा नाही आणि खरेदी परिणामशून्य आहे असे घोषित करील :

परंतु, कोणत्याही पक्षकाराने हजर राहण्यास कसूर केल्यामुळे असा आदेश देण्यात आला असेल तर, न्यायाधिकरण, पक्षकारास तो कळवील आणि ज्याच्या कसुरीमुळे असा आदेश देण्यात आला असेल त्या कोणत्याही पक्षकारास, असा आदेश त्यास कळविल्याचा तारखेपासून ६० दिवसांच्या आत, आदेशाच्या पुनर्विलोकनासाठी अर्ज करता येईल.

(४) कुळाची जमीन खरेदी करण्याची इच्छा असल्यास, न्यायाधिकरण, कुळास व जमीनमालकास व अशा जमिनीत हितसंबंध असलेल्या सर्व इतर व्यक्तींना, आपली बाजू मांडण्याची संधी दिल्यानंतर, आणि चौकशी केल्यानंतर, कलम ३२-ज आणि कलम ६३-क, पोटकलम (३) यांच्या तरतुदीनुसार अशा जमिनीची खरेदीची किंमत निर्धारित करील :

^१[परंतु, कलम ३२-ज च्या तरतुदींना अनुसरून, जमीनमालक व कुळ यांनी खरेदीची किंमत आपापसात ठरविली असेल तर न्यायाधिकरणास, उक्त करारास कुळाने दिलेली संमती, स्वेच्छेने दिलेली आहे याबाबत विहित रीतीने स्वतःची खात्री करून घेतल्यानंतर, खरेदीची किंमत निर्धारित करणारा आणि अशा करारानुसार ती किंमत देण्याची तरतूद करणारा आदेश देता येईल.]

(५) एखाद्या कुळाने पुढे ढकलण्यात आलेल्या तारखेस जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल अशा कुळाच्या बाबतीत, न्यायाधिकरण, अशा तारखेनंतर, शक्य तितक्या लवकर जमिनीची किंमत निर्धारित करील.

(६) या अधिनियमाच्या अनुसूची तीन मध्ये उल्लेख केलेल्या, भूधारणा पद्धती नाहीशी करण्याबाबतच्या अधिनियमांपैकी कोणत्याही अधिनियमाच्या तरतुदींअन्वये किंवा तदनुसार कोणतीही जमीन, ती धारण करणा-या व्यक्तीस तिचे हस्तांतरण करता येणार नाही या शर्तीवर परत देण्यात आली असेल तर, अशी जमीन परत देण्यापूर्वी निर्माण केलेल्या पट्ट्याने ती धारण करणा-या कोणत्याही व्यक्तीच्या हक्कास अशा शर्तीमुळे बाध येतो असे मानण्यात येणार नाही; आणि जमिनीचे हस्तांतरण करता येणार नाही ही शर्त जणू काही जमीन परत देण्याबाबतची शर्त नसावी त्याप्रमाणे, अशा व्यक्तीने या कलमान्वये ती कूळ म्हणून खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.

खरेदीची किंमत
व तिची कमाल
मर्यादा.

३२-ह. ^३[(१) पोटकलम (१-क) व (१-ख) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे रकमा जमा व वजा करण्याच्या अधीनतेने, खरेदीची किंमत पुढीलप्रमाणे हिशोब करून काढण्यात येईल :-

(एक) व्यक्तिशः जमीन कसत असेल अशा कायम कुळाच्या बाबतीत, खरेदीची किंमत ही पुढील रकमांची मिळून होईल, त्या रकमा म्हणजे :-

(अ) जमिनीच्या खंडाच्या सहा पटीइतकी रक्कम;

(ब) कृषकदिनी किंवा पुढे ढकलण्यात आलेल्या तारखेस विधितः येणे असलेल्या खंडाच्या थकबाकीची रक्कम येणे असल्यास ती रक्कम;

(क) कलम १०-अ, पोटकलम (१) चे खंड (क), (ख), (ग) व (घ) मध्ये उल्लेख केलेल्या जमीन महसुलाच्या व उपकराच्या रकमा देण्यात कुळाने कसूर केल्याच्या बाबतीत, जमीन महसूल व उपकर म्हणून जमीनमालकाने दिलेल्या किंवा त्याच्याकडून वसूल केलेल्या कोणत्याही रकमा असल्यास त्या रकमा;

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १५ अन्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ६(१) अन्वये कलम ३२-ह याची स्पष्टीकरणे खेरीज करून त्याचे मूळ पोटकलम (१) याऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

(दोन) इतर कुळाच्या बाबतीत, खरेदीची किंमत ही पुढील रकमांची मिळून होईल; —

(अ) निर्धारणाच्या २० पट रकमेहून कमी नसेल व निर्धारणाच्या २०० पट रकमेहून जास्त नसेल अशी, न्यायाधिकरण निर्धारित करील ती रक्कम;

(ब) जमीनमालकाने जमिनीवर बांधलेल्या कोणत्याही संरचना, विहिरी व बंधारे व तिला कायम जोडलेल्या खिळण्या आणि तीवर लावलेली झाडे यांचे मूल्य;

(क) कृषकदिनी किंवा पुढे ढकलण्यात आलेल्या तारखेस, विधितः येणे असलेल्या खंडाच्या थकबाकीची रक्कम असल्यास ती रक्कम;

(ड) कलम १०-अ, पोटकलम (१) याचे खंड (क), (ख), (ग) व (घ) मध्ये उल्लेख केलेल्या जमीन महसुलाच्या व इतर उपकरणांच्या रकमा देण्यात कुळाने कसूर केल्याच्या बाबतीत, जमीन महसूल व उपकर म्हणून जमीनमालकाने दिलेल्या किंवा त्याच्याकडून वसूल केलेल्या कोणत्याही रकमा असल्यास, त्या रकमा.]

१८७९ चा मुंबई ५. **स्पष्टीकरण** ^१[(१)].—या पोटकलमान्वये किंमत ठरविताना, जमीन महसूल संहिता, १८७९, कलम ५५ अन्वये जी कोणतीही पाणीपट्टी बसविली असेल व अशा निर्धारणात समाविष्ट केली असेल त्या पाणीपट्टीची रक्कम वगळण्यात येईल.

^३[**स्पष्टीकरण** २.—या पोटकलमाच्या, प्रयोजनासाठी “निर्धारण” या संज्ञेला कलम ८ मध्ये जो अर्थ दिला आहे तोच असेल.]

१९५६ चा मुंबई १३. ^३[(१-अ) ज्यास कलम १०-अ ची पोटकलमे (१) व (२) लागू होत नाहीत अशा कुळाने मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ च्या प्रारंभानंतर, कूळ म्हणून त्याने धारण केलेल्या जमिनीच्या संबंधात, त्या कलमाच्या पोटकलम (१) मध्ये उल्लेख केलेला जमीन महसूल व इतर उपकर, तो देण्यात जमीनमालकाने कसूर केल्यामुळे, दिला असेल त्याबाबतीत, खरेदीची किंमत निर्धारित करण्यात आल्याच्या तारखेपर्यंत याप्रमाणे कुळाने दिलेल्या एकंदर रकमेइतकी रक्कम, पोटकलम (१) अन्वये निर्धारित करण्यात आलेल्या एकूण रकमांमधून, वजा करण्यात येईल.

(१-ब) (अ) पोट-कलमे (१) व (१-अ) यांच्या तरतुदीनुसार हिशेब करून काढलेल्या रकमेवर ज्या तारखेस कुळाने कलम ३२ अन्वये जमीन खरेदी केल्याचे मानण्यात आले असेल ती तारीख व खरेदीची किंमत निर्धारित करण्यात आल्याची तारीख या दरम्यानच्या अवधीत दरसाल दर शेकडा ४^१ टक्के दराने व्याजाची परिगणना करण्यात येईल ;

(ब) (एक) याप्रमाणे परिगणना केलेली व्याजाची रक्कम ही अशा रीतीने हिशेब करून काढलेल्या रकमेत जमा करण्यात येईल ; आणि

(दोन) ^४[खरेदीदार कुळाने त्या जमिनीच्या वापराबद्दल व भोगवट्याबद्दल पूर्वीच्या जमीनमालकास दिलेली भरपाईची रक्कम, असल्यास, ती रक्कम आणि जर ^५[अशा जमीनमालकाने] लावलेल्या झाडाचे उत्पन्न^६[त्या जमीनमालकाने] उक्त अवधीत काढून नेले असेल तर अशा उत्पन्नाचे मूल्य हे, याप्रमाणे हिशेब करून काढलेल्या रकमेतून वजा करण्यात येईल.]

(२) राज्य शासनास, सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे कोणत्याही मागासलेल्या क्षेत्रात कुळांनी धारण केलेल्या कोणत्याही प्रकारच्या जमिनीच्या बाबतीत पोटकलम (१), खंड (२), उपखंड (अ) च्या प्रयोजनाकरिता निरनिराळ्या किमान व कमाल मर्यादा निश्चित करता येतील. अशा किमान व कमाल मर्यादा निश्चित करताना राज्य शासन अशा जमिनीबद्दल द्यावयाचा खंड व कलम ६३-अ, पोटकलम (३) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या गोष्टी विचारात घेईल.

३२-आय. (१) कायम कुळाने धारण केलेली जमीन त्याने पोट-पट्ट्याने दिली असेल तेव्हा, अशा पोट-कुळाने, कलमे ३२ ते ३२ ई (दोन्ही धरून) यात निर्दिष्ट केलेल्या मर्यादेपर्यंत व शर्तीच्या अधीनतेने कृषकदिनी जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.

(२) अशा जमिनीची खरेदीची किंमत, कलम ३२-ज, पोटकलम (१), खंड (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने निर्धारित करण्यात येईल.

(३) अशा पोट-कुळाने द्यावयाच्या खरेदीच्या किंमतीतून खंडाच्या सहा पटीइतकी रक्कम जमीनमालकास ठोक रकमेत देण्यात येईल व बाकी रक्कम कायम कुळास देण्यात येईल.

(४) कलमे ३२ ते ३२-ज (दोन्ही धरून) व कलमे ३२-ज ते ३२-द (दोन्ही धरून) यांच्या तरतुदी जेथवर लागू करता येतील तेथवर, अशा पोट-कुळाने केलेल्या जमिनीच्या खरेदीस आणि कायम कुळाला द्यावयाच्या व त्याच्या वतीने द्यावयाच्या रकमांस लागू होतील.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम ९ अन्वये मूळ स्पष्टीकरणास स्पष्टीकरण (१) असा फेरक्रमांक देण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाच्या त्याच कलमान्वये हे स्पष्टीकरण जादा दाखल करण्यात आले.

^३ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ६ (२) या अन्वये पोटकलमे (१-अ) व (१-ब) ही समाविष्ट करण्यात आली.

^४ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९ याचे कलम ६ (अ) अन्वये “कुळाने जमीनमालकास दिलेली खंडाची रक्कम ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाचे अनुक्रमे कलम ६ (ब) व ६ (क) अन्वये “जमीनमालकाने ” याऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

कायम कुळाच्या पोट-कुळाने जमीन खरेदी केली आहे असे मानणे.

३२-जे. [न्यायाधिकरणाच्या निर्णयाविरुद्ध राज्य शासनाकडे अपील]. *सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, याच्या कलम ३ अन्वये वगळण्यात आले.

^१[खरेदीदार कुळाने] किंमत द्यावयाची रीत.

३२-के. (१) ^१[कलम ३२-ह अन्वये देणे असलेली] खरेदीची किंमत निर्धारित करण्यात आल्यावर, ^२[खरेदीदार कुळ]—

(एक) ते कायम कूळ असेल तर, खरेदीच्या किंमतीची संपूर्ण रक्कम न्यायाधिकरणाकडून निश्चित करण्यात येईल अशा तारखेपासून एक वर्षाच्या आत न्यायाधिकरणाकडे जमा करील :

^३[आणि खरेदी किंमत वसूल करण्याचा न्यायाधिकरणाचा अधिकार].

परंतु ^३[अशा खरेदीदार कुळाकडून] त्याच्या आवाक्याबाहेरील कोणत्याही कारणामुळे निर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत रक्कम भरण्यात कसूर झाली आहे अशी न्यायाधिकरणाची खात्री झाल्यास त्यास असा अवधी एक वर्षापेक्षा अधिक नसेल इतक्या अवधीने वाढविता येईल ;

(दोन) ते कायम कूळ नसेल, तर ते किंमतीची संपूर्ण रक्कम—

(अ) अशा तारखेपासून एक वर्षाच्या आत टोक रकमेत, अथवा,

(ब) न्यायाधिकरण निश्चित करील अशा तारखांस किंवा त्यापूर्वी, दरसाल दरशेकडा $8\frac{1}{2}$ टक्के दराने होणा-या सरळ व्याजासह, बारापेक्षा अधिक नाहीत इतक्या वार्षिक हप्त्यांनी, न्यायाधिकरणाकडे जमा करील ;

आणि टोक रकमेत जमा केलेली अशी रक्कम किंवा हप्त्यांची रक्कम ^४[पूर्वीच्या जमीनमालकास] देण्यात यावी असा निदेश न्यायाधिकरण देईल.

^५[(१-अ) जर एखादे खरेदीदार कूळ, पोटकलम (१) च्या खंड (दोन) अन्वये निश्चित केलेला अवधी संपण्यापूर्वी खरेदी किंमतीची संपूर्ण रक्कम टोक रकमेत न्यायाधिकरणाकडे जमा करण्यास असमर्थ ठरले तर, त्यास असा अवधी संपल्यानंतर तीन महिन्यांच्या आत किंवा मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ याच्या प्रारंभापासून सहा महिन्यांच्या आत, यापैकी जो अवधी नंतरचा असेल त्या अवधीत, खरेदी किंमतीच्या एक-बारांशाइतकी रक्कम, आणि बाकी रकमेवर दरसाल दरशेकडा $8\frac{1}{2}$ टक्के या दराने होणा-या एक वर्षाच्या व्याजाची रक्कम देखील न्यायाधिकरणाकडे जमा करता येईल ; आणि बाकी रक्कम हप्त्यांनी भरण्यासाठी न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करता येईल. अशी रक्कम जमा केल्यावर, न्यायाधिकरण, बाकी रक्कम देण्यासाठी त्यास योग्य वाटेल अशी (अकरा वार्षिक हप्त्यांहून अधिक नसेल अशी) वाजवी सवलत खरेदीदार कुळास देईल.

१९६५
चा
महाराष्ट्र
३१.

(१-ब) जर एखादे खरेदीदार कूळ,—

(अ) पोटकलम (१) च्या खंड (दोन) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत अशी किंमत टोक रकमेत भरण्यात कसूर करील, किंवा

(ब) हप्त्यांची संख्या चार किंवा अधिक निश्चित करण्यात आली असेल त्या बाबतीत, त्याच्याकडे चार हप्त्यांची आणि इतर कोणत्याही बाबतीत सर्व हप्त्यांची, थकबाकी राहिली असेल तर, त्यास मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ याच्या प्रारंभाची तारीख किंवा टोक रकमेत किंवा शेवटचा हप्ता म्हणून किंमत देण्यात कसूर झाल्याची तारीख यापैकी जी नंतरची असेल त्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या अवधीत, कसूर क्षमापित करण्यासाठी न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करता येईल; उक्त अवधीत ती किंमत टोक रकमेत किंवा हप्त्यांनी देण्यास, तो पुरेशा कारणास्तव असमर्थ होता या आधारावर, त्यास वरीलप्रमाणे अर्ज करता येईल; आणि न्यायाधिकरणास योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यावर, दिलेल्या कारणांबाबत त्याची खात्री झाली तर, त्यास:—

१९६५
चा
महाराष्ट्र
३१.

(एक) अशी किंमत टोक रकमेत भरण्याकरिता खरेदीदार कुळास आणखी एक वर्षाचा अवधी देता येईल, किंवा

(दोन) थकबाकी भरण्याकरिता आणखी अवधी देता येईल आणि प्रयोजनासाठी त्यास हप्त्यांची एकूण संख्या सोळापर्यंत वाढविता येईल.]

* सन १९६२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, कलम ३ मध्ये पुढीलप्रमाणे तरतूद करण्यात आली आहे:—

“ परंतु, मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (द्वितीय सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या प्रारंभास राज्य सरकारकडे अनिर्णित असलेले कोणतेही अपील हे, जिल्हाधिका-याकडे हस्तांतरित करण्यात येईल ; आणि तदनुसार ते निकालात काढण्यात येईल. ”

^१ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ७ (१) या अन्वये “ कलम ३२-ग अन्वये ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ८ अन्वये “ कूळ ” या शब्दाऐवजी हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३१, कलम २ (क) अन्वये “ जमीनमालकास ” या शब्दाऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^४ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ८ अन्वये “ जमीनमालकास ” या शब्दाऐवजी हा मजकूर बदली दाखल करण्यात आला.

^५ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३१, कलम २ (अ) अन्वये ही पोटकलमे समाविष्ट करण्यात आली.

(२) कलम १३ अन्वये ज्या कोणत्याही अवधीसाठी खंड भरणे निलंबित करण्यात येईल किंवा त्याची सूट देण्यात येईल त्या अवधीत खरेदीची किंमत टोक रकमेत देण्यास किंवा या कलमान्वये निश्चित केलेल्या कोणत्याही हप्त्यांची रक्कम किंवा त्यावरील व्याज असल्यास ते व्याज देण्यास ^१[खरेदीदार कूळ] बांधील असणार नाही.

^३[(३) जर खरेदीदार कूळ या कलमाच्या तरतुदींअन्वये निश्चित केलेल्या अवधीच्या आत, खरेदी किंमतीची संपूर्ण रक्कम भरण्यात कसूर करील किंवा हप्त्यांची संख्या चार किंवा अधिक निश्चित करण्यात आली असेल त्याबाबतीत, त्याच्याकडे चार हप्त्यांची व इतर कोणत्याही बाबतीत, सर्व हप्त्यांची, थकबाकी राहिली असेल तर, भरण्यात न आलेली खरेदी किंमतीची रक्कम व दरसाल शेकडा ४^१ टक्के या दराने होणारे त्यावरील व्याज असल्यास ते व्याज न्यायाधिकरणास जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करता येईल.]

३२-ल. खरेदीची किंमत जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करता येणे. [सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३१ हा कलम ३ अन्वये निरसित करण्यात आला.]

३२-म. (१) किंमत किंवा अशा किंमतीचा शेवटचा हप्ता टोक रकमेत जमा केल्यावर न्यायाधिकरण, अशा जमिनीच्या बाबतीत विहित नमुन्याप्रमाणे ^४[खरेदीदार कुळास] खरेदीचे प्रमाणपत्र देईल. असे प्रमाणपत्र जमीन खरेदी केल्याचा निर्णायक पुरावा असेल ^५[कलम ३२-ट, पोटकलम (३) अन्वये खरेदी किंमत जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करण्यात कसूर केल्यास, अशी खरेदी] परिणामशून्य होईल; आणि ^६[न्यायाधिकरणास] कलम ३२-त अन्वये अशा जमिनीची विल्हेवाट करता येईल; आणि अशा ^७[खरेदीदार कुळाने] जमिनीच्या किंमतीबद्दल जमा केलेली कोणतीही रक्कम त्यास परत देण्यात येईल.

खरेदीची रक्कम ^३[***] देण्यात ^४[खरेदीदार कुळांनी] कसूर केल्यावर खरेदी परिणामशून्य होणे.

^{१९६५} चा महाराष्ट्र ^{३१.} ^४[(२) अशी किंमत टोक रकमेत किंवा हप्त्यांनी अवधीच्या आत भरण्यात कसूर केल्यामुळे कोणत्याही जमिनीची खरेदी परिणामशून्य झाली असेल पण मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (दुरुस्ती) अधिनियम, १९६४ याच्या प्रारंभाच्या वेळी ती, खरेदीदार कुळाच्या कब्जात असण्याचे चालू असेल त्याबाबतीत कलम ३२-ट च्या पोटकलम (३) अन्वये न्यायाधिकरण खरेदी किंमतीची रक्कम वसूल करण्यात अपयशी ठरेतोपर्यंत अशा जमिनीची खरेदी परिणामशून्य असल्याचे मानले जाणार नाही.]

^{१९६५} चा महाराष्ट्र ^{९.} ^१[**३२ मम. कलम ३२-म** पोटकलम (१) अन्वये, कोणत्याही जमिनीची खरेदी किंमत वेळेवर टोक रकमेत देण्यात कसूर केल्यामुळे परिणामशून्य झाली असेल परंतु मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या प्रारंभाच्या वेळी ती खरेदीदार कुळाच्या कब्जात असण्याचे चालू असेल तर, अशा जमिनीची खरेदी कलम ३२-ड याच्या तरतुदींत काहीही अंतर्भूत असले तरी, परिणामशून्य असल्याचे मानण्यात येणार नाही आणि खरेदीदार कुळास प्रारंभाच्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या आत कलम ३२-ड, पोटकलम (२) यात उल्लेख केलेल्या मुद्यावर कसूर क्षमापित करण्यासाठी, न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करता येईल आणि जर न्यायाधिकरणाची त्यास योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर, खरेदीदार कुळाने दिलेली कारणे पुरेशी असल्याची खात्री झाली तर त्यास, किंमत टोक रकमेने देण्यास एक वर्षाचा आणखी अवधी देता येईल आणि त्यानंतर कलम ३२-म च्या तरतुदी, त्या किंमती टोक रकमेत जमा करण्यात आल्यावर, किंवा यथास्थिति, किंमत देण्यात कसूर करण्यात आल्यावर जशा लागू होतात त्याप्रमाणे लागू होतील; परंतु न्यायाधिकरण किंमत देण्यासाठी कोणताही अधिक अवधी देणार नाही.]

विवक्षित खरेदी परिणामशून्य न होणे.

३२-न. ^{१०}[(१) जमिनीची कोणतीही खरेदी परिणामशून्य झाली असेल त्याबाबतीत पूर्वीच्या जमीन मालकास त्याच्या पूर्वीच्या कुळाकडून जमिनीचा वापर आणि भोगवटा केल्याबद्दल जमिनीच्या खंडाइतकी भरपाई मिळण्याचा हक्क असेल आणि अशी कोणतीही देय भरपाई पूर्वीच्या कुळाकडून जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करता येईल आणि ती पूर्वीच्या जमीनमालकास देता येईल. याप्रमाणे वसूल करावयाची रक्कम ही, पूर्वीच्या कुळास परत करावयाची कोणतीही रक्कम असल्यास त्या रकमेतून वजा करता येईल.]

खरेदी परिणामशून्य होईल तेव्हा खंड वसूल करण्याचा जमीन मालकाचा हक्क.

^१ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ८ अन्वये “कुळास” या शब्दाऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३१, कलम २(ब) अन्वये पोटकलम (३) समाविष्ट करण्यात आले.

^३ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३१ याचे कलम ४ (क) अन्वये “दिलेल्या मुदतीत टोक रकमेत किंवा हप्त्यांनी” हा मजकूर वगळण्यात आला.

^४ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम १० (अ) अन्वये “कुळांनी” या मजकूराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम १० (अ) (एक) अन्वये “कुळास” व “कुळाने” या शब्दांऐवजी अनुक्रमे “खरेदीदार कुळास” व “खरेदीदार कुळाने” हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^६ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३१, कलम ४ अन्वये मूळ मजकूराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^७ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम १० (अ) (तीन) अन्वये “कलेक्टर यास” या ऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^८ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३१, कलम ४ (ब) अन्वये ‘पोटकलम (२)’ दाखल करण्यात आले.

^९ सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ११ अन्वये ३२-म हे कलम जादा दाखल करण्यात आले.

^{१०} सन १९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९ याच्या कलम १२ (अ) अन्वये मूळ पोटकलमाऐवजी हे पोटकलम दाखल करण्यात आले.

(२) कोणत्याही जमिनीची खरेदी ज्या तारखेस परिणामशून्य होईल त्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत ^१[पूर्वीचा जमीनमालक] ^२[त्यास येणे असलेली पोटकलम (१) मध्ये उल्लेख केलेली भरपाईची रक्कम] वजा केल्यानंतर ^३[पूर्वीच्या कुळाला] द्यावयाची रक्कम परत देण्यात कसूर करील तर, अशी रक्कम त्याच्याकडून जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करण्यात येईल व ती ^३[पूर्वीच्या कुळाला] देण्यात येईल.

ज्या कुळाची कुळवहिवाट कृषकदिनांतर निर्माण झाली असेल त्या कुळाचा जमीन खरेदी करण्याचा हक्क.

३२-ओ. (१) ^४[जमीनमालकाने (सशस्त्र दलातील व्यक्ती नसेल अशा)] कृषकदिनांतर निर्माण केलेल्या कोणत्याही कुळवहिवाटीच्या बाबतीत, त्याविरुद्ध कोणताही करार किंवा परिपाठ असला तरीही व्यक्तिशः जमीन कसणा-या कुळाला, अशा कुळवहिवाटीच्या प्रारंभाच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत त्याने धारण केलेली जमीन किंवा अशा जमिनीचा जितका भाग त्याच्या जमिनीत घातल्याने ती कमाल क्षेत्राइतकी होईल तितका भाग जमीनमालकाकडून खरेदी करण्याचा हक्क असेल.

^५[* * * *]

^६[(१-अ) पोटकलम (१) ^७[* * * *] अन्वये कुळाला दिलेला हक्क बजावण्याची त्याची इच्छा असेल तर तो त्या पोटकलमात विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत, त्या संबंधात जमीनमालकास व न्यायाधिकरणास विहित रीतीने कळवील.]

(२) कलमे ३२ ते ३२-ड (दोन्ही धरून) व कलमे ३२-त, ३२-ध, ३२-र यांच्या तरतुदी, त्या जेथवर लागू करता येतील तेथवर, कुळाने पोटकलम (१) ^८[* * * *] अन्वये केलेल्या जमिनीच्या खरेदीस लागू होतील.

कुळाने खरेदी न केलेल्या जमिनी परत घेण्याचा व त्यांची विल्हेवाट करण्याचा ^९[न्यायाधिकरणाचा] अधिकार.

३२-पी (१) कुळाने कलम ३२ अन्वये केलेली कोणत्याही जमिनीची खरेदी कलम ३२-छ किंवा ३२-ड अन्वये परिणामशून्य होईल तेव्हा किंवा कुळाने जमीन खरेदी करण्याचा हक्क कलम ३२ च ^{१०}[३२ ण, ३३-ग किंवा ४३-१ ड] अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत बजावला नसेल तेव्हा ^{११}[न्यायाधिकरणास] स्वतः होऊन किंवा याबाबत केलेल्या अर्जावरून ^{१२}[* * * *] ^{१३}[आणि कलम ३२-छ किंवा ३२-ड मुळे खरेदी परिणामशून्य झाली असेल अशा प्रकरणाव्यतिरिक्त इतर प्रकरणात औपचारिक चौकशी केल्यानंतर] अशा जमिनीची विल्हेवाट पोटकलम (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने करण्यात यावी असा निदेश देता येईल.

(२) अशा निदेशात पुढील गोष्टीबाबत तरतूद करता येईल —

(अ) ^{१४}[* * * *]

^{१५}[पूर्वीच्या कुळाला] संक्षिप्तरीत्या चौकशी करून काढून टाकण्यात येईल ;

(ब) अशी जमीन कलम १५ च्या तरतुदीच्या अधीनतेने ^{१६}[पूर्वीच्या जमीनमालकाच्या] स्वाधीन करण्यात येईल ;

(क) अशी संपूर्ण जमीन किंवा तिचा कोणताही भाग कलम १५ च्या तरतुदीनुसार स्वाधीन करणे शक्य नसेल तर, यथास्थिति अशी संपूर्ण जमीन किंवा तिचा असा भाग यांची पुढील प्राथम्यक्रमानुसार (ज्यास यात यापुढे “प्राथम्य यादी” असे म्हटले आहे) कोणत्याही व्यक्तीस विक्री करून तिची विल्हेवाट करण्यात येईल-मग तो तुकडा असला तरी हरकत नाही.—

(एक) जिचे सदस्य शेतमजूर, भूमिहीन व्यक्ती किंवा अल्पभूधारक किंवा अशा व्यक्तींचा गट असतील अशी सहकारी शेती संस्था ;

^१ वरील अधिनियमाच्या कलम १२ (ब) अन्वये “जमीनमालक” या शब्दाऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम १२ (क) अन्वये “त्यास येणे असलेला कोणताही खंड” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम १२ (ब) अन्वये “कुळाला” किंवा “कुळाला” या शब्दाऐवजी अनुक्रमे “पूर्वीच्या कुळाला” व “पूर्वीच्या कुळाला” हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम १३ (अ) अन्वये “कृषकदिनांतर निर्माण झालेल्या” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^५ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूचीद्वारे पोटकलम (१ अ-अ) वगळण्यात आले.

^६ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १६ अन्वये हे पोटकलम समाविष्ट करण्यात आले.

^७ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, याचा कलम २ अनुसूची अन्वये “किंवा (१-अअ)” हा मजकूर वगळण्यात आला.

^८ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९ कलम १४ (अ) अन्वये “कलेक्टरची” व “कलेक्टरला” या शब्दाऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^९ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २ अनुसूची अन्वये “किंवा ३२-ओ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^{१०} सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, कलम ४ (अ) अन्वये “व रीतसर चौकशी केल्यानंतर” हा मजकूर वगळण्यात आला.

^{११} सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम १४ (ब) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^{१२} वरील अधिनियमाच्या कलम १४ (क) अन्वये “अशा जमिनीबाबतची कुळवहिवाट रद्द करण्यात आली पाहिजे आणि” हा मजकूर वगळण्यात आला.

^{१३} वरील अधिनियमाच्या कलम १२ (ब) अन्वये “कुळाला” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^{१४} वरील अधिनियमाच्या कलम १२ (ब) अन्वये “जमीनमालकाच्या” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

(दोन) शेतमजूर ;

(तीन) भूमिहीन व्यक्ती ;

(चार) अल्पभूधारक ;

(पाच) ज्या व्यक्ती मालक म्हणून किंवा कूळ म्हणून अथवा अंशतः मालक म्हणून व अंशतः कूळ म्हणून निर्वाहक क्षेत्रापेक्षा कमी क्षेत्र असलेली जमीन धारण करित असतील व जे कारागीर असतील अशा (अल्प भूधारकांव्यतिरिक्त इतर) शेतक-यांची सहकारी शेती संस्था ;

(सहा) जो मालक म्हणून किंवा कूळ म्हणून अथवा अंशतः मालक म्हणून व अंशतः कूळ म्हणून निर्वाहक क्षेत्रापेक्षा कमी क्षेत्र असलेली जमीन धारण करित असेल व जो कारागीर असेल असा (अल्प भूधारकाव्यतिरिक्त इतर) शेतकरी ;

(सात) कोणतीही इतर सहकारी शेती संस्था ;

(आठ) जो मालक म्हणून किंवा कूळ म्हणून अथवा अंशतः मालक म्हणून अंशतः कूळ म्हणून निर्वाहक क्षेत्रापेक्षा अधिक परंतु कमाल क्षेत्रापेक्षा कमी जमीन धारण करित असेल असा कोणताही शेतकरी ;

(नऊ) जी शेतकरी नाही परंतु जिचा शेतीचा व्यवसाय करण्याचा हेतू आहे अशी कोणतीही व्यक्ती :

^१[परंतु, राज्य शासनास राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, ते विनिर्दिष्ट करील अशा स्थानिक क्षेत्राच्या संबंधात ज्या व्यक्ती राज्य शासनाने सदरहू कारणासाठी संमत केलेल्या कोणत्याही विकास योजनेसाठी त्यांची जमीन संपादन करण्यात आल्याच्या कारणामुळे विस्थापित झाल्या असतील व ज्यांचे पुनर्वसन करण्याची आवश्यकता असेल अशा व्यक्तींच्या कोणत्याही वर्गास वरील क्रमामध्ये त्यास योग्य वाटेल असे प्राथम्य देता येईल.]

(३) पोटकलम (२) अन्वये कोणतीही जमीन ^२[पूर्वीच्या जमीनमालकाच्या] स्वाधीन करावयाची असेल तेव्हा, ^३[पूर्वीच्या कुळास] परत द्यावयाची रक्कम त्यास परत देण्यात येईपर्यंत किंवा ^३[पूर्वीच्या जमीनमालकाकडून] ती वसूल होईपर्यंत ^२[पूर्वीच्या जमीनमालकास] अशा जमिनीचा कब्जा मिळण्याचा हक्क असणार नाही आणि अशा रीतीने रक्कम परत देण्यात येईपर्यंत किंवा ती वसूल होईपर्यंत, ^३[पूर्वीच्या कुळाने] ज्या अटीवर अशी जमीन पूर्वी धारण केली असेल त्याच अटीवर ^३[पूर्वीचे कूळ] ती जमीन धारण करण्याचे चालू ठेवील.

(४) जेव्हा कोणतीही जमीन किंवा तिचा भाग जमीनमालकाच्या स्वाधीन करणे शक्य नसेल व जेव्हा अशी जमीन किंवा तिचा भाग पोटकलम (२) अन्वये विक्रीसाठी काढला असेल परंतु कोणतीही व्यक्ती अशी जमीन किंवा तिचा भाग खरेदी करण्यास पुढे येत नसेल तेव्हा, यथास्थिति, अशी जमीन किंवा तिचा भाग राज्य शासनाकडे निहित होईल व ^४[न्यायाधिकरण] कलम ६३-अ च्या तरतुदीनुसार अशा जमिनीची किंवा तिच्या भागाची किंमत निर्धारित करील आणि अशा रीतीने निर्धारित केलेल्या किंमतीची रक्कम, कलम ३२-ग याच्या तरतुदींच्या अधीनतेने जमिनीच्या मालकास देण्यात येईल.

(५) कोणतीही जमीन पोटकलम (२) अन्वये विकण्यात येईल तेव्हा, ^४[न्यायाधिकरण] कलम ६३-अ च्या तरतुदीनुसार अशा जमिनीची किंमत निर्धारित करील आणि अशा रीतीने निर्धारित केलेली किंमत ^४[न्यायाधिकरण] निर्धारित करील अशा सहापेक्षा अधिक नाहीत इतक्या वार्षिक हप्त्यांनी दरसाल दर शेकडा ४^१ टक्के दराने होणा-या सरळ व्याजासह देण्यात येईल व खरेदीदाराकडून वसूल केलेली जमिनीची किंमत कलम ३२-क्यू याच्या तरतुदींच्या अधीनतेने जमिनीच्या मालकास देण्यात येईल.

^५[(६) खरेदी किंमतीच्या अखेरच्या हप्त्याची रक्कम जमा करण्यात आल्यानंतर, न्यायाधिकरण अशा जमिनीच्यासंबंधात, खरेदीदारास विहित नमुन्यात खरेदीचे प्रमाणपत्र देईल. असे प्रमाणपत्र खरेदीबद्दलचा निर्णायक पुरावा असेल. जर खरेदीदाराकडे, कोणत्याही वेळी दोन हप्त्यांची थकबाकी येणे राहिली असेल तर त्याबाबतीत न्यायाधिकरणास योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर, जर न्यायाधिकरणाची सादर केलेल्या कारणांबाबत खात्री झाली नसेल आणि न्यायाधिकरणाने अशी थकबाकी देण्यास एक वर्षाहून अधिक होणार नाही असा कोणताही आणखी कालावधी मंजूर केला नसेल तर, अशी खरेदी परिणामशून्य होईल आणि अशा खरेदीदाराने जमा केलेली रक्कम त्यास परत देण्यात येईल.]

३२.क्यू (१) कलम ३२-ग अन्वये चौकशी चालू असताना न्यायाधिकरण कृषकदिनी अशा जमिनीवर कायदेशीरपणे असणारे कोणतेही बोजे निर्धारित करील.

(२) (अ) बोजाबद्दल द्यावयाची एकूण रक्कम याप्रमाणे निर्धारित केलेल्या खरेदीच्या किंमतीपेक्षा कमी असेल तर,—

(एक) खरेदीची किंमत ठोक रकमेत देण्यात आली असेल तेव्हा, ती खरेदीच्या किंमतीतून वजा करून शिल्लक रक्कम ^६[पूर्वीच्या जमीनमालकास] देण्यात येईल;

खरेदीच्या किंमतीच्या रकमेचे कर्जफेडीसाठी उपयोजन करणे.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम १० अन्वये हे परंतुक समाविष्ट करण्यात आले.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम १४ (इ) अन्वये “जमीनमालकाच्या”, “जमीनमालकाकडून” व “जमीनमालक” या शब्दांपेवजी अनुक्रमे हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम १४ (इ) अन्वये “कुळास”, “कुळाने” व “कूळ” या शब्दांपेवजी अनुक्रमे हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम १४ (अ) अन्वये “जिल्हाधिकारी” या शब्दांपेवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^५ सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, कलम ४(ब) अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

^६ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, अन्वये “जमीनमालकास” या शब्दांपेवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

(दोन) खरेदीची किंमत हप्त्यांनी द्यावयाची असेल तेव्हा, न्यायाधिकरण अशी रक्कम बोजांबद्दल द्यावयाच्या रकमांप्रीत्यर्थ अशा हप्त्यांतून वजा करील:

परंतु, कोणताही करार, निवाडा, न्यायालयाचा हुकूमनामा किंवा आदेश किंवा कोणताही कायदा याअन्वये बोजांबद्दल द्यावयाची रक्कम हप्त्यांनी वसूल करावयाची असेल तेव्हा, न्यायाधिकरण त्यास वाजवी वाटेल इतकी रक्कम याप्रमाणे द्यावयाच्या हप्त्यांतून वजा करील.

(ब) बोजांबद्दल द्यावयाची एकूण रक्कम याप्रमाणे निर्धारित केलेल्या रकमेपेक्षा अधिक असेल तेव्हा, यथास्थिति ठोक रीतीने किंवा हप्त्यांनी द्यावयाची खरेदीची रक्कम प्राथम्यक्रमानुसार वितरित करण्यात येईल. कोणत्याही व्यक्तीस जमिनीपासून मिळालेल्या नफ्यातून उदरनिर्वाहाची किंवा पोटगीची रक्कम मिळण्याचा हक्क असेल तेव्हा न्यायाधिकरण, अशी रक्कम देण्यासाठी देखील खरेदीच्या रकमेतून ती वजा करील.

(३) ^१[बोजाची विधिग्राह्यता किंवा] बोजा धारण करण्याचा ^२[मागणी हक्क] याविषयी कोणताही कायदेविषयक प्रश्न उद्भवला किंवा अशा बोजासंबंधी देणे असलेल्या रकमेसंबंधी कोणताही प्रश्न उद्भवला तर, कलम ८५-क मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी न्यायाधिकरण विहित रीतीने असा प्रश्न निर्णयासाठी इलाखा शहर लघुवाद न्यायालयाच्या न्यायाधीशाकडे किंवा अशी जमीन ज्या दिवाणी न्यायाधीशाच्या अधिकारितेच्या प्रादेशिक हद्दीत असेल त्या दिवाणी न्यायाधीशाकडे पाठवील. असा प्रश्नासंबंधी कागदपत्र मिळाल्यावर, संबंधित न्यायाधीश संबंधित पक्षकारास नोटीस दिल्यानंतर अशा प्रश्नांची संपरीक्षा करील व त्यावरील आपले निष्कर्ष नमूद करून ते न्यायाधिकरणाकडे पाठवील. त्यानंतर न्यायाधिकरण अशा निष्कर्षानुसार आपला निर्णय देईल.

(४) ^३[पूर्वीच्या जमीनमालकाविरुद्ध] आपला हक्क बजाविण्यासाठी इतर कोणत्याही रीतीने किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही इतर कायदान्वये काम चालविण्यास, असे कोणतेही बोजे धारण करणा-या व्यक्तीचे जे कोणतेही हक्क असतील त्यास या कलमातील कोणत्याही तरतुदीमुळे बाध येणार नाही.

खरेदीदाराने
व्यक्तिशः जमीन
कसण्यात कसूर
केल्यास त्याला
जमिनीतून काढून
टाकणे.

३२.आर. मागील तरतुदींपैकी कोणत्याही तरतुदींअन्वये जमीन खरेदी केल्यानंतर कोणत्याही वेळी, खरेदीदाराने अशी जमीन व्यक्तीशः कसण्यात कसूर केली तर जिल्हाधिका-याने अशी कसूर पुरेशा कारणावरून क्षमापित केली नसल्यास, त्या जमिनीतून त्याला काढून टाकण्यात येईल आणि कलम ८४-क च्या तरतुदींनुसार अशा जमिनीची विल्हेवाट करण्यात येईल.]

जमिनीची
अदलाबदल
करण्याचा ^३***
कुळांचा हक्क.

३३. (१) हा अधिनियम किंवा कोणताही इतर कायदा किंवा कोणताही करार किंवा परिपाठ यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, ^३***कूळ म्हणून, ^४***धारण केलेल्या जमिनीच्या ^३***कुळास, त्यांनी ^३***कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीच्या संबंधातील त्यांच्या कुळवहिवाटीची अदलाबदल करण्यासाठी करार करता येईल व विहित नमुन्याप्रमाणे मामलेदाराकडे त्यासाठी अर्ज करता येईल.

(२) असा अर्ज मिळाल्यावर मामलेदारास, संबंधित जमीनमालकास नोटीस दिल्यानंतर व चौकशी केल्यानंतर विहित करण्यात येतील अशा अटीवर व शर्तीवर अशी अदलाबदल मंजूर करता येईल व विहित नमुन्याप्रमाणे अर्जदारास प्रमाणपत्रे देता येतील.

(३) याप्रमाणे देण्यात आलेली प्रमाणपत्रे, जमीनमालक व अदलाबदल करण्यात आलेल्या जमिनीत हितसंबंध असलेल्या सर्व इतर व्यक्ती यांच्याबाबतीत अशी अदलाबदल करण्यात आली याबद्दलचा निर्णायक पुरावा असतील.

(४) अशा दोन ^३***कुळांपैकी प्रत्येक कूळ, अदलाबदल करण्यात आल्यानंतर अदलाबदल करण्याच्या निकटपूर्वी मूळ कुळाने ज्या अटीवर व शर्तीवर जमीन धारण केली असेल त्याच अटीवर व शर्तीवर व मामलेदाराने जे कोणतेही फेरबदल मंजूर केले असतील त्यांच्या अधीनतेने अशी जमीन धारण करील.

^१[(दोन-अ) जमीनमालकांनी कुळवहिवाट समाप्त करणे आणि कलम ८८-क लागू असलेल्या जमिनी कुळांनी खरेदी करणे

व्याख्या. **३३-अ.** कलमे ३३-ख व ३३-ग च्या प्रयोजनांसाठी,—

(एक) ‘प्रमाणपत्र दिलेला जमीनमालक’ म्हणजे कलम ८८-ग, पोटकलम (४) अन्वये दिलेले प्रमाणपत्र जी धारण करीत असेल ती व्यक्ती ^५[पण त्या शब्दप्रयोगात, प्रकरण ३-कक च्या अर्थानुसार जो जमीनमालक तशाच प्रकारचे प्रमाणपत्र धारण करीत असेल अशा जमीनमालकाचा समावेश होणार नाही]; आणि

(दोन) ‘वगळण्यात आलेले कूळ’ म्हणजे ज्या जमिनीस, कलम ८८-ग पोटकलम (१) च्या सामर्थ्याने कलम ३२ ते ३२-द (दोन्ही धरून) लागू नसतील अशा जमिनीचे कूळ.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १७ अन्वये “ भाराची वैधता व ”, या मूळ शब्दांऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम १५ (ड) अन्वये “जमीनमालकाविरुद्ध” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २३ (२) अन्वये येथील “ संरक्षित ” हा शब्द वगळण्यात आला.

^४ वरील अधिनियमाचे कलम २३ (१) अन्वये “त्याच गावात” हे शब्द वगळण्यात आले.

^५ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम १६ अन्वये हे शीर्षक आणि कलमे ३३-अ ते ३३-क ही समाविष्ट करण्यात आली.

^६ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

३३-ब. (१) कलमे ३१, ३१-अ किंवा ३१-ब मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकास, पोटकलम (३) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे नोटीस दिल्यानंतर आणि कब्जा मिळण्यासाठी अर्ज केल्यानंतर जर त्यास अशी जमीन व्यक्तिशः कसण्यासाठी खरोखरच आवश्यक असेल तर वगळलेल्या कुळाची कुळवहिवाट समाप्त करता येईल.

(२) त्याच कुळवहिवाटीच्या संबंधात कलम ३१, पोटकलम (२) अनुसार केलेला जमीनमालकाचा कोणताही अर्ज—

प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीन मालकाचा व्यक्तिशः जमीन कसण्यासाठी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा, विशेष हक्क.

१९६१
चा
महाराष्ट्र
९.

(एक) मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या प्रारंभाच्या तारखेस (जिचा या कलमात यानंतर 'प्रारंभाची तारीख' म्हणून उल्लेख करण्यात आला आहे) मामलेदारापुढे किंवा अपिलात जिल्हाधिका-यापुढे किंवा पुनरीक्षणात महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणपुढे प्रलंबित असला तरीही, किंवा

(दोन) प्रारंभाच्या तारखेपूर्वी, असा अर्ज कोणत्याही प्राधिकरणाने नाकारला असला तरीही प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकास पोटकलम (३) अन्वये नोटीस देता येईल आणि अर्ज करता येईल.

(३) पोटकलम (१) अन्वये द्यावी लागणारी नोटीस लेखी असेल आणि ती,—

(अ) दिनांक १ जानेवारी, १९६२ पूर्वी कुळावर बजाविण्यात येईल ; परंतु

(ब) कलम ८८-क अन्वये केलेला अर्ज निकालात काढण्यात आला नसेल आणि तो त्या तारखेस प्रलंबित असेल तर अशी नोटीस त्यास असे प्रमाणपत्र मिळाल्यापासून तीन महिन्यांच्या आत त्याच्यावर बजावण्यात येईल ;

आणि नोटीशीची एक प्रत त्याच वेळी मामलेदाराकडे पाठविण्यात येईल. त्यानंतर कलम २९ अन्वये जमिनीचा कब्जा मिळण्याबद्दलचा अर्ज बाब (अ) खाली येणा-या बाबतीत दिनांक १ एप्रिल, १९६२ पूर्वी आणि बाब (ख) खाली येणा-या बाबतीत त्यास असे प्रमाणपत्र मिळाल्यापासून तीन महिन्यांच्या आत, मामलेदाराकडे करण्यात येईल.

(४) ज्यास प्रमाणपत्र देण्यात आले असेल तो जमीनमालक पुढील प्रवर्गांपैकी कोणत्याही प्रवर्गातील असेल म्हणजे :—

(अ) अज्ञान,

(ब) विधवा,

१ [* * * * *]

(ड) कोणतीही शारीरिक किंवा मानसिक विकलता असलेली व्यक्ती,

असेल त्याबाबतीत जर त्याने पोटकलमे (१) व (३) अन्वये द्यावी लागणारी नोटीस दिली नसेल आणि अर्ज केला नसेल तर—

(अ) अशा जमीनमालकास—

(एक) वर्ग (अ) च्या बाबतीत तो सज्ञान झाल्याच्या तारखेपासून ;

२ [* * * * *]

(तीन) वर्ग (घ) च्या बाबतीत त्याची अशी शारीरिक किंवा मानसिक विकलता नाहीशी होईल त्या तारखेपासून ;

एक वर्षाच्या आत ; आणि

(ब) विधवेच्या बाबतीत, तिच्या हक्कविषयक उत्तराधिका-यास, अशा जमिनीतील तिचा हितसंबंध अस्तित्वात असण्याचे ज्या तारखेस बंद होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत अशी नोटीस देता येईल व असा अर्ज करता येईल :

परंतु, अशा कोणत्याही वर्गातील व्यक्ती ही संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल आणि अशा संयुक्त कुटुंबात, त्या पोटकलमात नमूद केलेल्या वर्गात न मोडणारी निदान एक व्यक्ती असेल, आणि अशा व्यक्तीचा अशा संयुक्त कुटुंबातील हिस्सा दिनांक ३१ मार्च, १९५८ पूर्वी मोजूनमापून विभक्त करण्यात आला नसेल आणि (जमिनीचे क्षेत्र, निर्धारण, वर्गीकरण, आणि तिची किंमत विचारात घेऊन) संयुक्त कुटुंबाच्या संपूर्ण मालमत्तेतील त्या व्यक्तीचा हिस्सा ज्या प्रमाणात विभक्त करण्यात आला असेल त्याच प्रमाणात-अधिक प्रमाणात नव्हे-अशा व्यक्तीचा जमिनीतील हिस्सा विभक्त करण्यात आला आहे अशी चौकशी अंती मामलेदाराची खात्री झाली नसेल तर, या पोटकलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.

१ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये खंड (क) हा वगळण्यात आला.

२ वरील अधिनियमाच्या कलम २, अनुसूची अन्वये बाब (दोन) वगळण्यात आली.

(५) प्रमाणपत्र देण्यात आलेल्या जमीनमालकाचा या कलमान्वये कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा हक्क पुढील शर्तीस अधीन असेल :—

(अ) ज्या कोणत्याही कुळवहिवाटीच्या संबंधात जमिनमालकाने किंवा त्याच्या पूर्व हक्काधिका-याने, कोणतीही अन्य जमीन कलम ३१ अन्वये (किंवा कुळवहिवाटीच्या संबंधात त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या पूर्वीच्या कोणत्याही कायद्यान्वये), व्यक्तिशः कसण्यास पाहिजे आहे या कारणावरून ती अन्य जमीन अगोदरच आपल्या ताब्यात घेतली असल्यामुळे त्या कुळवहिवाटीखालील कोणतीही जमीन शिल्लक राहिली असेल तर, अशा रीतीने शिल्लक राहिलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या संबंधातील कुळवहिवाट पोटकलम (१) अन्वये समाप्त होण्यास पात्र असणार नाही.

(ब) जमीनमालकास कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा आणि पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचा कब्जा घेण्याचा हक्क असेल ; परंतु त्यास पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचा फक्त तेवढाच भाग कब्जात घेता येईल की, त्यामुळे त्यानंतर व्यक्तिशः जमीन कसण्यासाठी जमीनमालक आणि कूळ या दोघांजवळ एकूण सारख्याच क्षेत्राइतकी जमीन राहिली पाहिजे—मग ताब्यात घेतलेल्या किंवा कुळाकडे शिल्लक राहिलेल्या जमिनीचे क्षेत्र हे तुकडा असो वा *मुंबई धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम, १९४७ याचे कलम ३१ यात नमूद केल्याप्रमाणे काहीही असो.

१९४७
चा मुंबई
६२.

(क) अधिकार अभिलेखात (किंवा कोणत्याही सरकारी अभिलेखात किंवा तत्सम महसुली अभिलेखात) दिनांक १ जानेवारी, १९५२ रोजी आणि त्यानंतर प्रारंभाच्या तारखेपर्यंत पट्ट्याने दिलेली जमीन, स्वतः जमीनमालकाच्या नावे किंवा त्याच्या पूर्वजांपैकी कोणत्याही पूर्वजाच्या नावे (परंतु अभिहस्तांकनामुळे किंवा न्यायालयाने केलेल्या विक्रीमुळे किंवा अन्यथा ज्या व्यक्तीकडून स्वामित्वहक्क प्राप्त झालेला असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीच्या नावे नव्हे) किंवा जर जमीनमालक संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल तर अशा कुटुंबातील व्यक्तीच्या नावे असेल.

(६) या कलमान्वये कुळवहिवाट समाप्त केल्यानंतर कुळाकडे राहिलेल्या कोणत्याही जमिनीची कुळवहिवाट जमीनमालकास त्यानंतर कोणत्याही वेळी उक्त जमीन व्यक्तिशः कसण्यासाठी खरोखरीच आवश्यक आहे या कारणावरून पुन्हा समाप्त करता येणार नाही.

(७) या कलमान्वये कुळवहिवाट समाप्त झाल्यामुळे जर पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचा कोणताही भाग कुळाकडे राहत असेल तर, कुळाकडे बाकी राहिलेल्या जमिनीच्या क्षेत्राच्या प्रमाणात, विहित रीतीने खंडाची विभागणी करण्यात येईल.

कलम ८८-ग
मध्ये निर्दिष्ट
केलेल्या
जमिनीच्या
कुळांनी जमीन
खरेदी केली आहे
असे मानणे
आणि इतर
आनुषंगिक
तरतुदी.

३३क. (१) कलम ८८-क, पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकाकडून जमीन धारण करणारे आणि वगळण्यात आलेले कूळ, अशी जमीन व्यक्तिशः कसत असेल आणि—

(एक) जमीनमालकाने, कलम ३३-ब, पोटकलम (३) अनुसार कुळवहिवाट समाप्त करण्याबद्दल नोटीस दिली नसेल, किंवा

(दोन) जमीनमालकाने अशी नोटीस दिली असेल परंतु त्यानंतर त्याने कलम २९ अन्वये कब्जा मिळण्याबद्दल, उक्त पोटकलम (३) अन्वये आवश्यक असल्याप्रमाणे अर्ज केला नसेल, किंवा

(तीन) जमीनमालक कलम ३३-ख, पोटकलम (४) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वर्गापैकी कोणत्याही वर्गात न मोडणारा असेल व त्याने कलम १४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कारणांपैकी कोणत्याही कारणावरून कुळवहिवाट समाप्त केली नसेल किंवा अशा रीतीने कुळवहिवाट समाप्त करण्यात आली असेल परंतु, कलम २९ अन्वये जमिनीचा कब्जा मिळण्याबद्दल दिनांक ३१ मार्च १९६२ रोजी किंवा त्यापूर्वी मामलेदाराकडे अर्ज केला नसेल,

तर, पोटकलम (३) मध्ये अन्यथा जी कोणतीही तरतूद करण्यात आली असेल ती खेरीज करून, अशा रीतीने जमीन धारण करणा-या प्रत्येक वगळलेल्या कुळाने, कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली जमीन, दिनांक १ एप्रिल, १९६२ रोजी त्या जमिनीवर उक्त तारखेस जे बोजे असतील त्या सर्व बोजांपासून मुक्त अशी, जमीनमालकांकडून खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल :

परंतु, जमीनमालकाने कब्जा मिळण्याबद्दल असा अर्ज केला असेल तर, अशा अर्जावर अंतिम निर्णय ज्या तारखेस देण्यात आला असेल त्या तारखेस कुळाने, अशा निर्णयानंतर त्यास जी जमीन कब्जात ठेवण्याचा हक्क असेल ती जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.

(२) (अ) तारीख १ एप्रिल १९६२ पूर्वी जमीनमालकाने एखाद्या कुळास जमिनीतून काढून टाकल्यामुळे उक्त तारखेस त्या कुळाकडे जमिनीचा कब्जा नसेल परंतु, कलम २९, पोटकलम (१) अन्वये जमिनीचा कब्जा मिळण्यासाठी, उक्त पोटकलमात विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत त्याने अर्ज केला असेल किंवा तो असा अर्ज करील त्याबाबतीत, जर असा अर्ज मामलेदाराने किंवा यथास्थिति, अपिलात जिल्हाधिका-याने किंवा पुनरीक्षणात महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने मंजूर केला असेल तर, अर्ज मंजूर करणारा अखेरचा आदेश ज्या तारखेस देण्यात आला असेल त्या तारखेस त्या कुळाने जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.

* आता, सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४ कलम २ व ३, अनुसूची, नोंद क्र. २९ अन्वये दिनांक १ मे, १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात महाराष्ट्र धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्याचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम (१९४७ चा ६२) अशी सुधारणा करण्यात आली.

(ब) कलम २९, पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत अशा कुळाने कब्जा मिळण्याबद्दल अर्ज केला नसेल किंवा त्याने केलेला कोणताही अर्ज या अधिनियमान्वये शेवटी नाकारण्यात आला असेल आणि उक्त कालावधी संपल्यावर किंवा अर्ज अखेरीस ज्या तारखेस नाकारण्यात आला त्या तारखेस इतर कोणतीही व्यक्ती कूळ म्हणून अशी जमीन धारण करित असेल तर, अशा इतर व्यक्तीने, यथास्थिति, उक्त कालावधी संपल्यावर किंवा अर्ज अखेरीस ज्या तारखेस नाकारण्यात आला त्या तारखेस, जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.

(३) जर प्रमाणपत्र दिलेला जमीनमालक हा, कलम ३३-ब, पोटकलम (४) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वर्गापैकी कोणत्याही प्रवर्गात मोडणारी व्यक्ती असून त्याने त्या कलमाचे पोटकलम (३) अनुसार वगळण्यात आलेल्या कुळाची कुळवहिवाट समाप्त करण्याबद्दल नोटीस दिली नसेल किंवा अशी नोटीस दिली असेल परंतु त्यानंतर त्याने कलम २९ अन्वये कब्जा मिळण्याबद्दल उक्त पोटकलम (३) अन्वये आवश्यक असल्याप्रमाणे अर्ज केला नसेल तर, अशा वगळण्यात आलेल्या कुळास कलम ३३-ब, पोटकलम (४) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी संपल्यापासून एक वर्षाच्या आत कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल :

परंतु, कुळवहिवाट समाप्त करण्यात आली असेल आणि कब्जा मिळण्याबद्दल कलम ३३-ख, पोटकलम (४) च्या तरतुदीनुसार अर्ज करण्यात आला असेल तर, अशा अर्जावर अंतिम निर्णय ज्या तारखेस देण्यात आला असेल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत, अशा निर्णयानंतर कुळास जी जमीन कब्जात ठेवून घेण्याचा हक्क असेल ती जमीन खरेदी करण्याचा त्यास हक्क असेल.

(४) पोटकलम (३) अन्वये प्रदान करण्यात आलेला हक्क बजावण्याची ज्याची इच्छा असेल असे वगळण्यात आलेले कूळ, पोटकलम (३) अन्वये असा हक्क ज्या कालावधीत अंमलात आणण्याचा त्यास हक्क असेल अशा एक वर्षाच्या कालावधीत, जमीनमालकास आणि न्यायाधिकरणास त्याप्रमाणे विहित रीतीने कळवील.

(५) कलमे ३२ ते ३२-२ (दोन्ही धरून) यांच्या तरतुदी, त्या जेथवर लागू करता येणे शक्य असेल तेथवर, त्या वगळण्यात आलेल्या कुळाने या कलमान्वये केलेल्या जमिनीच्या खरेदीस लागू होतील.]

१[(तीन) कमाल क्षेत्रापेक्षा अधिक धारण जमीन धारण करण्यावर निर्बंध]

३४. [एका व्यक्तीस धारण करता येईल एवढी कमाल जमीन] हे कलम सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७, याचे कलम ४८, दुसरी अनुसूची या अन्वये वगळण्यात आले.

३[३४-अ. जी व्यक्ती दिनांक ३१ मार्च १९५७ रोजी एकापेक्षा अधिक ग्राम लेखापालाच्या कार्यभाराखाली असलेली जमीन धारण करित असेल-मग ती अशी जमीन मालक म्हणून धारण करित असो किंवा कूळ म्हणून धारण करित असो किंवा अंशतः मालक म्हणून व अंशतः कूळ म्हणून धारण करित असो-अशी प्रत्येक व्यक्ती, विहित कालावधीत, तिने अशा रीतीने धारण केलेल्या सर्व जमिनीचा खरा तपशील ज्याच्या अधिकारितेखाली अशा जमिनीचा कोणताही तुकडा असेल अशा प्रत्येक मामलेदारास विहित रीतीने सादर करील.]

जमीन धारण करणा-यांनी जमिनीचा तपशील मामलेदारास सादर करणे.

३५. [देणगी वगैरे, यामुळे एखाद्या व्यक्तीच्या कब्जात येणा-या जमिनीस कलम ३४ ची तरतूद लागू होणे.] हे कलम सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७, याचे कलम ४८, दुसरी अनुसूची या अन्वये वगळण्यात आले.

३[३५-अ. (१) मामलेदारास, स्वतः होऊन किंवा त्याच्याकडे याबाबतीत केलेल्या अर्जावरून असे मानण्यात कारण असेल की, कोणत्याही व्यक्तीने धारण केलेल्या जमिनीचे एकूण क्षेत्र-मग ते मालक म्हणून किंवा कूळ म्हणून किंवा अंशतः मालक म्हणून व अंशतः कूळ म्हणून धारण केलेले असो-कमाल क्षेत्राहून, किंवा कलम ३४, पोटकलम (२) अन्वये जितक्या क्षेत्राची जमीन धारण करण्याची परवानगी असेल त्याहून अधिक आहे, मग अशी जमीन—

अत्याधिक जमिनीबाबतची प्रकरणे निर्धारित करणे.

(एक) कलम ८४-ब, पोटकलम (२) अन्वये अशा व्यक्तीच्या कब्जात कोणतीही जमीन परत दिली म्हणून अधिक धारण करण्यात आलेली असेल, किंवा

(दोन) कलम ८४-ब, पोटकलम (१) च्या परंतुकान्वये किंवा कलम ८४-क, पोटकलम (२) च्या परंतुकान्वये किंवा कलम ८४-क, पोटकलम (४) च्या परंतुकान्वये दिलेल्या आदेशाच्या सामर्थ्याने मामलेदाराने जे हस्तांतरण विधिअग्राह्य म्हणून घोषित केले नसेल अशा जमिनीचे उक्त व्यक्तीस हस्तांतरण करण्यात आल्यामुळे अशा व्यक्तीच्या कब्जात कोणतीही जमीन ठेवण्यात आली म्हणून अत्यधिक धारण करण्यात आलेली असेल,

तर तो, चौकशी करण्यात आल्यानंतर आणि अशा व्यक्तीस आपली बाजू मांडण्याची संधी देण्यात आल्यानंतर, अशा व्यक्तीने धारण केलेल्या एकूण जमिनीचे क्षेत्र हे, जमीन धारणेच्या कमाल क्षेत्राहून किंवा कलम ३४, पोटकलम (२) अन्वये जितक्या क्षेत्राची जमीन धारण करण्याची परवानगी देण्यात आली असेल त्या क्षेत्राहून अत्यधिक आहे किंवा कसे हे निर्धारित करील आणि जर ते अत्यधिक असेल तर अशा अत्यधिक जमिनीची व्याप्ती आणि तपशील निर्धारित करील.

(२) पोटकलम (१) अन्वये निर्धारित करण्यात आलेली अत्यधिक जमीन, कलम ३२-प अन्वये न्यायाधिकरणाच्या स्वाधीन असेल.]

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २४ अन्वये कलमे ३४ ते ३६ यांच्याऐवजी ही कलमे दाखल करण्यात आली.

^२ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम १९ अन्वये कलम ३४-अ हे समाविष्ट करण्यात आले.

^३ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम १८, अन्वये ३५-अ हे समाविष्ट करण्यात आले.

निर्वाहक क्षेत्र ३६. या अधिनियमाच्या तरतुदींअन्वये केलेल्या जमिनीच्या कोणत्याही फेरवितरणामुळे किंवा हस्तांतरणामुळे या अधिनियमान्वये किंवा कमाल एखाद्या व्यक्तीस जितके निर्वाहक क्षेत्र किंवा कमाल क्षेत्र धारण करण्याचा हक्क असेल त्यापेक्षा अधिक असलेले कोणतेही क्षेत्र यापेक्षा अत्यधिक असलेला तुकडा म्हणून उरत असेल तर, जिल्हाधिका-यास ^१[* * *] शेतीच्या प्रयोजनांकरिता अशा जमिनीचा कार्यक्षम रीतीने उपयोग व्हावा म्हणून असा तुकडा जमीन धारण करणा-या कोणत्याही व्यक्तीकडे राहू देण्याची परवानगी देता येईल.

जमीन मालकाने ३७. (१) जमीनमालकाने ^२[कलम ३१ अन्वये], ^३[३३-ख अन्वये किंवा सुधारणा अधिनियम, १९५६ च्या प्रारंभाच्या निकटपूर्वी एक वर्षाच्या आत जमीन कसली नाही तर, त्याने तिचा कब्जा परत देणे.] या अधिनियमाचे कलम ३४ हे, ज्या स्वरूपात होते त्या अन्वये] कुळवहिवाट समाप्त करून जमिनीचा कब्जा घेतल्यानंतर कब्जा घेतल्याच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत ^४[कलम ३१] अन्वये ^३[३३-ख अन्वये किंवा सुधारणा अधिनियम, १९५६ च्या प्रारंभाच्या निकटपूर्वी या अधिनियमाचे कलम ३४ हे ज्या स्वरूपात होते त्या अन्वये] दिलेल्या नोटिशीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कारणांपैकी कोणत्याही कारणाकरिता तिचा उपयोग केला नाही तर, किंवा अशा कब्जा घेतल्याच्या दिनांकापासून बारा वर्षांमध्ये कोणत्याही वेळी अशा कोणत्याही प्रयोजनाकरिता तिचा उपयोग करण्याचे बंद केले तर, तो ज्या कुळाची कुळवहिवाट रद्द केली त्या कुळास जमिनीचा कब्जा ताबडतोब परत देईल. मात्र, त्याने अशा कुळाकडून पूर्वीच्याच अटीवर कुळवहिवाट स्वीकारण्यासंबंधीचा लेखी नकार मिळविला असेल किंवा त्याने अशा कुळास पूर्वीच्याच अटीवर व शर्तीवर जमिनीचा कब्जा देण्याचे लेखी कबूल केले असेल व ज्या दिनांकास कब्जा देण्याचे लेखी कबूल केले असेल त्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत ती गोष्ट स्वीकारण्यास कबूल असल्याचे कळविण्यात कुळाने कसूर केली असेल तर ती गोष्ट वेगळी.

(२) कुळाने पोटकलम (१) अन्वये जमिनीचा कब्जा मिळविल्यानंतर, या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या अधीन राहून कूळ त्याची कुळवहिवाट ज्यावेळी समाप्त झाली त्यावेळी ज्या अटीवर व शर्तीवर ते अशी जमीन धारण करित होते त्याच अटीवर व शर्तीवर ती धारण करील.

(३) पोटकलम (१) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे कुळास जमिनीचा कब्जा परत देण्यात जमीनमालक कसूर करील तर, जमिनीतून काढून टाकल्यामुळे कुळाची जी नुकसानी झाली असेल तिच्याबद्दल मामलेदार निर्धारित करील अशी भरपाई कुळास देण्यास तो दायी असेल.

^५[(४) जर एखादा जमीनमालक सशस्त्र दलात नोकरी स्वीकारील आणि त्यामुळे त्याने पोटकलम (१) मध्ये उल्लेखिलेल्या नोटीशीत विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनांपैकी कोणत्याही प्रयोजनासाठी आणि त्या पोटकलमात विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत जमिनीचा उपयोग केला नसेल किंवा त्याने तिचा तसा उपयोग करण्याचे बंद केले असेल त्या जमीनमालकास या कलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.]

३८. [जमीनमालक व्यक्तिशः जमीन कसतो असे मानण्यात येईल ती परिस्थिती.] सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २६ अन्वये वगळण्यात आले.

कब्जा परत ३९. जर कोणत्याही वेळी कूळ मामलेदाराकडे अर्ज करील व जमीनमालकाने वाजवी अवधीत कलम ३७ च्या तरतुदींचे मिळण्यासाठी कुळाकडून अर्ज. अनुपालन करण्यात कसूर केली आहे अशी मामलेदारांची खात्री करून देईल तर, त्यास, मामलेदाराच्या निदेशावरून जमिनीचा ताबडतोब कब्जा मिळण्याचा हक्क असेल, तसेच अशा कुळास, जमिनीतून काढून टाकल्यामुळे व कलम ३७ अन्वये जमीन परत देण्यात किंवा तिचा कब्जा देण्यात जमीनमालकाने कसूर केल्यामुळे झालेल्या कोणत्याही नुकसानीबद्दल मामलेदार जी भरपाई देईल ती मिळण्याचा हक्क असेल.

कूळ मरण ४०. (१) कूळ (कायम कुळाव्यतिरिक्त इतर) मरण पावेल तेव्हा, अशा कुळाने त्याच्या मृत्यूच्या वेळी ज्या अटीवर व शर्तीवर कुळवहिवाट धारण केली होती त्याच अटीवर व शर्तीवर अशी कुळवहिवाट चालू ठेवण्यास तयार असलेल्या मयत कुळाच्या वारसाकडे किंवा वारसांकडे जमीनमालकाने ती चालू ठेवली आहे असे मानण्यात येईल.

^१ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७, कलम ४८ दुसरी अनुसूची या अन्वये "कलमे ३४ व ३५ या अन्वये कोणतेही निर्बंध घातलेले असले तरीही " हा मजकूर वगळण्यात आला.

^२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २५ (१) अन्वये "कलम ३४ अन्वये " या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम १९ अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^४ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २५ (२) अन्वये "कलम ३४ चे पोटकलम (१) " या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^५ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये हे पोटकलम समाविष्ट करण्यात आले.

^६ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २७ अन्वये मूळ कलमाऐवजी हे कलम दाखल करण्यात आले.

(२) जेव्हा कुळवहिवाट मयत कुळाच्या विधवा स्त्रीव्यतिरिक्त इतर वारसांकडे वारसाहक्काने गेली असेल तेव्हा, अशा विधवा स्त्रीच्या उदरनिर्वाहाचा भार अशा जमिनीच्या उत्पन्नापासून मिळणा-या नफ्यावर राहिल.]

४१. (१) ^१[***] कुळाने स्वतः धारण केलेल्या जमिनीवर सुधारणा केली असेल तर, या अधिनियमाच्या तरतुदींअन्वये त्याची कुळवहिवाट समाप्त झाल्यास, त्यास अशा सुधारणेबद्दल भरपाई मिळण्याचा हक्क असेल, भरपाईची रक्कम ठरविण्यासाठी कुळ, विहित नमुन्यात मामलेदाराकडे अर्ज करील.

कुळाने केलेल्या सुधारणांबद्दल भरपाई.

(२) पोटकलम (१) अन्वये जी भरपाई मिळण्याचा कुळास हक्क असेल ती त्याची कुळवहिवाट समाप्त करण्याच्या वेळी अशा सुधारणेचे अंदाजलेले मूल्य असेल, अशा मूल्याचा अंदाज करताना पुढील गोष्टी विचारात घेण्यात येतील :-

(अ) अशा सुधारणेमुळे जितक्या रकमेने जमिनीचे मूल्य वाढले असेल ती रक्कम;

(ब) सुधारणेची विद्यमान स्थिती व तिच्यापासून होणारे फायदे ज्या कालावधीपर्यंत टिकण्याचा संभव आहे तो कालावधी;

(क) सुधारणा करण्यासाठी कुळाने पुरविलेले मजूर व कुळाने पुरविलेले किंवा खर्च केलेले भांडवल; आणि

(ड) ^२[कायम खिळण्या धरून] केलेल्या सुधारणेबद्दल जमीन मालकाने कुळाचा जो कोणताही खंड कमी केला असेल तो किंवा त्यास खंडात जी कोणतीही सूट दिली असेल ती किंवा त्यास जी इतर सवलत दिली असेल ती.

कुळाचा शेतघर उभारण्याचा हक्क.

४२. ^३[**] कुळास त्याने ^३[**] कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीवर शेतघर उभारण्याचा हक्क असेल.

या अधिनियमान्वये खरेदी केलेल्या किंवा विकलेल्या जमिनीच्या हस्तांतरणावर निर्बंध.

^१[४३. (१) कुळाने कलमे ३२, ३२फ, ^४[३२-झ, ३२-ण], ^५[३३-ग किंवा ४३-एक-च] अन्वये खरेदी केलेली] अथवा कलम ३२-प किंवा कलम ६४ अन्वये कोणत्याही व्यक्तीस विकलेली कोणतीही जमीन, जिल्हाधिका-याच्या पूर्वमंजूरीवाचून तिची विक्री करून, देणगी देऊन, अदलाबदल करून, गहाण देऊन, पट्ट्याने देऊन किंवा अभिहस्तांकन करून हस्तांतरित करता कामा नये. ^७* * ^७[अशी मंजूरी जिल्हाधिकारी, राज्य शासन विहित करील त्या परिस्थितीत आणि त्या शर्तीच्या अधीनतेने देईल :

परंतु, शासनाकडे किंवा *मुंबई सहकारी संस्था अधिनियम, १९२५ याअन्वये नोंदणी करण्यात आलेल्या किंवा नोंदणी करण्यात आलेल्या किंवा आलेली आहे असे मानण्यात येणा-या संस्थेकडे अशी जमीन, तीवर कोणतीही सुधारणा करण्यासाठी कर्ज काढण्याकरिता गहाण ठेवावयाची असेल तर, अशा मंजूरीची आवश्यकता असणार नाही:]

^१[परंतु आणखी असे की, या पोट-कलमात नमूद केलेल्या कलमान्वये ज्या जमिनीच्या संबंधात तिच्या खरेदीच्या किंवा विक्रीच्या दिनांकापासून दहा वर्षांचा काळ लोटला असेल अशा जमिनीच्या बाबतीत, तिची विक्री करण्याकरिता, ती देणगी देण्याकरिता, तिची अदलाबदल करण्याकरिता, ती गहाण ठेवण्याकरिता, ती पट्ट्याने देण्याकरिता किंवा तिचे अभिहस्तांकन करण्याकरिता पुढील शर्तीस अधीन राहून, अशा कोणत्याही पूर्वमंजूरीची आवश्यकता असणार नाही,—

(क) शेतजमिनीची विक्री करण्यापूर्वी, विक्रेता जमीन महसूल आकारणीच्या चाळीस पट इतकी नजराणा रक्कम शासनाला देईल;

^१ वरील अधिनियमाच्या कलम २८ अन्वये येथील “ संरक्षित ” हा शब्द वगळण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २८ अन्वये हे शब्द समाविष्ट करण्यात आले.

^३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम २८ अन्वये येथील “ संरक्षित ” हा शब्द वगळण्यात आला.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ अन्वये मूळ कलमाऐवजी हे कलम दाखल करण्यात आले.

^५ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २० (एक) अन्वये “ ३२-आय, किंवा ३२-ओ ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^६ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये “ किंवा ३३-क ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^७ सन १९८२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५ याच्या कलम ३, पोटकलम (१), खंड (अ) अन्वये “किंवा त्याच्या पूर्वमंजूरीवाचून तिची विभागणी करता कामा नये ” हा मजकूर वगळण्यात आला.

सन १९८२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५, कलम ३, पोटकलम (२) खालीलप्रमाणे आहे :-

“(२) या कलमाच्या पोटकलम (१) द्वारे मुंबई कुळवहिवाट अधिनियमाच्या कलम ४३ ची सुधारणा करण्यात आली असली तरी, ज्याबाबतीत या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी जिल्हाधिका-याने किंवा जिल्हाधिका-याचे अधिकार वापरणा-या कोणत्याही अधिका-याने, उक्त कलम ४३ खाली कोणत्याही जमिनीची विभागणी विधिअग्राह असल्याचे घोषित करणारे कोणतेही आदेश काढले असतील, आणि जिल्हाधिका-याने किंवा अशा अधिका-याने अशा जमिनीतून संबंधित व्यक्तीला काढून टाकले असेल तर, अशा आदेशावर पूर्वोक्त सुधारणेचा परिणाम होणार नाही, तर ते आदेश पूर्वीप्रमाणेच प्रवर्तनात राहतील.”

^८ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २० (दोन) अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

* आता, पहा महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० (१९६१ चा महा. २४)

^९ सन २०१४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १, कलम २ द्वारे हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

- (ख) खरेदीदार हा शेतकरी असेल;
- (ग) खरेदीदार हा महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमाल मर्यादा) अधिनियम, १९६१ अन्वये अनुज्ञेय असलेल्या कमाल क्षेत्रापेक्षा अधिक जमीन धारण करणार नाही; आणि
- (घ) *मुंबईचा जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम, १९४७ याच्या तरतुदींचे उल्लंघन केले जाणार नाही.]
- (२) पोटकलम (१) चे उल्लंघन करून केलेले जमिनीचे कोणतेही हस्तांतरण [*** विधियग्राह्य असेल.]

३[प्रकरण तीन-कक

ज्या सशस्त्र दलात नोकरी करणा-या व्यक्ती आहेत किंवा होत्या अशा जमीनमालकांनी कुळवहिवाट समाप्त करण्याबाबत ; व त्यांच्या जमिनी कुळांनी खरेदी करण्याबाबत विशेष तरतुदी.

४३-१-अ. संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर, या प्रकरणात “ जमीनमालक ” या संज्ञेचा अर्थ जो कोणीही जमीनमालक (कलम ३३-अ च्या अर्थानुसार प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकाचा समावेश करून), सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती असेल किंवा ज्याचे सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती म्हणून असण्याचे बंद झाले असेल असा जमीनमालक, असा आहे ; आणि जमीनमालक मरण पावला असेल अशा जमीनमालकाच्या जमिनीच्या संबंधात, त्या संज्ञेत, त्याची विधवा पत्नी, मुलगा, मुलाचा मुलगा, अविवाहित मुलगी, वडील किंवा आई यांचा समावेश होईल.

४३-१-ब. (१) या अधिनियमाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, परंतु या कलमाच्या तरतुदींच्या अधीनतेने, जमीनमालकाने कुळवहिवाट व शेतजमीन कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ याच्या प्रारंभानंतर कोणत्याही वेळी कोणत्याही जमिनीची कुळवहिवाट समाप्त करणे व अशा जमिनीचा कब्जा मिळविणे हे विधिसंमत असेल ; परंतु,—

(अ) त्याच्या प्रत्यक्ष कब्जात असलेल्या एकूण जमिनीचे क्षेत्र हे कमाल क्षेत्राच्या मर्यादेइतके होण्यासाठी अशा जमिनीपैकी जितकी जमीन पुरेशी असेल तितक्याच जमिनीचा त्यास कब्जा घेता येईल ; आणि

(ब) जर जमीनमालक संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल तर, अशा संयुक्त कुटुंबाने धारण केलेल्या जमिनीत तिचा जो हिस्सा असेल केवळ तेवढ्याच (परंतु कमाल क्षेत्राहून अधिक न होणा-या) हिश्याच्या मर्यादेपर्यंत तिला जमिनीचा कब्जा घेता येईल, परंतु असा हिस्सा (जमिनीचे क्षेत्र, निर्धारण, वर्गीकरण व तिची किंमत लक्षात घेऊन) संयुक्त कुटुंबाच्या एकूण मालमत्तेतील त्याचा हिस्सा ज्या प्रमाणात विभक्त करण्यात आला असेल त्याच प्रमाणात-अधिक प्रमाणात नव्हे-मोजूनमापून विभक्त करण्यात आला आहे अशी चौकशीअंती मामलेदाराची खात्री झाली असली पाहिजे.

(२) कुळास लेखी नोटीस दिल्यावाचून आणि कलम २९, पोटकलम (३-अ) अन्वये जमिनीचा कब्जा मिळण्यासाठी जिल्हाधिका-याकडे अर्ज केल्यावाचून पोटकलम (१) अन्वये कोणत्याही जमिनीची कोणतीही कुळवहिवाट समाप्त करण्यात येणार नाही :

परंतु, जी सशस्त्र दलात नोकरी करीत असलेली व्यक्ती असण्याचे बंद झाले असेल त्या जमीनमालकाच्या बाबतीत, अशा रीतीने बंद झाल्याच्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या आत अशी नोटीस देण्यात येईल व अर्ज करण्यात येईल, आणि तो ही दोन वर्षे संपण्यापूर्वी, अशी नोटीस न देता किंवा अर्ज न करता मरण पावला असेल तर, त्याच्या मृत्यूच्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या आत अशी नोटीस देण्यात येईल व अर्ज करण्यात येईल.

(३) या प्रकरणातील कोणताही मजकूर—

(अ) जी सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती असण्याचे बंद झाले असेल, अशा जमीनमालकाने एखाद्या जमिनीवर (या प्रकरणाच्या तरतुदींअन्वये त्या जमिनीचा कब्जा मिळविल्यानंतर) निर्माण केलेल्या कुळवहिवाटीस लागू होणार नाही ; परंतु कलम ३२-ग च्या तरतुदी कृषकदिनानंतर निर्माण केलेल्या एखाद्या कुळवहिवाटीच्या बाबतीत जशा लागू होतात त्याचप्रमाणे त्या अशा कुळवहिवाटीच्या बाबतीत लागू होतील;

(ब) जो जमीनमालक (सैनिकी न्यायालयाच्या निर्णयानुसार किंवा वार्ड वरतणुकीमुळे किंवा पळून आल्यामुळे रीतसर बडतर्फ किंवा सेवामुक्त केल्यामुळे) सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती असण्याचे बंद झाले असेल किंवा ज्यास अनुप्रमाणित करण्यात आले नसेल अशा जमीनमालकास, त्याच्या जमिनीची कुळवहिवाट या कलमाद्वारे समाप्त करण्याचा हक्क प्राप्त करून देणार नाही.

(४) *मुंबई धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम, १९४७ यातील कोणत्याही गोष्टीमुळे या प्रकरणांन्वये कोणतीही कुळवहिवाट समाप्त करण्यास बाध येणार नाही.

* सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४, कलम २ व ३ अनुसूची नोंद क्र. २९ अन्वये, दिनांक १ मे, १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावांत “महाराष्ट्र धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम” अशी सुधारणा करण्यात आली.

१ सन १९८२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ५, कलम ३, (१) (ब) अन्वये “ किंवा विभागणी ” हा मजकूर वगळण्यात आला.

२ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये प्रकरण तीन-कक समाविष्ट करण्यात आले.

१९६४ चा महाराष्ट्र ३९. **४३-१-क.** जमिनीचा कब्जा आपल्याकडे घेण्यासाठी किंवा परत मिळविण्यासाठी कलम ३१ किंवा ३३-ब अन्वये जमीनमालकाने दाखल केलेल्या ज्या कोणत्याही कार्यवाह्या कुळवहिवाट व शेतजमीन कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ अंमलात येण्याच्या निकटपूर्वी मामलेदारापुढे प्रलंबित असतील त्या सर्व कार्यवाह्या (अशा रीतीने हस्तांतरण करण्याच्या किंवा त्यास आनुषंगिक असलेल्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात केलेल्या कोणत्याही नियमाच्या अधीनराहून) उक्त अधिनियम अंमलात आल्यावर, जिल्हाधिका-याकडे हस्तांतरित होतील आणि अपिलात जिल्हाधिका-याकडे किंवा पुनरीक्षणता महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाकडे प्रलंबित असलेल्या सर्व कार्यवाह्या या, तशाच प्रकारे राज्य शासनाकडे हस्तांतरित होतील आणि अशा कार्यवाह्या या, कलम ४३-१ब अन्वये जमिनीचा कब्जा परत मिळवण्यासाठी जिल्हाधिका-याकडे दाखल केलेल्या कार्यवाह्या आहेत किंवा यथास्थिति कलम ७३-अ अन्वये राज्य शासनापुढील पुनरीक्षणातील प्रलंबित कार्यवाह्या आहेत असे मानण्यात येईल व त्यानुसार त्या निकालात काढण्यात येतील.

प्रलंबित कार्यवाहीचे जिल्हाधिका-याकडे व राज्य शासनाकडे हस्तांतरण करणे.

४३-१ड. (१) या अधिनियमाच्या पूर्वगामी तरतुदीत किंवा कोणताही कायदा, करार, रुढी किंवा परिपाठ यात याविरुद्ध काहीही असले तरी, परंतु या कलमाच्या तरतुदींच्या अधीनतेने, एखाद्या जमीनमालकाकडून जमीन धारण करित असलेल्या कुळास, कलम ३२-अ च्या तरतुदींच्या अधीनराहून—

जमीन मालकाकडून जमीन खरेदी करण्याचा कुळाचा हक्क.

(क) जमीनमालकाने कलम ४३-१ब अन्वये आवश्यक असल्याप्रमाणे अर्ज केला नसेल तर त्याने याप्रमाणे धारण केलेली संपूर्ण जमीन जमीनमालकाकडून खरेदी करण्याचा हक्क असेल, आणि

(ख) इतर कोणत्याही बाबतीत कुळाने धारण केलेल्या जमिनीचा जेवढा भाग, कलम ४३-१ख अन्वये कुळवहिवाट समाप्त केल्यानंतर त्याच्याकडे शिल्लक राहिल तेवढा भाग जमीनमालकाकडून खरेदी करण्याचा हक्क असेल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये जमीन खरेदी करण्याचा हक्क हा, कलम ४३-१ख च्या तरतुदींस अनुसरून जमीनमालकाने जमिनीचा कब्जा ज्या तारखेपासून मिळविला असेल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत किंवा यथास्थिति, कलम ४३-१ख, पोटकलम (२) च्या परंतुकात उल्लेखिलेला कालावधी समाप्त झाल्यानंतर, बजाविण्यात आला पाहिजे ; आणि अशा रीतीने हक्क बजावण्यासंबंधीची माहिती विहित रीतीने उपरोक्त कालावधीच्या आत जमीनमालकाकडे आणि न्यायाधिकरणाकडे पाठविली पाहिजे.

(३) कलम ३२ अन्वये जमीन खरेदी करण्याच्या संबंधात कलमे ३२ ते ३२ ड (दोन्ही धरून) आणि कलमे ३२छ ते ३२ढ (दोन्ही धरून) आणि कलमे ३२-त, ३२-थ व ३२ द यांच्या तरतुदी जशा लागू होतात तशा त्या तरतुदी कुळाने पोटकलम (१) अन्वये जमीन खरेदी करण्याच्या संबंधात लागू होतील.

१९६४चा महाराष्ट्र ३९. **४३-१इ.** या प्रकरणातील कोणताही मजकूर, कुळवहिवाट व शेतजमीन कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ अंमलात येण्यापूर्वी कोणत्याही कुळाने प्रकरण ३ च्या तरतुदींअन्वये जी जमीन खरेदी केली असेल त्या जमिनीच्या संबंधात लागू होणार नाही.]

व्यावृत्ती.

१[प्रकरण तीन क

ऊस व इतर अधिसूचित कृषिउत्पन्न यांच्या लागवडीकरिता औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक उपक्रमांनी व

विवक्षित व्यक्तींनी पट्ट्याने धारण केलेल्या जमिनीसंबंधी विशेष तरतुदी

४३-अ. (१) कलमे ४ब, ८, ९, ९-क, ९-ख, ९-ग, १०, १०-क, १४, १६, १७-क, १७-ख, १८, २७, ३१, ते ३१-घ (दोन्ही धरून), ३२ ते ३२ न (दोन्ही धरून) ^१[३३-क, ३३-ख, ३३-ग] ^३* * * ४३, ६३, ६३-क, ६४ व ६५ यांच्या तरतुदी पुढील गोष्टीस लागू होणार नाहीत :-

औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक उपक्रम किंवा विवक्षित सहकारी संस्था यांनी ऊस किंवा फळे किंवा फुले यांची लागवड करण्याकरिता पट्ट्याने घेतलेल्या जमिनीस काही तरतुदी लागू नसणे.

(क) जो कोणताही औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक उपक्रम राज्य शासनाच्या मते कोणतीही औद्योगिक किंवा व्यापारविषयक कामे खरोखर चालवीत असेल व ज्यास राज्य शासनाने मान्यता दिली असेल अशा कोणत्याही औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक उपक्रमाने (सहकारी संस्थेव्यतिरिक्त इतर) ^४[पट्ट्याने घेतलेली किंवा धारण केलेली जमीन];

(ख) खंड (अ) मध्ये सांगितलेल्या कोणत्याही संस्था किंवा सहकारी संस्थेव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही संस्था किंवा व्यक्ती यांस ऊसाची लागवड करण्याकरिता किंवा फुलांचे किंवा फळांचे उत्पन्न काढण्याकरिता किंवा गुंरांची निपज करण्याकरिता करून दिलेले जमिनीचे पट्टे ;

(ग) राज्य शासनाने विहित रीतीने मंजूर केलेल्या व ज्याचा उद्देश शेतक-यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारणे किंवा शेतीसाठी व जोडधंद्यासाठी जमिनीचा पूर्णतः व कार्यक्षम रीतीने उपयोग व्हावा असा असेल त्या सहकारी संस्थांनी धारण केलेल्या किंवा पट्ट्याने दिलेल्या जमिनी.

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३० अन्वये प्रकरणे तीन-क व तीन-ख ही समाविष्ट करण्यात आली.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २१ अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^३ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७, कलम ४८, दुसरी अनुसूची या अन्वये " ३४, ३५ " हे आकडे वगळण्यात आले.

^४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २० (१) अन्वये " उपक्रमाला किंवा त्याच्या फायद्याकरिता दिलेल्या जमिनीचे पट्टे " या मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

(२) कोणत्याही इतर प्रकारचे कृषिउत्पन्न काढणा-या कोणत्याही व्यक्तीने मिळविलेल्या जमिनीच्या ज्या पट्ट्यास उक्त कलमाच्या तरतुदी लागू करणे सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने इष्ट नाही अशी राज्य शासनाची खात्री होईल त्या पट्ट्यास उक्त तरतुदी लागू होणार नाहीत असा राज्य शासनास, **राजपत्रात** याबाबत प्रसिध्द केलेल्या अधिसूचनेद्वारे निदेश देता येईल. अशी अधिसूचना काढण्यापूर्वी राज्य शासन याबाबत त्याने प्राधिकृत केलेल्या अधिका-याकडून चौकशी करण्याविषयी निदेश देईल आणि अशा अधिसूचनेशी संबंध येण्याचा संभव असलेल्या सर्व व्यक्तींना आपले आक्षेप सादर करण्याची संधी देईल.

(३) पोटकलमे (१) व (२) यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, राज्य शासनास **राजपत्रात** प्रसिध्द केलेल्या अधिसूचनेद्वारे असा निदेश देता येईल की ज्या पट्ट्यांना किंवा ^१[यथास्थिति, जमिनींना]पोटकलमे (१) व (२) च्या तरतुदी लागू होतील ते पट्टे व त्या जमिनी पुढील गोष्टींच्या बाबतीत अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा शर्तीस अधीन असतील व राज्य शासनाने तसे करणे हे विधिसंमत असेल, त्या गोष्टी अशा :-

(अ) पट्ट्याचा अवधी ;

(ब) जमिनीवर करावयाच्या सुधारणा व त्या प्रयोजनार्थ सहकारी शेती संस्था स्थापन करणे व अशा संस्थांना आर्थिक सहाय्य देणे ;

(क) जमीन महसूल, जलसिंचन उपकर, स्थानिक निधि उपकर व राज्य शासनास किंवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणास द्यावयाचे कोणतेही इतर आकार देणे ; अथवा

(ड) पोटकलम (१) मध्ये नमूद केलेल्या कलमात उल्लेख केलेली कोणतीही इतर गोष्ट.

कलम ४३-क
लागू असलेल्या
जमिनीचा
वाजवी खंड.

४३-ब. कोणताही करार, परिपाठ, न्यायालयाचा किंवा कोणत्याही इतर प्राधिका-याचा हुकुमनामा किंवा आदेश यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, कलम ४३-अ लागू असलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत द्यावयाचा खंड हा पुढील खंडांन्वये निर्धारित करण्यात येईल असा वाजवी खंड असेल :-

(१) अशा जमिनीच्या जमीनमालकास किंवा कुळास अशा जमिनीच्या बाबतीत द्यावयाचा वाजवी खंड निर्धारित करण्यासाठी मामलेदाराकडे लेखी अर्ज करता येईल.

(२) असा अर्ज मिळाल्यावर, मामलेदार पट्ट्याच्या दुस-या पक्षकारास तशा अर्थाची नोटीस देईल आणि चौकशी केल्यानंतर असा वाजवी खंड निर्धारित करील.

(३) असा वाजवी खंड निर्धारित करताना पुढील गोष्टी विचारात घेण्यात येतील :-

(अ) त्या वसतिक्षेत्रातील तशाच प्रकारच्या जमिनीच्या शेतीपासून होणारा नफा,

(ब) ज्या विशिष्ट पिकाची लागवड करण्यासाठी जमीन पट्ट्याने दिली असेल त्या पिकाचे त्या वसतिक्षेत्रातील भाव,

(क) पट्टेदाराने किंवा जमिनमालकाने अशा जमिनीत केलेल्या सुधारणा,

(ड) अशा जमिनीच्या बाबतीत द्यावयाची निर्धारणाची रक्कम,

(इ) अशा जमिनीच्या पट्ट्यामुळे पट्टेदारास मिळालेला नफा,

(फ) पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीतून मिळालेल्या उत्पन्नापासून जिन्नस तयार करण्यामुळे किंवा त्यांची विक्री करण्यामुळे औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक उपक्रमांनी मिळविलेला नफा,

(ग) विहित करण्यात येतील अशा इतर गोष्टी.

(४) खंड (२) अन्वये मामलेदाराने निर्धारित केलेला वाजवी खंड हा ^२[मामलेदाराने त्याबाबत विनिर्दिष्ट केलेल्या तारखेपासून] पक्षकारांनी परस्पर संमतीने जो कोणताही खंड ठरविला असेल त्या खंडाच्याऐवजी पट्ट्याअन्वये निश्चित केलेला खंड आहे असे मानण्यात येईल.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २० (२) या अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम २१ अन्वये “ जिल्हाधिका-याने त्याबाबत दिलेल्या आदेशाच्या तारखेपासून ” या मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

प्रकरण तीन-ख

नगरपालिकेच्या किंवा कटक क्षेत्रांच्या हद्दीतील क्षेत्रांच्या संबंधात विशेष तरतुदी

४३ क. ^१ [कलम ३१ ते] ३२-द (दोन्ही धरून) ^२ [३३-अ, ३३-ब, ३३-क] व ४३ यांतील कोणत्याही तरतुदी पुढील विवक्षित तरतुदी नगरपालिका व प्रदेश यांच्या हद्दीत असलेल्या क्षेत्रांतील जमिनीस लागू होणार नाहीत—

विवक्षित
तरतुदी
नगरपालिका
क्षेत्रांस किंवा
कटक क्षेत्रांस
लागू नसणे.

(अ) बृहन्मुंबई,

१९४९
चा
मुंबई
५९.
(ब) * मुंबई प्रांतिक महानगरपालिका अधिनियम, १९४९ अन्वये रचना करण्यात आलेली महानगरपालिका,

१९२५
चा
मुंबई
१८.
(क) मुंबई बरो नगरपालिका अधिनियम, १९२५ अन्वये रचना करण्यात आलेला नगरपालिका बरो,

१९०१
चा
मुंबई
३.
(ड) मुंबई जिल्हा नगरपालिका अधिनियम, १९०१ अन्वये रचना करण्यात आलेली जिल्हा नगरपालिका,

(ई) कटक क्षेत्र, अथवा

१९५५
चा
मुंबई
२७.
(फ) ** मुंबई नगररचना अधिनियम, १९५४ अन्वये नगररचना योजनेत समाविष्ट केलेले कोणतेही क्षेत्र :

१९५२
चा
मुंबई
३३.
परंतु, कोणत्याही व्यक्तीने दिनांक २८ डिसेंबर, १९४८ रोजी किंवा त्यानंतर या अधिनियमान्वये कूळ म्हणून कोणताही हक्क संपादन केला असेल तर उक्त हक्क मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५२ यामुळे किंवा ^३ [* * *] सुधारणा अधिनियम, १९५५ यामुळे-मग-उक्त अधिनियमांपैकी कोणताही अधिनियम अशी जमीन ज्या क्षेत्रात आहे त्या त्या क्षेत्रास लागू केला असला तरीही-बाध येतो असे मानण्यात येणार नाही.

* ४३ ड. [कुळवहिवाट समाप्त करणे] सन १९७७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १०, कलम ३ अन्वये वगळण्यात आले.

^१ सन १९७७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १०, कलम २ (१) अन्वये "कलम ३२ ते" या शब्दांऐवजी हे शब्द बदली दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २२ अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^३ सन १९७७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १०, कलम २ (२) अन्वये "(कलम ४३-ड यात स्पष्टपणे जी तरतूद केली असेल ती खेरीजकरून)" हा मजकूर वगळण्यात आला.

* सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २३, कलम ४ द्वारे या अधिनियमाच्या सांक्षिप्त नावात "महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम" अशी सुधारणा करण्यात आली.

** आता पहा, महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगररचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा महा. ३७)

प्रकरण चार
भूधारकांनी धारण केलेल्या संपदांचे व्यवस्थापन

भूधारकाच्या संपदेचे व्यवस्थापन स्वतःकडे घेण्याचा अधिकार. ४४. त्या त्या वेळी अंमलात असलेला कोणताही कायदा, परिपाठ किंवा रुढी किंवा संविदेच्या अथवा प्रदानाच्या अटी यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, भूधारकाच्या हयगयीमुळे किंवा भूधारक व त्याची कुळे यांच्यातील विवादांमुळे त्याच्या संपदेच्या लागवडीच्या बाबतीत मोठे नुकसान झाले आहे. अशी ^१ [राज्य] शासनाची खात्री होईल तेव्हा अथवा ^२ [उक्त प्रयोजनाकरिता किंवा] शेतीसाठी अशा जमिनीचा पूर्णतः व कार्यक्षमरीतीने उपयोग व्हावा ^३ [या प्रयोजनाकरिता] कोणत्याही भूधारकाच्या संपदेचे व्यवस्थापन स्वतःकडे घेणे आवश्यक आहे असे ^४ [राज्य] शासनास दिसून येईल तेव्हा ^५ [राज्य] शासन आपला असा इरादा आहे याबद्दलची अधिसूचना राजपत्रात प्रसिद्ध करील आणि जिल्हाधिकारी अशा अधिसूचनेच्या गोषवा-याची नोटीस अशी संपदा ज्या वसतिक्षेत्रात असेल त्या वसतिक्षेत्रातील सोयीस्कर जागी देण्याची तजवीज करील. अशी अधिसूचना निर्णायक असेल.

संपदा व्यवस्थापकाकडे निहित होणे. ४५. ^३ [(१) कलम ४४ अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध करण्यात आल्यानंतर ज्या संपदेच्या बाबतीत ती प्रसिद्ध करण्यात आली असेल ती संपदा असे व्यवस्थापन चालू असेपर्यंत ^४ [राज्य] शासनाकडे निहित असेल. अशा व्यवस्थापनाचा प्रारंभ ज्या तारखेस अधिसूचना प्रसिद्ध करण्यात आली त्या तारखेपासून झाला असे मानण्यात येईल आणि ^५ [राज्य] शासन एका व्यवस्थापकास अशा संपदेचा प्रभारी म्हणून नेमील.]

^४ [(२) पोटकलम (१) अन्वये संपदा राज्य शासनाकडे निहित झाली असली तरीही अशा संपदेत समाविष्ट असलेल्या जमिनी पट्ट्याने धारण करणा-या कुळास या प्रकरणात अन्यथा जी तरतूद केली असेल ती खेरीज करून त्यांनी पट्ट्याने धारण केलेल्या जमिनीच्या बाबतीत मागील प्रकरणान्वये जे हक्क असतील व त्याच्यावर जी आबंधने असतील तेच हक्क व तीच आबंधने चालू राहतील.]

व्यवस्थापन जाहीर केल्याचा परिणाम. ४६. कलम ४४ अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध करण्यात आल्यावर पुढील परिणाम घडून येतील :-
(१) ज्या ऋणांच्या व दायित्वांच्या बाबतीत संपदेविरुद्ध उपाययोजना करता येण्यासारखी असेल, त्या ऋणांच्या व दायित्वांच्या संबंधात कोणत्याही दिवाणी न्यायालयात त्यावेळी प्रलंबित असलेली सर्व कामे निलंबित करण्यात येतील; व अशा कर्जाच्या व दायित्वांच्या संबंधात असलेली किंवा त्यांच्या बाबतीत त्यावेळी चालू असलेली सर्व आदेशिकांची, बजावणीची व जप्तीची कामे निलंबित करण्यात येतील;
(२) असे व्यवस्थापन चालू असेपर्यंत, अशा कर्जाच्या व दायित्वांच्या संबंधात कोणत्याही दिवाणी न्यायालयात कोणत्याही नवीन कार्यवाह्या दाखल करण्यात येणार नाहीत, कोणत्याही आदेशिका काढण्यात येणार नाहीत किंवा बजावणीची किंवा जप्तीची कोणतीही कामे पार पाडण्यात येणार नाहीत;
(३) अशी व्यवस्था चालू असेपर्यंत, अशी संपदा धारण करणारी व्यक्ती पुढील गोष्टी करण्यास अक्षम असेल—
(अ) ज्यायोगे संपदेवर आर्थिक दायित्व येईल अशी कोणतीही संविदा करणे,
(ब) व्यवस्थापनाखाली असलेली मालमत्ता किंवा तिचा कोणताही भाग गहाण ठेवणे, त्यावर भार निर्माण करणे, तो पट्ट्याने देणे किंवा तो अन्यसंक्रामित करणे, अथवा
(क) त्यापासून मिळणा-या किंवा उपार्जित होणा-या खंडाबद्दल व नफ्याबद्दल विधिग्राह्य पावत्या देणे :

व्यावृत्ति. * सन १९७७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १० याचे कलम ६ पुढीलप्रमाणे आहे :-

“६. मुंबई कुळवहिवाट अधिनियमाचे कलम ४३-ड आणि विदर्भ कुळवहिवाट अधिनियमाचे कलम ६१ वगळण्यात आले असले तरी कुळवहिवाट संपुष्टात आणण्यासंबंधीची कार्यवाही अशा कोणत्याही अधिनियमाखालील समुचित प्राधिकरणाकडे अनिर्णित अवस्थेत पडून असेल आणि महाराष्ट्र कुळवहिवाट अधिनियम आणि महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगररचना (सुधारणा) विधेयक, १९७६ हे महाराष्ट्र विधानसभेपुढे मांडण्याच्या तारखेला किंवा त्यापूर्वी जमीनमालकाने जमिनीचा कब्जा घेतला असेल अशा बाबतीत, अशा प्राधिकरणाकडून अशी कार्यवाही चालू ठेवण्यात येईल आणि जणू काही हा अधिनियम संमत करण्यात आला नसल्याप्रमाणे तो निकालात काढण्यात येईल आणि इतर सर्व बाबतीत, कोणतेही न्यायालय, न्यायाधिकरण किंवा प्राधिकरण याचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश असला तरीही, अशी अनिर्णित अवस्थेत पडून असलेली कार्यवाही समाप्त होईल आणि ते कुळ मुंबई कुळवहिवाट अधिनियमाच्या किंवा यथास्थिति विदर्भ कुळवहिवाट अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार जमीन धारण करण्याचे चालू ठेवील.”

^१ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये हा शब्द “प्रांतिक” या शब्दाऐवजी दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९५२ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३३, कलम ११ अन्वये हा मजकूर “शेतक-यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्याकरिता किंवा ” या मजकुराऐवजी दाखल करण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम १२ अन्वये कलम ४५ यास त्या कलमाचे पोटकलम (१) असा फेरक्रमांक देण्यात आला.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम १२ अन्वये पोटकलम (२) हे जादा दाखल करण्यात आले.

परंतु , या कलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, व्यवस्थापकास, अशी संपूर्ण संपदा किंवा तिचा भाग, पक्षकार परस्पर संमतीने ठरवतील अशा, या अधिनियमाशी सुसंगत असलेल्या अटीवर पट्ट्याने देण्यास व भूधारकास अशा अटीवर तो घेण्यास प्रतिबंध होतो असे मानण्यात येणार नाही;

(४) असे व्यवस्थापन चालू असेपर्यंत, व्यवस्थापकाहून अन्य कोणतीही व्यक्ती, अशी संपदा किंवा तिचा कोणताही भाग गहाण ठेवण्यास, त्यावर भार निर्माण करण्यास, तो पट्ट्याने देण्यास किंवा अन्य संक्रामित करण्यास सक्षम असणार नाही.

४७. (१) अशा संपदेचे व्यवस्थापन चालू असताना, व्यवस्थापकास, ती धारण करणा-या व्यक्तीस जे अधिकार वापरता आले असते ते अधिकार असतील व व्यवस्थापनाखालील मालमत्तेच्या संबंधात येणे असलेले सर्व खंड व नफे त्यास स्वीकारता येतील व वसूल करता येतील. व्यवस्थापकाचे अधिकार.

(२) असे खंड व नफे वसूल करण्याकरिता, व्यवस्थापकास, संपदा धारण करणा-या व्यक्तीस असलेल्या कोणत्याही अधिकारांच्या जोडीने शासनाकडे येणे असलेला जमीन महसूल मिळविण्यासाठी व वसूल करण्यासाठी त्या त्या वेळी अमलांत असलेल्या कायद्यान्वये जिल्हाधिका-यास असलेले सर्व अधिकार असतील.

४८. (१) कलम ४७ अन्वये मिळालेल्या किंवा वसूल केलेल्या रकमांतून, व्यवस्थापक पुढील रकमा देईल :-

व्यवस्थापकाने व्यवस्थापनाचा परिव्यय वगैरे देणे.

(एक) आवश्यक दुरुस्त्यांचा परिव्यय धरून व्यवस्थापनाचा परिव्यय;

(दोन) व्यवस्थापनाखालील मालमत्तांच्या बाबतीत शासनाला येणे असलेला महसूल आणि अशा मालमत्तेच्या बाबतीत ^१ [शासनास] त्या त्या वेळी देणे असलेली किंवा ^१ [शासनाकडून] घेतलेली सर्व ऋणे व दायित्वे;

(तीन) उक्त संपदेच्या बाबतीत, कोणत्याही वरिष्ठ धारकास देणे असलेला कोणताही खंड असल्यास तो खंड;

(चार) भूधारकाच्या व जिल्हाधिकारी निदेशित करील अशा त्यांच्या कुटुंबीयांच्या उदरनिर्वाहासाठी व इतर खर्चासाठी, जिल्हाधिकारी वेळोवेळी निश्चित करील अशा नियतकालिक रकमा;

(पाच) व्यवस्थापकास आवश्यक वाटतील व जिल्हाधिकारी मंजूर करील अशा, उक्त संसदेत केलेल्या सुधारणांचा परिव्यय.

(२) व्यवस्थापक, शिल्लक रकमा यात यापुढे तरतुद केलेल्या रीतीने, पोटकलम (१) मध्ये नमूद केलेली कर्जे व दायित्वे यांहून अन्य कर्जांची व दायित्वांची फेड करण्यासाठी तसेच अशा कर्जांची व दायित्वांची फेड करण्यापूर्वी किंवा फेड केल्यानंतर, ह्या अधिनियमान्वये त्याने शासनाकडून जे कोणतेही कर्ज काढले असेल त्याची परतफेड करण्यासाठी स्वतःजवळ ठेवील. असे केल्यानंतर जी कोणतीही शिल्लक राहिल ती भूधारकास दिली जाईल.

४९. व्यवस्थापनाविषयी आदेश प्रसिध्द केल्यानंतर, व्यवस्थापक **राजपत्रात** नोटीस प्रसिध्द करून त्याद्वारे, व्यवस्थापनाखाली असणा-या संपदेबाबत हक्कमागणी करणा-या सर्व व्यक्तींना असा आदेश प्रसिध्द झाल्याच्या तारखेपासून दोन महिन्यांच्या आत, अशा दाव्याची आपणास माहिती देण्याविषयी सांगेल. तसेच तो अशा नोटिशीच्या प्रती त्याला योग्य वाटतील अशा निरनिराळ्या जागी लावण्याची तजवीज करील. हक्क मागणीदारास नोटीस.

५०. (१) असा प्रत्येक हक्कमागणीदार, आपल्या हक्कमागणीबरोबर, त्याबाबतचा संपूर्ण तपशील सादर करील.

हक्क मागणीत संपूर्ण तपशिलाचा समावेश करणे.

(२) ज्या दस्तऐवजाच्या आधारे हक्कमागणीकाराने आपली हक्कमागणी प्रस्थापित केली असेल किंवा आपल्या हक्कमागणीच्या पुष्ट्यर्थ त्याची ज्या दस्तऐवजावर भिस्त असेल असा प्रत्येक दस्तऐवज तो हक्कमागणीबरोबर व्यवस्थापकाच्या स्वाधीन करील.

(३) असा दस्तऐवज ही कोणत्याही नोंदवहीतील नोंद असेल तर, ज्या नोंदीवर हक्कमागणीदाराची भिस्त असेल त्या नोंदीच्या नकलेसह अशी नोंदवही तो व्यवस्थापकापुढे हजर करील. व्यवस्थापक, ओळख पटावी म्हणून अशा नोंदवहीवर खूण करील; आणि नकलेची मूळ नोंदीबरोबर तपासणी केल्यानंतर व ती ताडून पाहिल्यानंतर अशी नोंदवही हक्कमागणीदारास परत करील.

(४) हक्कमागणीदाराच्या कब्जात किंवा नियंत्रणाखाली असलेला कोणताही दस्तऐवज त्याने हक्कमागणीबरोबर व्यवस्थापकास संपूर्ण केला नाही किंवा त्याजपुढे हजर केला नाही तर, व्यवस्थापकास, प्रकरणाचे अन्वेषण करतेवेळी असा दस्तऐवज हक्कमागणीदाराच्या वतीने पुरावा म्हणून स्वीकारण्यास नकार देता येईल.

५१. ^२ [शासनाच्या] हक्कमागणीव्यतिरिक्त ज्या इतर हक्कमागण्यांची अशा नोटिशीत सांगितलेल्या अवधीच्या आत व त्या रीतीने व्यवस्थापकास माहिती देण्यात आली नसेल अशा प्रत्येक हक्कमागणीची, यात यापुढे जी तरतुद केली असेल ती खेरीज करून, व्यवस्थापन चालू असताना किंवा तदनंतर, सर्व प्रयोजनांकरिता व सर्व प्रसंगी, रीतसर फेड करण्यात आली आहे असे मानले जाईल;

ज्यांची रीतसर नोटीस देण्यात आली नसेल अशा हक्कमागणीस प्रतिबंध.

^१ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये “ बादशहास ” व “ बादशहाकडून ” या शब्दांऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^२ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये “ बादशहाच्या ” ह्या शब्दांऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

परंतु , कलम ४९ च्या तरतुदीचे पालन करण्यास हक्कमागणीदार असमर्थ होता असा पुरावा व्यवस्थापकापुढे हजर करण्यात आला तर, व्यवस्थापकास, अशी हक्कमागणी मुळाचा दोन महिन्यांचा अवधी संपल्यानंतर, आणखी दोन महिन्यांच्या अवधीच्या आत स्वीकारता येईल.

ऋणे व दायित्वे निश्चित करणे. **५२.** व्यवस्थापक पूर्ववर्ती कलमान्वये स्वीकारलेल्या प्रत्येक हक्कमागणीच्या पुर्ववृत्ताची व गुणवत्तेची शहानिशा करील आणि ह्या अधिनियमान्वये करावयाच्या नियमांनुसार, अशा अनेक हक्कमागणीदारांस जी कोणतीही ऋणे व दायित्वे न्याय्यपणे द्यावयाची असतील त्यांच्या रकमा निर्धारित करील.

ऋणांचा अनुक्रम लावण्याचा व व्याज निश्चित करण्याचा अधिकार. **५३.** अशी रक्कम एकदम देणे शक्य नसेल तर, व्यवस्थापक, अशी ऋणे व दायित्वे ज्या अनुक्रमाने फेडली जातील तो अनुक्रम लाविल व त्याबाबतीत अंतिम निर्णय घेतल्याच्या तारखेपासून ती फेडून टाकण्याच्या तारखेपर्यंत त्यावर जे कोणतेही व्याज देणे असेल ते निश्चित करील.

ऋण फेडण्याची परियोजना. **५४.** ^१ [शासनास] देणे असलेली व ^१ [शासनाकडून] घेतलेली ऋणे व दायित्वे धरून सर्व ऋणे व दायित्वे यांची एकूण रक्कम अंतिमरित्या निश्चित करण्यात आल्यानंतर, व्यवस्थापक, अशा ऋणांचा आणि दायित्वांचा तक्ता व ती फेडण्याची परियोजना (जिला यात यापुढे कर्ज फेडण्याची परियोजना असे म्हटले आहे) तयार करून जिल्हाधिका-यास सादर करील. अशा परियोजनेत, व्यवस्थापनाखाली असणा-या मालमत्तेच्या उत्पन्नातून किंवा यात यापुढे प्रदान केलेल्या अधिकारान्वये उभारलेल्या निधीच्या सहाय्याने किंवा अशा रीतीपैकी अंशतः एका व अंशतः दुस-या अशा ज्या रीतीने, ऋणांची व दायित्वाची फेड करावयाची असेल ती रीत दर्शवील.

परियोजनेतील तरतुदी. **५५.** ऋण फेडण्याच्या प्रत्येक परियोजनेत व्यवस्थापकाने पैसे भरणे चालू ठेवण्याबाबत व या अधिनियमान्वये व्यवस्थापक शासनाकडून जे कोणतेही पैसे कर्जाऊ घेण्याचे प्रस्तावित करील ते परत करण्याबाबत आणखी तरतूद असेल. तसेच अशा परियोजनेत, उक्त उत्पन्नातून किंवा वर सांगितल्याप्रमाणे उभारलेल्या निधीच्या सहाय्याने किंवा अशा रीतीपैकी अंशतः एका व अंशतः दुस-या रीतीने, व्यवस्थापनाखाली असणा-या संपदेची सुधारणा करण्याबाबत तरतूद करता येईल.

परियोजना मंजूर केल्याचे परिणाम. **५६.** जिल्हाधिकारी ऋण फेडण्याची परियोजना मंजूर करील तेव्हा, तो ^२ [राज्य] शासन नियमाद्वारे वेळोवेळी निर्देश देईल अशा जागी व अशा रीतीने, अशी मंजूरी अधिसूचित करील; आणि त्यानंतर,—

(एक) कलम ४६ अन्वये स्थगित केलेल्या किंवा निलंबित केलेल्या सर्व कार्यवाह्या, आदेशिका, बजावण्या व जप्त्या कायमच्या रोधित होतील;

(दोन) व्यवस्थापकापुढे सिध्द करता येण्याजोगी अशी कोणत्याही व्यक्तीस देणे असलेली सर्व ऋणे किंवा दायित्वे नष्ट होतील आणि अशा व्यक्तीस, अशा ऋणांच्या किंवा दायित्वांच्या बाबतीत मागील कलमान्वये त्यास जी कोणतीही रक्कम अंतिमतः देवविण्यात आली असेल ती ऋण फेडण्याच्या परियोजनेअन्वये मिळण्याचा हक्क असेल.

कब्जे गहाणदारास काढून टाकण्याचा अधिकार. **५७.** (१) व्यवस्थापनाखाली असणारी संपदा किंवा तिचा कोणताही भाग गहाणदारांच्या किंवा सशर्त खरेदीदारांच्या कब्ज्यात असेल तर, व्यवस्थापकास, वर सांगितल्याप्रमाणे ऋणांची फेड करण्याची परियोजना मंजूर करण्यात आल्यानंतर, कोणत्याही वेळी, लेखी आदेशाद्वारे, अशा संपदेचा किंवा तिच्या भागाचा कब्जा, त्यावेळी चालू असलेल्या महसूल वर्षाच्या शेवटी, स्वतःकडे देण्याविषयी अशा भारस्वामीस फर्माविता येईल.

(२) असा भारस्वामी अशा आदेशांचे पालन करण्याचे नाकारील किंवा पालन करण्यात हयगय करील तर, व्यवस्थापकास, दिवाणी न्यायालयाकडे न जाता, अशा मालमत्तेवर प्रवेश करता येईल व अशा भारस्वामीस किंवा त्याच्या वतीने जी कोणतीही व्यक्ती अडथळा करील किंवा प्रतिकार करील तिला अशा जागेतून, संक्षिप्तपणे कार्यवाही चालवून, काढून टाकता येईल.

(३) कोणत्याही भारस्वामीस या अधिनियमान्वये देवविण्यात आलेली जी कोणतीही रक्कम कर्ज फेडण्याच्या परियोजनेनुसार मिळण्याचा हक्क असेल त्या हक्कास, या कलमातील कोणत्याही तरतुदीमुळे बाध येतो असे धरले जाणार नाही.

विकण्याचा किंवा पट्ट्याने देण्याचा अधिकार. **५८.** वर सांगितल्याप्रमाणे ऋण फेडण्याची परियोजना मंजूर करण्यात आल्यानंतर, व्यवस्थापकास, या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमाच्या अधीनतेने व्यवस्थापनाखाली असलेली संपूर्ण संपदा किंवा तिचा कोणताही भाग विकण्याचा किंवा पट्ट्याने देण्याचा अधिकार असेल :

परंतु अशी संपदा किंवा तिचा कोणताही भाग जिल्हाधिका-यांच्या पूर्वमंजूरीशिवाय विकता येणार नाही किंवा दहा वर्षांपेक्षा अधिक अवधीसाठी पट्ट्याने देता येणार नाही :

परंतु आणखी असे की, अशी विक्री किंवा पट्ट्याने देणे संपदेच्या फायद्यासाठी आवश्यक आहे ^३[किंवा अशी विक्री ^४[कलम ३२ द, ३२ च, ३२ झ, किंवा ३२ ण, अन्वये कुळाप्रीत्यर्थ] करण्यात आली आहे.] अशी जिल्हाधिका-याची खात्री झाल्याखेरीज तो अशी परवानगी देणार नाही. जिल्हाधिका-याचा निर्णय अंतिम असेल.

^१ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये “ बादशहास ” व बादशहाकडून या शब्दाऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^२ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये प्रांतिक या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५२ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३३, कलम १३ अन्वये “ किंवा अशी विक्री कलम ३२ अन्वये संरक्षित कुळाच्या नावे करण्यात आली आहे.” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^४ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३१ अन्वये “ कलम ३२ अन्वये संरक्षित कुळाच्या नावे ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

५९. या अधिनियमान्वये व्यवस्थापकाकडून उभारण्यात आलेला कोणताही पैसा किंवा त्यास मिळालेला कोणताही खंड किंवा नफा याबद्दल त्याने दिलेली पावती अशा रकमा देणा-या व्यक्तीस त्या संबंधीच्या जबाबदारीतून मुक्त करील; किंवा त्यास अशा रकमांचा विनियोग कोणत्या कारणाकरिता करण्यात आला हे पाहण्याच्या जबाबदारीतूनही मुक्त करील.

व्यवस्थापकाच्या पावतीमुळे जबाबदारीतून मुक्तता.

६०. (१) व्यवस्थापनाविषयीचा आदेश प्रसिध्द झाल्यानंतर संपदा धारण करणारी व्यक्ती मरण पावली तर, असे व्यवस्थापन, जणू काही ती जिवंत असावी त्याप्रमाणे सर्व बाबतीत चालू राहिल.

संपदा धारण करणारी व्यक्ती मरण पावली असता.

(२) व्यवस्थापनाखाली असलेल्या संपूर्ण संपदेच्या किंवा तिच्या कोणत्याही भागाचा वारसा कोणत्याही व्यक्तीस मिळेल तेव्हा, ती असे व्यवस्थापन चालू असताना, अशा संपदेच्या बाबतीत, या अधिनियमान्वये लादलेल्या निःसमर्थतेस अधीन राहिल.

(३) असे व्यवस्थापन चालू असताना कोणत्याही व्यक्तीस उक्त वारसा मिळण्यापूर्वी किंवा मिळाल्यानंतर तिने काढलेल्या कोणत्याही ऋणाच्या संबंधात किंवा दायित्वाच्या संबंधात व्यवस्थापनाखालील संपदेचा कोणताही भाग जप्त करण्यासाठी कोणत्याही दिवाणी न्यायालयाला कोणताही आदेश देता येणार नाही किंवा अशा भागाच्या बाबतीत कोणतीही आदेशिका काढता येणार नाही.

६१. संपदेचे व्यवस्थापन चालू ठेवण्याची आवश्यकता नाही असे ^१ [राज्य] शासनाने मत झाल्यास त्यास असे व्यवस्थापन समाप्त करण्यात यावे असा निर्देश **राजपत्रात** प्रसिध्द केलेल्या आदेशाद्वारे देता येईल. उक्त व्यवस्थापन समाप्त करण्यात आल्यावर, अशी संपदा ती धारण करणा-या व्यक्तीच्या स्वाधीन करण्यात येईल किंवा अशी व्यक्ती मरण पावली असेल तर, त्या संपदेवर ज्या व्यक्तीचा हक्क असेल त्या व्यक्तीच्या स्वाधीन करण्यात येईल; व त्या बरोबर संपदा धारण करणा-या व्यक्तीच्या नावे जी बाकी जमा झाली असेल ती सुध्दा देण्यात येईल. संपदेचे व्यवस्थापन चालू असताना व्यवस्थापकाने केलेल्या किंवा ज्या केल्याचे दिसून येत असेल अशा सर्व कृती, संपदा धारण करणा-या व्यक्तीस किंवा ती जिच्या स्वाधीन करण्यात आली असेल त्या कोणत्याही व्यक्तीस, बंधनकारक असतील.

व्यवस्थापन समाप्त करणे.

१८६०
चा ४५.

६२. या प्रकरणांन्वये नेमलेला व्यवस्थापक, भारतीय दंड संहिता, कलम २१ अन्वये लोकसेवक आहे असे मानले जाईल.

व्यवस्थापक लोकसेवक आहे असे मानणे.

प्रकरण पाच

शेतजमिनीचे हस्तांतरण, लागवडीस न आणलेल्या जमिनीचे व्यवस्थापन आणि

संपदांचे व जमिनीचे संपादन यांवरील निर्बंध

१९६१
चा
महा.
२७.
१९६१
चा
महा.
२७.

६३. (१) या अधिनियमात जी तरतूद केली असेल ती खेरीज करुन जी व्यक्ती शेतकरी नाही ^२ [किंवा] जी व्यक्ती शेतकरी असून ^३ [तिच्या प्रित्यर्थ कोणत्याही जमिनीची विक्री करुन दिल्यानंतर, देणगी दिल्यानंतर, अदलाबदल केल्यानंतर किंवा कोणतीही जमीन तिला पट्ट्याने दिल्यानंतर किंवा तिच्याकडे गहाण ठेवल्यानंतर महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीन धारणेची कमाल मर्यादा) अधिनियम, १९६१ अन्वये निर्धारित करण्यात आलेल्या ^४ [कमाल क्षेत्राच्या दोन तृतीयांशापेक्षा अधिक इतकी जमीन धारण करील] किंवा जी व्यक्ती शेतमजूर नाही] अशा व्यक्तीच्या प्रित्यर्थ—

शेतकरी नसलेल्या व्यक्तीकडे हस्तांतरण करण्यास रोध.

(अ) कोणत्याही जमिनीची किंवा तिच्यातील हितसंबंधाची कोणतीही विक्री (दिवाणी न्यायालयाचा हुकूमनामा अंमलात आणताना केलेली विक्री किंवा जमीन महसुलाची थकबाकी वसूल करण्यासाठी किंवा जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करण्याजोग्या रकमा वसूल करण्यासाठी केलेली विक्री धरुन) करणे, ती देणगी म्हणून देणे, तिची अदलाबदल करणे किंवा ती पट्ट्याने देणे हे विधिग्राह्य असणार नाही, अथवा,

(ब) ज्या बाबतीत गहाण ठेवलेल्या मालमत्तेचा कब्जा गहाणदारास दिला जाईल अशा बाबतीत कोणतीही जमीन किंवा तिच्यातील हितसंबंध अशा व्यक्तीकडे गहाण ठेवणे हे विधिग्राह्य असणार नाही :

परंतु जिल्हाधिकारी किंवा ^५ [राज्य] शासनाने याबाबत प्राधिकृत केलेला अधिकारी यांस विहित करण्यात येतील अशा शर्तीवर अशी विक्री करणे, देणगी देणे, अदलाबदल करणे, पट्ट्याने देणे किंवा गहाण ठेवणे यासाठी परवानगी देता येईल.

^१ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये “ प्रांतिक ” व या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३२ (१) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^३ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७, कलम ४८, दुसरी अनुसूची अन्वये “ मालक म्हणून किंवा कूळ म्हणून किंवा अंशतः मालक म्हणून व अंशतः कूळ म्हणून कमाल क्षेत्रापेक्षा कमी क्षेत्र नसलेली जमीन व्यक्तिशः करतो ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^४ सन १९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २१, कलम ३४, दुसरी अनुसूची अन्वये “ कमाल क्षेत्राच्या दोन तृतीयांशापेक्षा अधिक असेल ” या शब्दाऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^५ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये “ प्रांतिक ” व या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

१[स्पष्टीकरण—या पोट-कलमाच्या प्रयोजनासाठी “ शेतकरी ” या शब्दप्रयोगात, ज्या व्यक्तीची जमीन कोणत्याही सार्वजनिक प्रयोजनासाठी संपादित केलेली असेल आणि अशा संपादनाच्या परिणामी ती, अशा संपादनाच्या दिनांकापासून भूमिहीन झालेली असेल अशी कोणतीही व्यक्ती आणि तिचे वारस, यांचा समावेश होईल..]

२[१-अ] ज्या शर्तीच्या अधीनतेने हस्तांतरण करण्यास परवानगी देण्यात आली असेल त्या कोणत्याही शर्तीचे उल्लंघन करण्यात आले असेल त्या बाबतीत, ज्या जमिनीच्या संबंधात अशी परवानगी देण्यात आली होती ती जमीन, कलम ८४ गग च्या तरतुदीनुसार समपहरण केली जाण्यास पात्र होईल.

(१-ब) पोटकलम (१) अन्वये जमिनीचे कोणत्याही प्रकारे हस्तांतरण करण्यास परवानगी देण्यात आली असेल त्या बाबतीत, अशा जमिनीचे तदनंतर करण्यात आलेले हस्तांतरणसुध्दा पोटकलम (१) च्या तरतुदीस अधीन असेल.

(२) जी शेतमजूर किंवा कारागीर आहे ३[किंवा कोणताही संबंध जोडधंदा करणारी व्यक्ती आहे] अशा व्यक्तीच्या नावे राहत्या घराची किंवा तिच्या ठिकाणाची किंवा त्यास लागून असलेल्या कोणत्याही जमिनीची विक्री करणे, ती देणगी म्हणून देणे, तिची अदलाबदल करणे किंवा ती पट्ट्याने देणे यास या कलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होतो असे मानण्यात येणार नाही.

४[३] सहकारी संस्थेने दिलेल्या कर्जाबद्दल तारण म्हणून अशा संस्थेच्या प्रित्यर्थ कोणतीही जमीन किंवा तिच्यातील हितसंबंध गहाण ठेवणे यास ५[किंवा *मुंबई कर्जदार शेतकरी सहाय्य अधिनियम, १९४७, कलम २४ अन्वये न्यायालयाने गहाण म्हणून जाहीर केलेले कोणतेही हस्तांतरण यांस] या कलमातील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही किंवा लागू होते असे मानले जाणार नाही.] १९४७ चा मुंबई २८.

६[४] कलम ६३-अ मधील कोणतीही बाब पोटकलम (१) अन्वये केलेल्या कोणत्याही विक्रीस लागू होणार नाही.]

ख-याखु-या
औद्योगिक
वापरासाठी
शेतकरी
नसलेल्या
व्यक्तीकडे
हस्तांतरण.

७[६३ एक-अ. (१) कलम ६३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, एखादी जमीन,—

१९६६ चा
महा. ३७.

(एक) महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगररचना अधिनियम, १९६६ या अन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये तयार करण्यात आलेल्या यथास्थिति प्रारूप किंवा अंतिम प्रादेशिक योजनेच्या अथवा प्रारूप, अंतरिम किंवा अंतिम विकास योजनेच्या अथवा प्रारूप किंवा अंतिम नगररचना परियोजनेच्या औद्योगिक क्षेत्रामध्ये किंवा अशा कोणत्याही योजनांच्या अथवा परियोजनांच्या शेतकी क्षेत्रामध्ये स्थित असेल आणि अशा अधिनियमाखाली किंवा अशा कायद्यांपैकी कोणत्याही कायद्याखाली तयार केलेले विकास नियंत्रण विनियम अथवा नियम जमिनीची औद्योगिक वापर करण्यास परवानगी देत असतील; किंवा

(दोन) जेथे अशी पूर्वोक्त योजना किंवा परियोजना अस्तित्वात नाही अशा क्षेत्रामध्ये स्थित असेल, ६[किंवा]

७[(तीन) एखाद्या विशेष वसाहत प्रकल्पाचा विकास करण्यासाठी खाजगी विकासकाने हाती घेतलेल्या क्षेत्रामध्ये स्थित असेल:]

त्या बाबतीत, १०[एखाद्या व्यक्तीने अशी जमीन, जी शेतकरी आहे किंवा जी शेतकरी नाही आणि ख-याखु-या औद्योगिक वापरासाठी किंवा यथास्थित, विशेष वसाहत प्रकल्पासाठी अशा जमिनीचे रूपांतर करण्याचा जिचा उद्देश आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला, जिल्हाधिका-याच्या परवानगीशिवाय विकणे हे विधिसंमत असेल.

परंतु, एखाद्या व्यक्तीने खरेदी करण्याचे योजलेल्या अशा जमिनीचा एकूण विस्तार दहा हेक्टरांपेक्षा अधिक असेल त्या बाबतीत, ती व्यक्ती विकास आयुक्त (उद्योग) यांची किंवा राज्य शासनाने या बाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अन्य कोणत्याही अधिका-यांची पूर्वपरवानगी मिळविल आणि विकास आयुक्त किंवा प्राधिकृत केलेला अधिकारी अशी परवानगी देताना खरेदी करण्याचे योजण्यात आलेल्या जमिनीच्या आवश्यकतेच्या समर्थनीयतेचा किंवा संयुक्तिकतेचा अशा जमिनीच्या प्रस्तावित ख-याखु-या औद्योगिक वापराच्या संदर्भात विचार करील :

११[“ परंतु आणखी असे की, जमिनीची अशी खरेदी या शर्तीच्या अधीन असेल की, खरेदीच्या दिनांकापासून विनिर्दिष्ट केलेल्या एकूण पंधरा वर्षांच्या कालावधीत त्या जमिनीचा औद्योगिक वापर करण्यात येईल आणि तसे न केल्यास, ज्या व्यक्तीकडून जमीन खरेदी केली होती त्या व्यक्तीला, मुळात ती जमीन तिने जितक्या किंमतीला विकली होती तितक्याच किंमतीला ती पुन्हा खरेदी करण्याचा हक्क असेल :

१ सन २०१४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १०, कलम २ अन्वये या स्पष्टीकरणाऐवजी हे स्पष्टीकरण दाखल करण्यात आले.—

२ सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, कलम ५, अन्वये पोटकलम (१-अ) व (१-ब) ही दाखल करण्यात आली.

३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३२ (२) अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

४ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १२, कलम ६ अन्वये हे पोटकलम जादा दाखल करण्यात आले.

५ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३२ (३) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

६ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३२ (४) अन्वये हे पोटकलम जादा दाखल करण्यात आले.

७ सन १९९४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम २ अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

८ सन २००५ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २५, कलम २ (क) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

९ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (क) (एक), अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

१० वरील अधिनियमाच्या कलम २ (क) (तीन) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

११ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (क) (चार) अन्वये दुस-या परंतुकाऐवजी ही परंतुके दाखल करण्यात आली.

* सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४, कलम २ व ३ अनुसूची, नोंद २६ अन्वये, दि. १ मे १९६० पासून या अधिनियमांच्या संक्षिप्त नावात “ महाराष्ट्र कर्जदार शेतकरी सहाय्य अधिनियम ”, अशी सुधारणा करण्यात आली.

परंतु असेही की, जो खरेदीच्या दिनांकापासून पाच वर्षांपर्यंत त्या जमिनीचा खराखुरा औद्योगिक वापर करण्यात कसूर करील आणि जो, महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन कायदे (सुधारणा) अधिनियम, २००४ अंमलात आल्याच्या दिनांकास अशा जमिनीचा खराखुरा औद्योगिक वापर न करता ती जमीन धारण करित असेल, अशा खरेदीदारास, पंधरा वर्षांच्या एकूण कालावधीपैकी उर्वरित कालावधीमध्ये त्या जमिनीचा खराखुरा औद्योगिक वापर करण्याची पुढील शर्तीवर अनुमती असेल :-

(अ) पोट-कलम (१) अन्वये खरेदी केलेली जमीन विक्रेत्याने वर्ग-दोनमधील भोगवटादार म्हणून धारण केलेली असेल त्याबाबतीत, असा खरेदीदार-जमीनधारक, ती जमीन ज्या मूळ किंमतीला खरेदी केली गेली त्या किंमतीच्या ४८ टक्क्यांएवढी अतिरिक्त रक्कम आणि दरवर्षी बिगर उपयोजन कर म्हणून, महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ अन्वये देय असलेल्या बिगर-कृषि कराच्या वार्षिक आकारणीच्या तीन पट इतकी रक्कम प्रदान करील;

(ब) पोट-कलम (१) अन्वये खरेदी केलेली जमीन, विक्रेत्याने वर्ग-एकमधील भोगवटादार म्हणून धारण केलेली असेल त्याबाबतीत, असा खरेदीदार-जमीनधारक, दरवर्षी बिगर-उपयोजन कर म्हणून, महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ अन्वये देय असलेल्या बिगर-कृषि कराच्या वार्षिक आकारणीच्या तीन पट इतकी रक्कम प्रदान करील :

परंतु असेही की, या पोट-कलमाच्या तरतुदी, भारत सरकारने पर्यावरण-संवेदनशील क्षेत्र (Eco-sensitive Zone) म्हणून अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रांना लागू असणार नाहीत : ”:]

(२) पोटकलम (१) अन्वये खरेदी करण्यात येत असलेली जमीन वर्ग दोनच्या भोगवटादाराने धारण केलेली असेल त्या बाबतीत, अशा जमिनीची भूधारणापद्धती कोणतीही असली तरी खरेदीदार विक्री-विलेख करून देण्यात आल्यापासून एक महिन्याच्या आत ^१[ख-याखु-या औद्योगिक वापरासाठी करावयाच्या जमीन खरेदीच्या बाबतीत आणि विशेष वसाहत प्रकल्पासाठी करावयाच्या जमीन खरेदीच्या बाबतीत खरेदी किंमतीच्या पन्नास टक्क्यांइतकी रक्कम] जिल्हाधिका-यास देईल. हे प्रदान अशा वर्ग दोनच्या भोगवटादाराकडून महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ यांच्या तरतुदीद्वारे किंवा तदन्वये अन्यथा देय असलेल्या कोणत्याही नजराण्याऐवजी किंवा अशा इतर आकारांऐवजी असेल. या शिवाय, अशा जमिनीचा खरेदीदार, महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ याची कलमे ६७ व ११५ याअन्वये जिल्हाधिकारी बसविले अशा अकृषिक आकारणीची रक्कम देईल.

(३) ख-याखु-या औद्योगिक वापरासाठी ^२[किंवा यथास्थिति, विशेष वसाहत प्रकल्पासाठी] जमिनीचे रुपांतर करण्यासाठी पोटकलम (१) अन्वये त्या जमिनीची खरेदी करणारी व्यक्ती, जमिनीच्या वापरामधील बदलास प्रारंभ झाल्याचा दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत असा दिनांक जिल्हाधिका-याला कळविले.

(४) पोटकलम (३) मध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या कालावधीत जिल्हाधिका-याला माहिती देण्यात त्या व्यक्तीने कसूर केली तर महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ यांच्या तरतुदीद्वारे किंवा तदन्वये बसवण्यात येईल अशा अकृषिक आकारणीबरोबरच, यासंबंधात राज्य शासनाने कोणतेही नियम केलेले असल्यास त्या नियमांच्या अधीन राहून, जिल्हाधिकारी निदेश देईल त्याप्रमाणे, अकृषिक आकारणीच्या रकमेच्या वीस पटीपेक्षा अधिक नसेल इतकी शास्तीची रक्कम देण्यास ती व्यक्ती पात्र असेल.

स्पष्टीकरण .-या कलमाच्या प्रयोजनार्थ,-

(अ) “ खराखुरा औद्योगिक वापर ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, कोणत्याही व्यक्तीकडून केले जाणा-या मालाची निर्मिती, त्याचे जतन किंवा त्यावरील प्रक्रिया किंवा कोणताही हस्तव्यवसाय, औद्योगिक व्यवसाय किंवा उपक्रम ^३[किंवा राज्य शासनाने, पर्यटन स्थळ किंवा गिरिस्थान, म्हणून अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रातील पर्यटनाचा उपक्रम] यासंबंधीचे कार्य असा असून त्यात निर्मिती-प्रक्रिया किंवा प्रयोजन किंवा वीज प्रकल्प यांसाठी आणि संबंधित उद्योगाचे संशोधन व विकास, गोदाम, उपहारगृह, कार्यालय इमारत यांसारख्या सहाय्यभूत औद्योगिक वापरासाठी असलेल्या किंवा संबंधित उद्योगातील कामगारांकरिता राहण्याच्या जागेची तरतूद करण्यासाठी असलेल्या औद्योगिक इमारतीच्या बांधकामाचा किंवा सहकारी औद्योगिक वसाहत, संधारण उद्योग, कुटीरोद्योग, ग्रामोद्योग युनिटे किंवा ग्रामोद्योग वसाहती यांच्यासह औद्योगिक वसाहतीच्या स्थापनेचा समावेश होईल.

^४[(अअ) “ विशेष वसाहत प्रकल्प ” याचा अर्थ, महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगररचना अधिनियम, १९६६ याच्या तरतुदीन्वये शासनाने विशेष वसाहतीच्या विकासासाठी केलेल्या विनियमाखालील एक किंवा अनेक वसाहत प्रकल्प, असा आहे.]

(ख) “अनुसूचित जमाती” याचा अर्थ, भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद ३४२ अन्वये महाराष्ट्र राज्याच्या संबंधात अनुसूचित जमाती म्हणून मानण्यात येणा-या अशा जमाती अथवा जनजाती समूह किंवा अशा जनजाती समूहांचे भाग किंवा त्यातील गट असा आहे आणि ज्या व्यक्ती उक्त अनुच्छेद ३४२ अन्वये काढण्यात आलेल्या आदेशाच्या अनुसूचीच्या भाग नऊमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या जमाती अथवा जनजाती समूह किंवा जमातींचे अथवा जनजाती समूहांचे भाग किंवा त्यातील गट, यांमधील आहेत परंतु त्या आदेशात विनिर्दिष्ट केलेल्या स्थानिक क्षेत्रांमध्ये ज्या राहत नाहीत व असे असले तरी ज्यांना या कलमाखालील संरक्षणाची आवश्यकता आहे (आणि त्यांना असे संरक्षण देण्याची आवश्यकता आहे असे याद्वारे जाहीर करण्यात येत आहे) अशा व्यक्ती या कलमाच्या प्रयोजनार्थ त्याच प्रकारे, अनुसूचित जमातींमधील व्यक्ती असल्याचे समजण्यात येईल.”]

^१ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (ख) अन्वये, मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^२ सन २००५ चा अधिनियम क्रमांक २५ कलम २ (ग) अन्वये, हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (घ) अन्वये, हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला. आणि तो दिनांक १ जुलै २००० पासून समाविष्ट केला असल्यामुळे मानण्यात येईल.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम २ (घ) (दोन) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

जमिनीची विक्री
व खरेदी
करण्यासाठी
तिची वाजवी
किंमत.

^१[६३-अ. (१) या अधिनियमात अन्यथा स्पष्टपणे जी तरतुद केली असेल त्या व्यतिरिक्त एरव्ही या अधिनियमाच्या तरतुदीं अन्वये कोणत्याही विकलेल्या किंवा खरेदी केलेल्या जमिनीची किंमत पुढील रकमा मिळून होईल :-

(अ) अशा जमिनीच्या संबंधात बसविलेल्या किंवा बसविता येण्याजोग्या निर्धारणाच्या २० पर्तीपेक्षा कमी नाही आणि अशा निर्धारणाच्या २०० पर्तीपेक्षा अधिक नाही अशी रक्कम; परंतु अशी परिगणना करताना, मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९, कलम ५५ अन्वये जी कोणतीही पाणीपट्टी बसविली असेल व अशा निर्धारणात समाविष्ट करण्यात आली असेल त्या पाणीपट्टीची रक्कम वगळून;

१८७९
चा मुंबई
१५.

(ब) अशा जमिनीवर बांधलेल्या कोणत्याही संरचना, विहीरी व बंधारे, कायमच्या बसविलेल्या खिळण्या व लावलेली झाडे यांची किंमत.

(२) या अधिनियमाच्या तरतुदीअन्वये कोणतीही जमीन आपापसात करार करून विकण्यात किंवा खरेदी करण्यात आली असेल तेव्हा, असा करार मामलेदारापुढे नोंदण्यात येईल; आणि पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या मर्यादांच्या अधीनतेने, अशा जमिनीची किंमत पक्षकार परस्पर संमतीने ठरवतील इतकी असेल. परस्पर संमती घडून न आल्यास, अशी किंमत न्यायाधिकरण या कलमात नमूद केलेल्या गोष्टी विचारात घेऊन निर्धारित करील.

(३) या अधिनियमान्वये कोणत्याही जमिनीच्या विक्रीच्या किंवा खरेदीच्या संबंधात न्यायाधिकरणाने किंवा मामलेदाराने अशा जमिनीची किंमत या अधिनियमान्वये निर्धारित करावयाची असेल तेव्हा, न्यायाधिकरण किंवा यथास्थिति असा मामलेदार पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रमाणांच्या अधिनतेने पुढील गोष्टी विचारात घेऊन अशी किंमत निर्धारित करील :-

(अ) संबंधित वसतिक्षेत्रातील तशाच प्रयोजनासाठी वापरलेल्या जमिनीची खंड मूल्ये;

(ब) जमिनमालकाने किंवा कुळाने अशा जमिनीवर बांधलेल्या संरचना व विहीरी; आणि कायमच्या बसविलेल्या खिळण्या व लावलेली झाडे;

(क) संबंधित वसतिक्षेत्रातील तशाच प्रकारच्या जमिनीच्या शेतीपासून होणारे नफे;

(ड) संबंधित वसतिक्षेत्रातील पिकांच्या व पण्य वस्तूंच्या किंमती;

(इ) जमीनमालकाने किंवा कुळाने अशा जमिनीत केलेल्या सुधारणा;

(फ) अशा जमिनीच्या संबंधात द्यावयाची निर्धारणाची रक्कम; आणि

(ग) विहित करण्यात येतील अशा इतर गोष्टी.]

^२ [स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनासाठी ' निर्धारण ' या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, कलम ८ मध्ये त्या संज्ञेस दिलेल्या अर्थाप्रमाणेच असेल.]

विशिष्ट
व्यक्तीला
शेतजमिनी ची
विक्री करणे.

^३ [६४. (१) एखाद्या जमीनमालकाचा कोणतीही जमीन विकण्याचा इरादा असेल तेव्हा, अशा जमिनीची वाजवी किंमत निर्धारित करण्यासाठी तो न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करील. त्यानंतर न्यायाधिकरण अशा जमिनीची वाजवी किंमत कलम ६३-अ च्या तरतुदी अनुसार निर्धारित करील. तसेच अशी किंमत ठोक रकमेत किंवा दर साल दर शेकडा ४ १/२ टक्के दराने होणा-या सरळ व्याजासह सहापेक्षा अधिक नाही इतक्या वार्षिक हप्त्यांनी देता येईल असा सुद्धा न्यायाधिकरण निदेश देईल:

परंतु, जमीन कायम कुळाच्या कब्जात असताना त्यास जमीन विकावयाची असेल तेव्हा, अशी किंमत वार्षिक खंडाच्या सहापर्तीइतकी असेल.

(२) न्यायाधिकरणाने वाजवी किंमत निर्धारित केल्यानंतर जमीनमालक, विहित रितीने—

(अ) शेतीजमिनीच्या बाबतीत—

(एक) अशी जमीन तुकडा असली तरीही, तिचा प्रत्यक्ष कब्जा असलेल्या कुळास, आणि

(दोन) प्राथम्य यादीत नमूद केलेल्या सर्व व्यक्तींना व मंडळास,—

ती एकाच वेळी देऊ करील;

(ब) राहते घर किंवा राहत्या घराचे ठिकाण किंवा अशा घरास लागून असलेली जमीन यांच्या बाबतीत, असे राहते घर, ठिकाण किंवा अशा जमिनी लागून असलेल्या जमिनीत शेतीची कामे करण्यासाठी वापरली जात नसेल किंवा तिची आवश्यकता नसेल तेव्हा—

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३३ अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

^२ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम १२ अन्वये हे स्पष्टीकरण जादा दाखल करण्यात आले.

^३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३४ अन्वये मूळ कलमाऐवजी हे कलम दाखल करण्यात आले.

(एक) तिच्या कुळास;

(दोन) कोणतेही राहते घर जिच्या कब्जात नाही अशा त्या गावात राहणा-या व्यक्तीस, असे घर, ठिकाण किंवा जमीन एकाच वेळी देऊ करील :

परंतु , अशा व्यक्ती एकापेक्षा अधिक असतील तर, पुढील व्यक्तींच्या गरजा लक्षात घेऊन याबाबत जिल्हाधिकारी निर्धारित करील, अशा व्यक्तीस किंवा व्यक्तीस व तो निर्धारित करील अशा प्राथम्यक्रमानुसार, असे घर, ठिकाण किंवा जमीन देऊ करण्यात येईल :-

(एक) शेतमजूर,

(दोन) कारागीर,

(तीन) जोड धंदा करणारी व्यक्ती,

(चार) गावातील कोणतीही इतर व्यक्ती.

(३) ज्या व्यक्तींना देकार देऊ केला असेल त्या व्यक्ती, त्याबाबत त्यांना कळविल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत, अशी जमीन न्यायाधिकरणाने निर्धारित केलेल्या किंमतीस खरेदी करण्यास त्या तयार आहेत किंवा कसे याविषयी जमिनमालकास कळवतील.

(४) (अ) जमीनमालकाने पोटकलम (२) अन्वये आपणास देऊ केलेला देकार स्वीकारण्यास आपण तयार आहोत असे केवळ एकाच व्यक्तीने पोटकलम (३) अन्वये जमीनमालकास कळविले तर, जमीनमालक अशा व्यक्तीला, विहित नमुन्याप्रमाणे लेखी नोटीस देऊन तिच्याद्वारे, न्यायाधिकरणाने निर्धारित केलेल्या वाजवी किंमतीची रक्कम, अशी नोटीस, अशा व्यक्तीस मिळाल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत किंवा जमीनमालकास वाजवी वाटेल अशा आणखी कालावधीच्या आत, आपणास देण्याविषयी किंवा ती न्यायाधिकरणाकडे जमा करण्याविषयी तिला कळविल.

(ब) जमीनमालकाने पोटकलम (२) अन्वये देऊ करण्यात आलेला देकार स्वीकारण्यास आपण तयार आहोत असे एकापेक्षा अधिक व्यक्तींनी पोटकलम (३) अन्वये जमीनमालकास कळविले तर, जमीनमालक पोटकलम (२) मध्ये दिलेल्या प्राथम्यक्रमानुसार सर्वोच्च प्राथम्य असलेल्या व्यक्तीस विहित नमुन्याप्रमाणे लेखी नोटीस देऊन तिच्याद्वारे, न्यायाधिकरणाने निर्धारित केलेल्या वाजवी किंमतीची रक्कम, अशी नोटीस अशा व्यक्तीस मिळाल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत किंवा जमीनमालकास वाजवी वाटेल अशा आणखी कालावधीच्या आत, आपणास देण्याविषयी किंवा ती न्यायाधिकरणाकडे जमा करण्याविषयी तिला कळविल.

(५) पोटकलम (४) अन्वये जमीनमालकाने जिला नोटीस दिली असेल अशी व्यक्ती, जमीनमालकास वाजवी किंमतीची रक्कम पोटकलम (४) मध्ये उल्लेख केलेल्या कालावधीच्या आत, देण्यात किंवा ती न्यायाधिकरणाकडे जमा करण्यात कसूर करील तर, ती जमीन खरेदी करण्यास तयार नाही असे मानण्यात येईल; आणि जी प्राथम्यक्रमानुसार दुसरी असेल व जिने जमीन खरेदी करण्याची आपली तयारी पोटकलम (३) अन्वये जमीनमालकास कळविली असेल अशा व्यक्तीस जमीनमालक पोटकलम (४) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने आदेश देईल.

(६) (अ) जमीनमालकाने पोटकलम (२) अन्वये केलेला देकार, अथवा

(ब) जमीनमालकाने पोटकलम (४) किंवा (५) अन्वये दिलेली नोटीस, अथवा

(क) वाजवी किंमतीची रक्कम देणे किंवा जमा करणे, अथवा

(ड) विक्रय विलेख अंमलात आणणे;

यासंबंधी, या कलमान्वये कोणताही विवाद निर्माण झाल्यास, न्यायाधिकरण त्याचा निर्णय करील.

(७) (अ) या कलमाच्या पूर्वगामी तरतुदीत काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, जमीनमालकास लगतपुढील खंड (ख) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे न्यायाधिकरणाची आगाऊ परवानगी घेऊन कोणतीही जमीन-मग अशी जमीन तुकडा असली तरीही-ती ज्याच्या प्रत्यक्ष कब्जात असेल त्या कुळास कलम ६३-अ च्या तरतुदींच्या अधीनतेने जमीनमालक व कूळ यांनी परस्परसंमतीने ठरविलेल्या किंमतीस विकता येईल.

(ब) जमीनमालक अशी जमीन अशा किंमतीस विकण्याकरिता लागणा-या परवानगीसाठी न्यायाधिकरणाकडे लेखी अर्ज करील. असा अर्ज मिळाल्यावर, चौकशी केल्यानंतर कुळाने स्वखुशीने अशी किंमत कबूल केली आहे अशी न्यायाधिकरणाची खात्री झाल्यास ते अशी परवानगी देईल.

(८) या कामाचे उल्लंघन करुन केलेली कोणतीही विक्री विधिअग्राह्य असेल.

(९) कुळास या कलमान्वये देऊ केलेली जमिन किंवा राहते घर खरेदी करण्याचे त्याने नाकारले किंवा त्याने खरेदी करण्यास कसूर केली आणि यथास्थिति, अशी जमिन किंवा राहते घर या कलमान्वये कोणत्याही इतर व्यक्तीस विकण्यात आले तर, जमीनमालकास अशा कुळास काढून टाकण्याचा आणि खरेदीदारास कब्जा देण्याचा हक्क असेल.]

सहकारी
संस्थांनी
केलेल्या किंवा
त्यांच्या प्रीत्यर्थ
केलेल्या विक्रीस
सूट.

१ [६४-अ. कलमे ६३ व ६४ मधील कोणताही मजकूर, * मुंबई सहकारी संस्था अधिनियम, १९२५, अन्वये सहकारी संस्थेने केलेल्या किंवा तिच्या प्रीत्यर्थ केलेल्या विक्रीस लागू होणार नाही.]

१९२५
चा मुंबई
७.

लागवडीस न
आणलेल्या
जमिनीचे
व्यवस्थापन
स्वतःकडे घेणे.

६५. (१) कोणतीही जमीन कोणतीही लागोपाठची दोन वर्षे लागवडीस न आणता पडीत राहिली आहे असे १ [किंवा भूधारकाच्या कसुरीमुळे किंवा त्यांच्या नियंत्रणाबाहेर नसलेल्या कोणत्याही कारणामुळे शेतीसाठी अशा जमिनीचा पूर्णतः व कार्यक्षमरीतीने उपयोग करण्यात येत नाही असे] २ [राज्य] शासनास दिसून आले तर ३ [राज्य] शासनास, त्यास योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर, अशा जमिनीचे व्यवस्थापन स्वतःकडे घेतले जाईल असे घोषित करता येईल. अशा रीतीने केलेली घोषणा निर्णायक असेल.

(२) ४ [राज्य] शासनाने असे व्यवस्थापन स्वतःकडे घेतल्यावर, व्यवस्थापन चालू असेतोपर्यंत अशी जमीन ५ [राज्य] शासनाकडे निहित असेल व प्रकरण चारच्या तरतुदी, योग्य त्या फेरफारासह, अशा जमिनीस लागू होतील:

१ [परंतु, व्यवस्थापकास, योग्य त्या प्रकरणी अशी जमीन तिच्या निर्धारणाच्या रकमेइतक्या खंडावर पट्ट्याने देता येईल:

परंतु आणखी असे की, कुळाच्या कसुरीमुळे अशा जमिनीचे व्यवस्थापन पोटकलम (१) अन्वये राज्य शासनाने स्वतःकडे घेतले तर, असे व्यवस्थापन स्वतःकडे घेतल्याच्या तारखेस व तारखेपासून, अशा कुळास अशा जमिनीच्या संबंधात, प्रकरण दोन किंवा यथास्थिति तीन अन्वये कोणतेही हक्क किंवा विशेषाधिकार असण्याचे बंद होईल].

व्यवस्थापनाखाली
असणारी संपदा
किंवा जमीन
किंवा त्यातील
हितसंबंध
संपादन करणे.

६६. (१) १ [राज्य] शासनाने या अधिनियमाच्या तरतुदीअन्वये ज्या संपदेचे किंवा जमिनीचे व्यवस्थापन स्वतःकडे घेतले असेल अशी कोणतीही संपदा किंवा जमीन किंवा अशा संपदेतील किंवा जमिनीतील कोणत्याही इतर व्यक्तीचा हितसंबंध, सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने, सक्तीने संपादन करण्यात आला पाहिजे असे २ [राज्य] शासनाला कोणत्याही वेळी दिसून आल्यास, १ [राज्य] शासनाने राजपत्रात त्याबाबत अधिसूचना प्रसिध्द करणे हे विधिसंमत असेल. याप्रमाणे प्रसिध्द केलेली अधिसूचना ही, अशी संपदा, जमीन किंवा हितसंबंध संपादन करणे सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने आवश्यक असण्याच्या संबंधात निर्णायक असेल.

(२) अशी अधिसूचना प्रसिध्द झाल्यानंतर, जिल्हाधिकारी, ती संबंधित वसतिक्षेत्रातील सोयीस्कर जागी प्रसिध्द करण्याची तजवीज करील. तसेच तो, संपदा, जमीन किंवा हितसंबंध धारण करणा-या व्यक्तींना त्याचप्रमाणे त्यात ज्यांचा हितसंबंध आहे असे माहीत असेल किंवा तसे वाटत असेल अशा सर्व व्यक्तींनासुध्दा नोटीसा देईल.

(३) त्यानंतर जिल्हाधिकारी, जी संपादन करण्यात आली आहे अशी संपदा, जमीन किंवा हितसंबंध यांचे मूल्य निर्धारित करण्यासाठी विहित रीतीने चौकशी करील. उक्त प्रयोजनासाठी जिल्हाधिका-याला दाव्याची संपरीक्षा करताना, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ अन्वये न्यायालयास पुढील बाबतीत जे अधिकार निहित असतील तेच अधिकार असतील :-

१९०८
चा मुंबई
७.

(अ) प्रतिज्ञालेखावरून वस्तुस्थिती सिध्द करणे,

(ब) कोणत्याही व्यक्तीस समन्स काढून बोलविणे आणि तिला हजर राहण्याची सक्ती करणे आणि शपथेवर तिची तपासणी करणे, आणि

(क) दस्तऐवज हजर करण्याची सक्ती करणे.

(४) असे मूल्य निर्धारित करताना जिल्हाधिकारी पुढील गोष्टी विचारात घेईल :-

(अ) संपदेच्या किंवा जमिनीच्या बाबतीत देय असलेल्या निर्धारणाची रक्कम,

(ब) अशा संपदेच्या किंवा जमिनीच्या तसेच त्या वसतिक्षेत्रातील तशाच प्रकारच्या संपदांच्या व जमिनीच्या शेतीपासून व लागवडीपासून होणारे नफे,

(क) त्या वसतिक्षेत्रातील पिकांच्या व विक्रेय वस्तूच्या किंमती.

१ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये " प्रांतिक " या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३५ (२) अन्वये मूळ परंतुकाऐवजी ही परंतुके दाखल करण्यात आली.

(ड) अशी जमीन, संपदा व हितसंबंध यांच्या बाबतीत ती धारणा करणा-या व्यक्तीस व त्यात हितसंबंध असलेल्या इतर व्यक्तीस निर्धारणापासून मिळालेली माफी व त्यांना मिळणारे इतर विशेष अधिकार,

(इ) विहित करण्यात येईल अशी कोणतीही इतर बाब.

(५) संपदा, जमीन किंवा हितसंबंध यांचे मूल्य निर्धारित केल्यानंतर जिल्हाधिकारी निवाडा देईल. अशा निवाड्यात पुढील गोष्टी असतील :-

(अ) अशी संपदा, जमीन किंवा हितसंबंध यांचा तपशील,

(ब) अशा जमीनीसाठी त्यांच्या मते देता येईल अशी नुकसानभरपाई,

(क) ज्यांचा हितसंबंध आहे असे माहित असेल किंवा तसे वाटत असेल अशा सर्व व्यक्तींमध्ये भरपाईच्या रकमेचे संविभाजन.

(६) असा निवाडा जिल्हाधिका-याच्या कार्यालयात दाखल करण्यात येईल व यात यापुढे जी तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त तो जिल्हाधिकारी व सर्व हितसंबंधित व्यक्ती-मग अशा व्यक्ती जिल्हाधिका-यापुढे हजर राहिलेल्या असोत वा नसोत-यांच्या दरम्यान, त्यात नमूद केलेल्या सर्व तपशिलाच्या संबंधात, अखरेचा व निर्णायक पुरावा असेल. अशा तपशिलात, संपदा व जमीन यांचे क्षेत्रफळ आणि त्यांची व हितसंबंधाची किंमत तसेच भरपाईचे संविभाजन या सर्व गोष्टींचा समावेश असेल.

(७) जिल्हाधिका-याने निवाडा दिल्यानंतर, अशी संपदा, जमीन किंवा त्यांतील हितसंबंध हे सर्व भारांपासून मुक्त होऊन ^१[शासनाकडे] निहित होतील.

[प्रकरण पाच क-इतरांच्या जमिनीमधून पाट बांधणे]

सन १९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४१ याचे कलम ३३४ (अनुसूची-के) अन्वये वगळण्यात आले.

प्रकरण सहा

^३[न्यायाधिकरण, मामलेदार व जिल्हाधिकारी यांची कार्यपध्दती व अधिकारिता;

अपिले व पुनरीक्षण]

^३[६७. (१) या अधिनियमाच्या प्रयोजनाकरिता, प्रत्येक तालुक्यासाठी किंवा महालासाठी किंवा राज्य शासनाला योग्य न्यायाधिकरण. वाटेल अशा क्षेत्रासाठी, शेतजमीन न्यायाधिकरणाच्या नावाचे एक न्यायाधिकरण असेल :

^४[परंतु, राज्य शासनाने, राजपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनेद्वारे, न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेच्या स्थानिक हद्दीत वेळोवेळी बदल करणे, किंवा अशा रीतीने रचना करण्यात आलेले न्यायाधिकरण नाहीसे करणे किंवा अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा क्षेत्रासाठी न्यायाधिकरणाची फेररचना करणे आणि अशा कोणत्याही बाबतीत, अशा बदल ज्या तारखेस करण्यात आला किंवा अशा रीतीने ज्या तारखेस फेररचना करण्यात आली असेल त्या तारखेस, कोणत्याही न्यायाधिकरणापुढे प्रलंबित असलेले कामकाज हस्तांतरित करण्यासाठी व्यवस्था करणे, हे विधिसंमत असेल.]

^१ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये “बादशहामध्ये” या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये “न्यायाधिकरण व तहसीलदार यांची कार्यरीती व क्षेत्राधिकार आणि अपिले” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३ याचे कलम ८ अन्वये, मूळ कलमाऐवजी कलम ६७ दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, कलम ६ अन्वये हे परंतुक दाखल करण्यात आले. सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८ यांचे कलम १० पुढीलप्रमाणे आहे :-

“१०. मुख्य अधिनियमात कलम ६ अन्वये करण्यात आलेल्या सुधारणा ह्या दिनांक ११ जुलै १९५८ रोजी करण्यात आल्या असल्याचे व त्या सदरहू तारखेस अंमलात आल्याचे समजले पाहिजे. आणि कोणत्याही न्यायालयाच्या किंवा न्यायाधिकरणाच्या न्यायनिर्णयात, हुकूमनाम्यात किंवा आदेशात काहीही असले तरी या अधिनियमान्वये सुधारणा करण्यात आलेल्या कलम ६७ अन्वये प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांचा वापर करताना किंवा लादलेली कोणतीही कर्तव्ये पार पाडताना केलेली किंवा प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांचा वापर करून किंवा कर्तव्यांची अंमलबजावणी करून केली असल्याचे अभिप्रेत असलेली कोणतीही गोष्ट किंवा उपाययोजना ही (यात न्यायाधिकरणे रद्द करणे व परिणाम झालेल्या न्यायाधिकरणांची पुनर्रचना करणे किंवा न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेच्या स्थानिक हद्दीत फेरबदल करणे आणि करण्यात आलेले कोणतेही कामकाज हस्तांतरित करणे या गोष्टींचा समावेश होईल.) या अधिनियमान्वये सुधारणा करण्यात आलेले मुख्य अधिनियमाचे कलम ६७ या अन्वये कायदेशीरपणे व परिणामक्षमरीत्या करण्यात आलेली आहे, असे समजण्यात आले पाहिजे. आणि तदनुसार, या अधिनियमान्वये सुधारणा करण्यात आलेल्या उक्त कलमाच्या तरतुदी ज्या तारखेस अशी गोष्ट किंवा उपाययोजना करण्यात आली होती त्या तारखेस अंमलात नव्हत्या केवळ याच कारणावरून कोणत्याही न्यायालयात,

करण्यात आलेल्या गोष्टी व उपाययोजना यांची विधिग्राह्यता.

(२) राज्य शासनाला, न्यायाधिकरण म्हणून व तालुक्यात किंवा महालात किंवा पोटकलम (१) मध्ये उल्लेख केलेल्या इतर कोणत्याही क्षेत्रात, या अधिनियमान्वये न्यायाधिकरणाच्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी व त्याची कर्तव्ये व कार्ये पार पाडण्यासाठी, मामलेदाराच्या दर्जाहून कमी दर्जाचा नसेल अशा अधिका-याची नेमणूक करता येईल :

परंतु, राज्य शासनाला, कोणत्याही क्षेत्रासाठी, कमीत कमी तीन सदस्य मिळून होणा-या एका न्यायाधिकरणाची रचना करता येईल आणि अशा तीन सदस्यांपैकी,—

(अ) निदान एक सदस्य हा, मुंबई दिवाणी न्यायालय अधिनियम, १८६९ अन्वये जो दिवाणी न्यायाधीशाच्या दर्जाहून कमी दर्जा नसलेले न्यायिक अधिकारपद धारण करीत असेल किंवा ज्याने असे अधिकारपद धारण केले असेल किंवा ^१[महाराष्ट्र राज्यात] विधिज्ञ म्हणून व्यवसाय करण्यास जो अर्हताप्राप्त असेल अशी व्यक्ती असेल; आणि

(ब) एका सदस्यास न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष म्हणून नेमण्यात येईल.

आणि याप्रमाणे रचना करण्यात आलेले न्यायाधिकरण, या अधिनियमाखालील न्यायाधिकरणाच्या अधिकारांचा वापर करील व त्याची कर्तव्ये व कार्ये पार पाडील.

स्पष्टीकरण.—या कलमातील 'विधिज्ञ' या संज्ञेचा अर्थ ^२[महाराष्ट्र राज्याच्या मुंबई क्षेत्रातील] न्यायालयात दुस-याच्या वतीने हजर राहून त्याच्यासाठी वादप्रतिवाद करण्याचा जिला हक्क आहे अशी कोणतीही व्यक्ती, असा आहे व तीत अधिवक्ता, वकील आणि ^३[महाराष्ट्र उच्च न्यायालयाचा] न्यायप्रतिनिधी यांचा समावेश होतो.]

न्यायाधिकरणाची कर्तव्ये.

६८. पुढील गोष्टी करणे हे न्यायाधिकरणाचे कर्तव्य असेल :-

(अ) कलम १७ अन्वये राहत्या घराच्या ठिकाणाचे मूल्य निर्धारित करणे ;

^४ब [(ब) कलम ३२ ग, ६३-अ किंवा ६४ अन्वये जमिनीची खरेदीची किंमत निर्धारित करणे ;

(क) कलमे ३२ ते ३२-र (दोन्ही धरून) अन्वये कोणत्याही विवादाचा निर्णय करणे ;]

^५[(कक) कलम ३२ प अन्वये जमिनीची विल्हेवाट करणे ;]

(ड) या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणताना विहित करण्यात येतील किंवा ^६[राज्य] शासनाकडून निर्देशित करण्यात येतील अशी इतर कामे पार पाडणे.

न्यायाधिकरणाचे अधिकार.

६९. (१) या अधिनियमान्वये पुढील दाव्याची न्यायचौकशी करताना न्यायाधिकरणास दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ अन्वये न्यायालयास पुढील बाबतीत जे अधिकार असतात तेच अधिकार असतील, म्हणजे—

(अ) प्रतिज्ञालेखावरून वस्तुस्थिती सिध्द करणे ;

(ब) कोणत्याही व्यक्तीस समन्स काढून बोलाविणे आणि तिला हजर राहण्याची सक्ती करणे आणि शपथेवर तिची तपासणी करणे ; आणि

(क) दस्तऐवज हजर करण्याची सक्ती करणे.

(२) न्यायाधिकरणास, विहित करण्यात येतील असे इतर अधिकारही असतील. न्यायाधिकरणास, निवाडयाने परिव्यय देवविण्याचा अधिकार असेल.

मामलेदाराची कर्तव्ये.

(३) न्यायाधिकरणाच्या आदेशांची अंमलबजावणी, कलम ७३ मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने करण्यात येईल.

७०. या अधिनियमाच्या प्रयोजनाकरिता, मामलेदाराने पार पाडावयाची कर्तव्ये व कार्ये :-

(अ) एखादी व्यक्ती शेतकरी आहे किंवा कसे हे ठरविणे ;

(ब) एखादी व्यक्ती संरक्षित कूळ ^७[किंवा कायम कूळ] ^८[आहे किंवा पूर्वी कोणत्याही वेळी कूळ होती किंवा कसे] हे ठरविणे;

^९[(क) कलम ९ अन्वये खंडाचे दर निर्धारित करणे ;

^१ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये "मुंबई राज्यात" या शब्दांऐवजी, हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^२ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये "दुस-या राज्यात घातलेले प्रदेश वगळून पुनर्चनेपूर्वीच्या मुंबई राज्यातील" या शब्दांऐवजी हे शब्द, दाखल करण्यात आले.

^३ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये "मुंबई उच्च न्यायालयाचा" या शब्दांऐवजी, हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३ कलम ३८ अन्वये, मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

^५ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९ याच्या कलम २३ अन्वये, खंड (गग) समाविष्ट करण्यात आला.

^६ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये "प्रातिक" या शब्दाऐवजी, हा शब्द समाविष्ट करण्यात आला.

^७ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३९ (१) अन्वये, हे शब्द समाविष्ट करण्यात आले.

^८ सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९, कलम २, अनुसूची अन्वये "आहे किंवा कसे" या मजकुराऐवजी "आहे किंवा पूर्वी कोणत्याही वेळी कूळ होती किंवा कसे" हा मजकूर नेहमीकरताच दाखल करण्यात आला.

^९ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३ कलम ३९ (२) अन्वये मूळ खंड (ग), (घ) व (ड) यांच्याऐवजी हे खंड दाखल करण्यात आले.

- (ड) कलम ९अ अन्वये जमिनीच्या वर्गासंबंधी असलेल्या विवादाचा निर्णय करणे;]
- (इ) कलमे ^१[८.९,९अ व ९क] यांचे उल्लंघन केल्याबद्दल कलम १० अन्वये द्यावयाची भरपाईची रक्कम निर्धारित करणे ;
२[* * * * *]
- (ग) कलम १३ (५) अन्वये कुळास परत द्यावयाची रक्कम निर्धारित करणे ;
- (ह) कलम १९ अन्वये कुळास ज्या झाडांबद्दल भरपाई मिळण्याचा हक्क असेल अशा झाडांबद्दल भरपाईची रक्कम निर्धारित करणे ;
- (आय) नैसर्गिकरीत्या वाढणा-या झाडांच्या उत्पन्नावर कलम २० अन्वये असलेल्या हक्कासंबंधी कोणत्याही विवादाचा निर्णय करणे ;
- (ज) कलम २३ अन्वये संरक्षक बांधांच्या दुरुस्तीचा परिव्यय निर्धारित करणे ;
- ^३[(केके) कलम ३२, पोटकलम (१-ख) अन्वये चौकशी करणे व जमिनीचा कब्जा परत करणे ;]
- (ल) कलम ३३ अन्वये कुळवहिवाटींच्या अदलाबदलीस मंजुरी देणे ;
- (मके) कलम ४१ कोणत्याही सुधारणेबद्दल ^४* * * * * कुळास द्यावयाच्या भरपाईची रक्कम निर्धारित करणे ;
- ^५[(मअ) कलम ४३-ब अन्वये वाजवी खंड म्हणजे काय ते निर्धारित करणे ;
- (मब) कलम ८४-अ अन्वये प्रमाणपत्र देणे, आणि कलम ८४-ब किंवा ८४-क अन्वये जमिनीचे हस्तांतरण किंवा ती संपादन करणे हे विधिअग्राह्य आहे किंवा कसे याचा निर्णय देणे आणि कलम ८४-ग यात तरतूद केल्याप्रमाणे जमिनीची विल्हेवाट करणे ;
- (मक) कलम ८५-अ अन्वये पाठविलेल्या बाबींचा निर्णय करणे ;
- (मड) कलम ८८-क अन्वये कोणत्याही विवादाचा निर्णय करणे ;
६ * * * * *
- (न) या अधिनियमान्वये कुळास किंवा जमीनमालकास किंवा शेतमजुरास किंवा कारागीरास ^७[किंवा संबंध जोडधंदा करणा-या व्यक्तीस] जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मिळवून देण्यासाठी उपाययोजना करणे ; ^८*
९* * * * *
- (ओ) या अधिनियमानुसार किंवा त्या अन्वये त्याच्याकडे पाठविण्यात येतील अशा इतर बाबींचा निर्णय करणे ;
- ७१.** या अधिनियमान्वये किंवा तदनुसार स्पष्टपणे जी तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त, मामलेदारापुढील किंवा कार्यवाह्यांचा न्यायाधिकरणापुढील चौकशीची सर्व कामे व इतर कार्यवाह्या अर्जाद्वारे सुरु करण्यात येतील. अशा अर्जात पुढील तपशील प्रारंभ. असेल :-
- (अ) अर्जदार व प्रतिपक्षी यांचे नाव, वय, व्यवसाय व राहण्याची जागा ;
- (ब) ज्या मालमत्तेचा कब्जा मिळवावयाचा असेल त्या मालमत्तेचे थोडक्यात वर्णन व ती कोठे आहे ते अथवा यथास्थिति, हक्कमागणी रक्कम ;
- (क) ज्या परिस्थितीतून वादकारण उद्भवले ती परिस्थिती ;
- (ड) अर्जदाराजवळ कोणतेही दस्तऐवज असल्यास त्यांची व त्याच्या साक्षीदारांची यादी आणि अशा साक्षीदारास समन्स काढून हजर राहण्याची सक्ती करावयाची किंवा कसे, अथवा अर्जदार अशा व्यक्तींना सुनावणीच्या दिवशी हजर करील किंवा कसे;
- (इ) विहित करण्यात येईल असा इतर तपशील.

^१ वरील अधिनियमाचे कलम ३९ (३) अन्वये “६ ते ९” या आकड्यांच्या व शब्दांच्या ऐवजी हे आकडे व शब्द दाखल करण्यात आले.

^२ वरील अधिनियमाचे कलम ३९ (४) अन्वये खंड (ग) हा वगळण्यात आला.

^३ सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९, कलम २, अनुसूची अन्वये खंड (केके) हा समाविष्ट करण्यात आला.

^४ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३९ (५) अन्वये येथील “संरक्षित ” हा शब्द वगळण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाचे कलम ३९ (६) अन्वये हे खंड समाविष्ट करण्यात आले.

^६ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९ याच्या कलम २४ अन्वये, खंड (मई) हा वगळण्यात आला.

^७ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ३९ (७) अन्वये, हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^८ वरील अधिनियमाच्या त्याच कलमान्वये येथील “आणि” हा शब्द वगळण्यात आला.

^९ सन १९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४१, कलम ३३४ (अनुसूची के) अन्वये खंड (नअ) वगळण्यात आला.

कार्यपध्दती	<p>७२. कलम ७१ अन्वये अर्ज सादर करण्यात आल्यावर प्रारंभ झालेल्या चौकशीच्या सर्व कामात व इतर कामात मामलेदार किंवा न्यायाधिकरण हे, मामलेदार न्यायालय अधिनियम, १९०६, अन्वये मामलेदार न्यायालयास असलेल्या अधिकारांचा वापर करील. तसेच ते ^१[कलम २९ यात जी तरतूद केलेली असेल त्या व्यतिरिक्त एरव्ही] जणू काही असा मामलेदार किंवा न्यायाधिकरण हे उक्त अधिनियमान्वये मामलेदारांचे न्यायालय असावे व सादर करण्यात आलेला अर्ज हा, उक्त अधिनियमाच्या कलम ७ अन्वये सादर केलेले वादपत्र असावे त्याप्रमाणे, उक्त अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार कार्यवाही करील. ज्यांच्या संबंधात उक्त अधिनियमात तरतूद केलेली नाही अशा गोष्टीबाबत, मामलेदार किंवा न्यायाधिकरण ^४[राज्य] शासन विहित करील अशी कार्यपध्दती अनुसरील. मामलेदाराचा किंवा न्यायाधिकरणाचा प्रत्येक निर्णय आदेशाच्या स्वरुपात अभिलिखित करण्यात येईल व त्यात अशा निर्णयाची कारणे नमूद करण्यात येतील.</p>	१९०६ चा मुंबई २.
मामलेदारांमध्ये कामकाजाचे वाटप.	<p>^३[७२-अअ. जेव्हा कोणत्याही तालुक्यात किंवा महालात, यथास्थिति, मुंबई जमीन महसूल संहिता, १९७९, याच्या कलम १२ अन्वये नेमण्यात आलेला मामलेदार किंवा उक्त संहितेच्या कलम १३ अन्वये नेमण्यात आलेला महालकारी याच्या जोडीला राज्य शासनाने, अशा तालुक्यात किंवा महालात या अधिनियमान्वये मामलेदाराची कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी, एका किंवा अधिक अधिका-यांची नेमणूक केली असेल तेव्हा, यथास्थिति असा प्रत्येक अधिकारी, मामलेदार किंवा महालकारी, जिल्हाधिका-याच्या नियंत्रणाच्या अधीन राहून सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे त्यांच्याकडे पाठवील असे, कलम ७१ अन्वये चालू केलेल्या चौकशीचे काम किंवा कार्यवाही निकालात काढील.]</p>	१९७९ चा मुंबई ५.
कार्यवाही हस्तांतरित करण्याचा जिल्हाधिका-याचा अधिकार.	<p>^४[७२-अ. जिल्हाधिका-यास, संबंधित पक्षकारास रितसर नोटीस दिल्यानंतर, लेखी आदेशाद्वारे, आपल्याजिल्ह्यातील मामलेदारांपुढे या अधिनियमान्वये प्रलंबित असलेली कोणतीही कार्यवाही, अशा मामलेदारकडून काढून ती आपल्या जिल्ह्यातील कोणत्याही इतर मामलेदाराकडे निर्णयासाठी पाठविता येईल; आणि त्यानंतर ज्याच्याकडे कामकाज याप्रमाणे निर्णयासाठी पाठविण्यात आले असेल तो मामलेदार अशा कार्यवाह्या- संबंधात या अधिनियमान्वये अधिकारितेचा वापर करील :</p> <p>परंतु, कलम ७३, पोटकलम (२) अन्वये ग्राम अधिका-यांस दिलेला कोणताही आदेश, असे अधिकारी ज्यास अधीन असतील असा मामलेदार देईल.]</p>	
जमिनीच्या कब्जाविषयी निरनिराळ्या मामलेदाराकडे केलेल्या अर्जांची सुनावणी निर्देशित मामलेदाराने करणे.	<p>^५[७२-ब (१) कोणत्याही जमिनीचा कब्जा मिळण्याविषयी कलम २९ अन्वये, जमीनमालकाने केलेल्या अर्जाची सुनावणी चालू असतांना, एखाद्या क्षेत्राच्या मामलेदारास असे आढळून येईल की, उक्त जमीनमालकाने दुस-या क्षेत्रात त्याने धारण केलेल्या दुस-या जमिनीचा कब्जा मिळण्यासाठी त्या दुस-या क्षेत्राच्या मामलेदाराकडे तसाच अर्ज केला होता तर, असा मामलेदार उक्त बाब ती दुसरी जमीन त्याच जिल्ह्यात असल्यास, जिल्हाधिका-याकडे आणि दुस-या जिल्ह्यात असल्यास, विभागीय अधिका-याकडे आणि दुस-या विभागात असल्यास, राज्य शासनाकडे निर्णयासाठी पाठवील.</p>	
	<p>(२) उक्त बाब निर्णयासाठी आपल्याकडे आल्यानंतर, यथास्थिति, जिल्हाधिकारी किंवा विभागीय अधिकारी किंवा राज्य शासन—</p>	
	<p>(अ) संबंधित मामलेदाराकडून त्या दुस-या अर्जाच्या कामकाजाची कागदपत्रे मागवील ;</p>	
	<p>(ब) इतर गोष्टींबरोबर, निरनिराळ्या अर्जांन्वये ज्या जमिनीचा कब्जा मागितला असेल, त्या जमिनीची व्याप्ती किती आहे, ती गोष्ट लक्षात घेऊन, सर्व अर्ज व कामकाजाची कागदपत्रे, सुनावणीसाठी व निकालात काढण्यासाठी उक्त मामलेदारांपैकी एका मामलेदाराकडे पाठवील; आणि</p>	
	<p>(क) अर्ज व कामकाजाचे कागदपत्र अशा रीतीने पाठविल्याबद्दल संबंधित मामलेदार, जमीन मालक व कुळे यांस कळवील.</p>	
	<p>(३) ज्या मामलेदारांकडे त्याप्रमाणे अर्ज पाठविले असतील तो मामलेदार, त्या संबंधात या अधिनियमाखालील अधिकारितेचा वापर करील :</p>	
	<p>परंतु , कलम ७३, पोटकलम (२) अन्वये ग्राम अधिका-यास द्यावयाचा कोणताही आदेश, असे ग्राम अधिकारी ज्यास अधीन असतील तो मामलेदार देईल किंवा त्याच्यामार्फत देण्यात येईल.</p>	
एकाच कुळाने निरनिराळ्या क्षेत्रांत धारण केलेल्या जमिनीच्या संबंधात पदनिर्देशित न्यायाधिकरणाने कार्यवाही करणे.	<p>७२-क (१) कोणत्याही कुळाच्या संबंधात कलम ३२-ग अन्वये कार्यवाही चालू असतांना जर न्यायाधिकरणास असे आढळून येईल की, असे कुळ आपल्या अधिकारितेबाहेर कुळ म्हणून दुसरी जमीन धारण करित आहे तर, न्यायाधिकरण, ती दुसरी जमीन त्याच जिल्ह्यात असल्यास, जिल्हाधिका-याकडे आणि ती दुसरी जमीन दुस-या जिल्ह्यात असल्यास, विभागीय अधिका-याकडे आणि ती दुसरी जमीन दुस-या विभागात असेल तर राज्य शासनाकडे उक्त बाब विहित केलेल्या रीतीने निर्णयासाठी पाठवील.</p>	

^१ सन १९५१ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ४५, कलम ३, अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^२ विधि अनुकुलन आदेश, १९५० अन्वये “प्रांतिक ” ह्या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ९ अन्वये, कलम ७२-क हे समाविष्ट करण्यात आले.

^४ सन १९५१ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १२, कलम ८ या अन्वये, हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

^५ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २२ या अन्वये कलमे ७२-ब व ७२-क ही समाविष्ट करण्यात आली.

(२) निर्णयासाठी पाठविलेली बाब आपल्याकडे आल्यानंतर, यथास्थिति, जिल्हाधिकारी किंवा विभागीय अधिकारी किंवा राज्य शासन—

(अ) ज्या न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेत उक्त जमीन असेल त्या न्यायाधिकरणाकडून विहित नमुन्यात अशा जमिनीसंबंधीचा तपशील मागविल;

(ब) निरनिराळ्या न्यायाधिकरणांच्या अधिकारितेत असेल अशा उक्त कुळाने कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीची व्याप्ती किती आहे हे विचारात घेऊन अशा कुळाने कूळ म्हणून धारण केलेल्या सर्व जमिनींच्या संबंधातील कलम ३२-ग, ३२-ह, ३२-आय, ३२-के, ३२-ल, ३२-म, ३२-न व ३२-क्यु याखालील कार्यवाही, त्या प्रयोजनार्थ नेमलेले, न्यायाधिकरण चालविल व निकालात काढील असा निदेश देईल व त्याप्रमाणे ती बाब त्याच्याकडे पाठविल ; आणि

(क) न्यायाधिकरणाकडे ती बाब पाठविल्याबद्दल, संबंधित न्यायाधिकरण, जमीन मालक व कूळ यांस कळविल.

(३) पोटकलम (२) अन्वये पदनिर्देशित केलेले न्यायाधिकरण, उपरोक्त सर्व जमिनींच्या संबंधात या अधिनियमाखालील अधिकारीतेचा वापर करील :

परंतु, कलम ७३, पोटकलम (२) अन्वये ग्राम अधिका-यांस द्यावयाचा कोणताही आदेश, असे ग्राम अधिकारी ज्यास अधीन असतील तो मामलेदार देईल किंवा त्याच्यामार्फत देण्यात येईल.]

७३. (१) जी रक्कम देण्याविषयी मामलेदाराने किंवा न्यायाधिकरणाने आदेश दिला असेल अशी कोणतीही रक्कम, ती देण्याविषयी ज्यास निदेश दिला असेल त्या व्यक्तीकडून जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करता येईल. अशा आदेशात परिव्यय देण्याविषयी दिलेल्या आदेशाचा समावेश होतो.

(२) कोणत्याही जमिनीचा कब्जा देणे अथवा तिचा कब्जा परत देणे किंवा तिचा उपयोग करू देणे याविषयी मामलेदाराने किंवा न्यायाधिकरणाने दिलेल्या आदेशाची अंमलबजावणी, जणू काही तो आदेश मामलेदार न्यायालय अधिनियम, १९०६ अन्वये मामलेदाराने दिलेल्या निर्णय असावा त्याप्रमाणे, उक्त अधिनियमाचे कलम २१ यात तरतूद केलेल्या रीतीने करण्यात येईल.

^१[परंतु, असा आदेश, अपिलाचा किंवा कलम ७९ मध्ये ^२[तरतूद केल्याप्रमाणे यथास्थिति, पुनरीक्षणाच्या अर्जाचा]कालावधी संपेपर्यंत, अंमलात आणण्यात येणार नाही.]

^३[(३) जिल्हाधिका-याकडे केलेल्या अपिलाच्या (करण्यात आले असेल तर) अधीन राहून पोटकलम (२) अन्वये चालविलेल्या अंमलबजावणीविषयक कार्यवाहीतील मामलेदाराचा आदेश किंवा निर्णय अंतिम असेल.]

७३-अ. (१) कलम २९, पोटकलम (३अ) अन्वये चौकशी करण्याच्या प्रयोजनकरिता, जिल्हाधिका-यास, दाव्याचा न्याय निर्णय करताना, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ अन्वये न्यायालयाकडे पुढील गोष्टींच्या बाबतीत जे अधिकार विहित करण्यात आले असतील तेच अधिकार असतील. त्या गोष्टी अशा :—

(अ) प्रतिज्ञालेखावरून वस्तुस्थिती सिध्द करणे;

(ब) कोणत्याही व्यक्तीस समन्स काढून बोलाविणे आणि तिला हजर राहण्यास सक्ती करणे आणि तिची शपथेवर तपासणी करणे ; आणि

(क) दस्तऐवज हजर करण्यास सक्ती करणे.

(२) कलम २९, पोटकलम (३-अ) अन्वये जिल्हाधिका-याने दिलेले आदेश, पोटकलम (३) खालील पुनरीक्षणाच्या अधीनतेने, अंतिम असतील.

(३) अशा कोणत्याही चौकशीत जिल्हाधिका-याने दिलेल्या आदेशाचा कायदेशीरपणा किंवा औचित्य याविषयी स्वतःची खात्री करून घेण्यासाठी, राज्य शासनास, स्वतः होऊन किंवा जमिनीत हितसंबंध असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या अर्जावरून, अशा चौकशीचे कागदपत्र मागविता येतील व त्यासंबंधी त्यास योग्य वाटतील असे आदेश देता येतील :

परंतु, हितसंबंधित पक्षकारांना हजर होण्याची व आपली बाजू मांडण्याची संधी दिल्याशिवाय अशा कोणत्याही आदेशात फेरफार करण्यात येणार नाही किंवा तो निर्भावित करण्यात किंवा फिरविण्यात येणार नाही.

(४) जिल्हाधिका-याने किंवा पुनरीक्षणात राज्य शासनाने दिलेल्या अशा ज्या आदेशान्वये कोणत्याही जमिनीचा कब्जा देण्याबाबत निर्णय झाला असेल त्या प्रत्येक आदेशाची अंमलबजावणी, कलम ७३ अन्वये मामलेदार किंवा न्यायाधिकरण यांच्या आदेशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी ज्या रीतीची तरतूद करण्यात आली असेल त्याच रीतीने करण्यात येईल.]

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८ कलम २३ अन्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २५(क) अन्वये, “कलम ७९ मधील अपीलाची ” या मजकूराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम २५ (ख) अन्वये हे पोटकलम समाविष्ट करण्यात आले.

^४ सन १९६४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३९, कलम २, अनुसूची अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

पैसे भरण्या
विषयी किंवा
कब्जा परत
मिळवून
देण्याविषयी
दिलेल्या
आदेशाची
अंमलबजावणी.

कलम २९,
पोटकलम
(३-क) खालील
चौकशीतील
जिल्हाधिका-याचे
अधिकार;
आदेशाचे
पुनरीक्षण व
अंमलबजावणी
यांच्या
संबंधातील
तरतूद.

१९०६
चा मुंबई
२.

१९०८
चा मुंबई
५.

अपिले.

७४. (१) मामलेदार व न्यायाधिकरण यांच्या आदेशांवर पुढील बाबतीत जिल्हाधिका-याकडे अपील करता येईल :

(अ) कलम ४ अन्वये दिलेला आदेश,

^१[* * * * *]

^२[* * * * *]

(ड) कलम ९ अन्वये दिलेला आदेश,

^३[(डअ) कलम ९-अ अन्वये दिलेला आदेश ;]

(इ) कलम १० अन्वये दिलेला आदेश,

^४[* * * * *]

(ग) कलम १३ अन्वये दिलेला आदेश,

^५[(गअ) कलम १५ अन्वये दिलेला आदेश,]

(ह) कलम १७ अन्वये दिलेला आदेश,

(आय) कलम १९ अन्वये दिलेला आदेश,

(ज) कलम २० अन्वये दिलेला आदेश,

(के) कलम २३ अन्वये दिलेला आदेश,

(ल) कलम २५ अन्वये दिलेला आदेश,

(म) कलम २९ अन्वये दिलेला आदेश,

^६[(म-१) कलम ३२, पोटकलम (१ख) अन्वये दिलेला आदेश.]

^७[* * * * *]

^८[(मअ) कलम ३२, पोटकलम (२) अन्वये दिलेला आदेश,]

^९[(मब) कलम ३१, ३२-क, ३२-ल किंवा ३२-प अन्वये दिलेला आदेश,]

^{१०}[(न) कलम ३२-के, ३२-ई, ^{११}[३२ईई] किंवा ३२-क्यू अन्वये दिलेला आदेश,]

^{१२}[(नअ) कलम ३३-ख अन्वये दिलेला आदेश,]

(ओ) कलम ३३ अन्वये दिलेला आदेश,

^{१३}[(ओओ) कलम ३४, पोटकलम (५) अन्वये दिलेला आदेश,]

(प) कलम ३७ अन्वये दिलेला आदेश,

(क्यू) कलम ३९ अन्वये दिलेला आदेश,

(आर) कलम ४१ अन्वये दिलेला आदेश, ^{१४}**

^{१५}[(रर) कलम ४३-अ चे पोटकलम (३) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेस अनुसरून दिलेला आदेश,]

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २४(१) अन्वये खंड (ब) हा वगळण्यात आला.

^२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४०(१) अन्वये खंड (क) हा वगळण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाचे कलम ४० (२) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^४ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३ कलम ४० (तीन) अन्वये खंड (फ) हा वगळण्यात आला.

^५ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २४ (२) अन्वये, हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^६ सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९, कलम २ अनुसूची अन्वये हा खंड (म-१) समाविष्ट करण्यात आला.

^७ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४०, (चार) अन्वये खंड (मम) हा वगळण्यात आला.

^८ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम १३ अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^९ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २६ (एक) अन्वये खंड (मब) हा समाविष्ट करण्यात आला.

^{१०} सन १९५६ मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४० (पाच) अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

^{११} सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २६, (दोन) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^{१२} वरील अधिनियमाच्या कलम २६ (तीन) अन्वये खंड (नअ) हा समाविष्ट करण्यात आला.

^{१३} सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २४ (तीन) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^{१४} सन १९५६ मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४० (सहा) अन्वये येथील "आणि" हा शब्द वगळण्यात आला.

^{१५} सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम १० अन्वये खंड (रर) हा समाविष्ट करण्यात आला.

१[(रअ) कलम ४३-ब अन्वये दिलेला आदेश ;]

(स) कलम ६४ अन्वये दिलेला आदेश,

२[* * * * *]

३[(यु) कलम ८४-अ, ८४-ब किंवा ८४-क अन्वये दिलेला आदेश,

(व्ही) कलम ८५-अ अन्वये दिलेला आदेश,

(डब्ल्यु) कलम ८८-क अन्वये दिलेला आदेश].

१८७९ (२) या अधिनियमात अन्यथा जी तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त, *मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९, प्रकरण १३ चा मुंबई याच्या तरतुदी, या अधिनियमान्वये जिल्हाधिका-याकडे केलेल्या अपीलास जणू काही जिल्हाधिकारी हा मामलेदार किंवा न्यायाधिकरण ५. यांचा निकटवर्ती वरिष्ठ अधिकारी असावा त्याप्रमाणे लागू होतील. अपिलात परिव्यय देण्याविषयी आदेश देण्याचा अधिकार जिल्हाधिका-यास असेल.

*[७४-अ. जिल्हाधिका-यास, संबंधित पक्षकारास रीतसर नोटीस दिल्यानंतर, लेखी आदेशांद्वारे पुढील गोष्टी करता येतील :-

(अ) त्याच्याकडे किंवा त्यास अधीन असलेल्या कोणत्याही सहाय्यक किंवा उप-जिल्हाधिका-याकडे प्रलंबित असलेले कोणतेही अपील जो कोणताही सहाय्यक किंवा उप-जिल्हाधिकारी जिल्हाधिका-याची कर्तव्ये पार पाडीत असेल व जिल्हाधिका-याच्या अधिकाराचा वापर करीत असेल व ज्याचे नाव अशा आदेशात विनिर्दिष्ट केले असेल त्याच्याकडे हस्तांतरित करणे; आणि अपील अशा रीतीने हस्तांतरित करण्यात आल्यावर, यथास्थिति सहाय्यक जिल्हाधिकारी किंवा उप-जिल्हाधिकारी याला जणू काही असे अपील प्रारंभात: त्याच्याकडे करण्यात आले असावे त्याप्रमाणे त्याची सुनावणी करून निर्णय देण्याचा अधिकार असेल ; अथवा

(ब) कोणत्याही सहाय्यक किंवा उप-जिल्हाधिका-याकडे प्रलंबित असलेले कोणतेही अपील काढून घेऊन त्याची स्वतः सुनावणी करून निर्णय देणे.]

अपिले हस्तांतरित करण्याचे व काढून घेण्याचे जिल्हाधिका-याचे अधिकार.

१९३९ ७५. (१) *मुंबई महसूल न्यायाधिकरण अधिनियम, १९३९, यात काहीही अंतर्भूत असेल तरी, जिल्हाधिका-याने कलम ६६ चा मुंबई अन्वये दिलेल्या निवाड्यावर १२. [महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाकडे] अपील करता येईल.

जिल्हाधिका-याच्या निवाड्यावर अपील.

१९३९ (२) पोटकलम (१) अन्वये अपिलांचा निर्णय करताना ५[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरण] न्यायालयास असलेल्या सर्व चा मुंबई अधिकाऱांचा वापर करील आणि १२. [१*मुंबई महसूल न्यायाधिकरण अधिनियम, १९३९ अन्वये अशा न्यायाधिकरणाने केलेल्या विनियमांच्या अधीनतेने.] त्याने, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ अन्वये न्यायालयाच्या हुकूमनाम्यावर किंवा आदेशावर केलेल्या १९०८ चा मुंबई अपिलांचा निर्णय देताना न्यायालय जी कार्यपध्दती अनुसरते, तीच कार्यपध्दती अनुसरील.

१९३९ ७६. (१) *मुंबई महसूल न्यायाधिकरण अधिनियम, १९३९, यात काहीही अंतर्भूत असेल तरी, जिल्हाधिका-याच्या चा मुंबई कोणत्याही आदेशावर उक्त अधिनियमान्वये रचना केलेल्या १२. [महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाकडे] पुढील मुद्द्यांवरच व केवळ पुनरीक्षणासाठी अर्ज करता येईल ; ते मुद्दे असे—

पुनरीक्षण.

(अ) जिल्हाधिका-याने दिलेला आदेश कायद्याच्या विरुद्ध होता.

(ब) जिल्हाधिका-याने काही महत्वाच्या कायदेविषयक प्रश्नावर निर्णय करण्यात कसूर केली होती; अथवा

(क) या अधिनियमानुसार तरतूद केलेली कार्यपध्दती अनुसरतांना महत्वाचा दोष घडला व त्यामुळे न्यायच्युती झाली.

(२) १[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाशी] विचारविनिमय करून या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमांनी जी कार्यपध्दती विहित करण्यात येईल तीच कार्यपध्दती १[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरण] या कलमान्वये अर्जाचा निर्णय करताना अनुसरील.

१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३ कलम ४० (७) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

२ सन १९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४१, कलम ३३४ (अनुसूची के) अन्वये खंड (ट) हा वगळण्यात आला.

३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४० (८) अन्वये हे खंड दाखल करण्यात आले.

४ सन १९५२ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३३, कलम १५, अन्वये मुळ कलमाऐवजी कलम ७४-क हे दाखल करण्यात आले.

५ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाकडे” या मजकुराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

६ वरील अधिनियमान्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाने” या मजकुराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

७ सन १९५६ मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४१ अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

८ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाकडे” या मजकुराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

९ वरील आदेशान्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाशी” व “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाने” या मजकुराऐवजी अनुक्रमे हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

* आता महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ (१९६६ चा महा. ४१) पहा.

जिल्हाधिका-याचे
पुनरीक्षण
विषयक
अधिकार.

^१[७६-क. अपील करण्यासाठी दिलेल्या कालावधीत कोणतेही अपील दाखल करण्यात आले नाही तर, जिल्हाधिकारी स्वतः होऊन किंवा विभागीय अधिका-याने किंवा राज्यशासनाने याबाबत कोणतीही बाब निर्णयासाठी पाठविल्यावर, कोणत्याही वेळी,—

(क) यथास्थिति, कोणत्याही मामलेदाराने किंवा न्यायाधिकरणाने दिलेल्या कोणत्याही आदेशाचा कायदेशीरपणा किंवा उचितता याविषयी किंवा अशा मामलेदाराचे किंवा न्यायाधिकरणाचे काम नियमानुसार आहे किंवा कसे याविषयी स्वतःची खात्री करण्याच्या प्रयोजनार्थ, अशा मामलेदाराने किंवा न्यायाधिकरणाने चालविलेल्या कोणत्याही चौकशीचे किंवा कार्यवाहीचे कागदपत्र मागवता येतील; आणि

(ख) त्यावर त्यास योग्य वाटेल असा आदेश देता येईल :

परंतु ^२[अशा आदेशाच्या तारखेपासून एक वर्षाचा अवधी संपल्यानंतर असे कोणतेही कागदपत्र मागविण्यात येणार नाहीत आणि] हितसंबंध असलेल्या पक्षकारास हजर राहण्याची व आपली बाजू मांडण्याची संधी देण्यात आल्याशिवाय, अशा मामलेदाराच्या किंवा न्यायाधिकरणाच्या कोणत्याही आदेशात फेरफार करण्यात येणार नाही, तो निर्भावित करण्यात येणार नाही किंवा तो फिरविण्यात येणार नाही.

न्यायालय फी.

७७. न्यायालय फी अधिनियम, १९७० यात काहीही अंतर्भूत असेल तरी, या अधिनियमान्वये मामलेदार न्यायाधिकरण, जिल्हाधिकारी किंवा ^३[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरण] यांच्याकडे केलेल्या प्रत्येक अर्जावर किंवा अपिलावर, विहित करण्यात येईल अशा किंमतीचा न्यायालय फी मुद्रांक लावण्यात येईल.

१८७०
चा ७.

अपिलात किंवा
पुनरीक्षणात
आदेश देणे.

७८. (१) अपिलाचे काम पाहत असतांना जिल्हाधिका-यास आणि कलम ७५ अन्वये केलेल्या अपिलाचे व कलम ७६ अन्वये पुनरीक्षणाचे काम पाहत असताना ^४[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाला] अशा अपिलात किंवा पुनरीक्षणात दिलेला असा आदेश किंवा त्याची अंमलबजावणी कायम करता येईल, तीत फेरफार करता येईल किंवा ती निर्भावित करता येईल; अथवा त्याला या अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार जो आदेश देणे कायदेशीर व न्याय वाटेल असा इतर आदेश देता येईल.

(२) अपिलात जिल्हाधिका-याने दिलेले आदेश अथवा अपिलात किंवा पुनरीक्षणात ^५[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने] दिलेले आदेश यांची अंमलबजावणी, मामलेदार व न्यायाधिकरण यांच्या आदेशांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कलम ७३ अन्वये तरतूद करण्यात आलेल्या रीतीने, करण्यात येईल.

मुदत

७९. या अधिनियमान्वये करावयाचे प्रत्येक अपील किंवा पुनरीक्षणासाठी करावयाचा प्रत्येक अर्ज यथास्थिति, मामलेदार, न्यायाधिकरण किंवा जिल्हाधिकारी यांच्या आदेशाच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या कालावधीच्या आत दाखल करण्यात येईल. भारतीय मुदत अधिनियम, १९०८ कलमे ४, ५, १२ व १४ यांच्या तरतुदी, असे अपील किंवा पुनरीक्षणासाठी करावयाचा अर्ज दाखल करण्याच्या बाबतीत लागू होतील:

१९०८
चा
९.

^६[परंतु, मुंबई कुळवहिवाट आणि शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या प्रारंभाच्या दिनांकापूर्वी, कलम ३१ किंवा ३२-फ अन्वये मामलेदाराने दिलेल्या आदेशाविरुद्ध किंवा कलम ३२-ग अन्वये न्यायाधिकरणाने दिलेल्या आदेशाविरुद्ध, उपरोक्त अधिनियम अंमलात येण्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत अपील दाखल करता येतील.]

१९६१
चा
९.

चौकशी व
कार्यवाह्या या
न्यायिक
कार्यवाहक
असणे.

८०. मामलेदार, न्यायाधिकरण, जिल्हाधिकारी व ^७[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरण] यांच्यापुढील सर्व चौकश्या व कार्यवाह्या, या भारतीय दंड संहितेची कलमे १९३, २१९ व २२८ यांच्या अर्थातर्गत न्यायीक कार्यवाह्या आहेत असे मानण्यात येईल.

१८६०
चा
४५.

८०-क. [वकील वगैरे यांना उपस्थित राहण्यापासून अपवर्जित करणे.] सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८ याच्या कलम ७ अन्वये वगळण्यात आले.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २५ अन्वये कलम ७६-क हे समाविष्ट करण्यात आले.

^२ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम ११, या अन्वये हे शब्द जादा दाखल करण्यात आले.

^३ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरण” या मजकुराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^४ वरील आदेशान्वये मुंबई महसूल न्यायाधिकरणानास या मजकुराऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

^५ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाने” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^६ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २७, अन्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

^७ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरण” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

प्रकरण सात
अपराध व शास्ती

अपराध व शास्ती. ८१. (१) जी कोणतीही व्यक्ती, पुढील तक्त्याच्या पहिल्या स्तंभात निर्दिष्ट केलेली कलमे, पोटकलमे किंवा खंड यापैकी कोणत्याही कलमाच्या, पोटकलमाच्या किंवा खंडाच्या कोणत्याही तरतुदीचे उल्लंघन करील, ती सिध्दापराध ठरविण्यात आली असता, अशा प्रत्येक अपराधाबद्दल उक्त तक्त्याच्या तिस-या स्तंभात त्याबाबत त्यामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या रकमेपर्यंत वाढवता येईल इतक्या दंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल.

स्पष्टीकरण.—“विषय” या शिर्षकाखाली असलेल्या उक्त तक्त्याच्या दुस-या स्तंभातील नोंदीचा उद्देश पहिल्या स्तंभात निर्दिष्ट केलेल्या कलमांत, पोटकलमांत व खंडात वर्णन केलेल्या अपराधाची व्याख्या देणे किंवा त्या कलमांचा, पोटकलमांचा व खंडाचा गोषवारा देणे हा नाही, तर पहिल्या स्तंभात ज्यांचे क्रमांक दिले आहेत अशा कलमांत, पोटकलमांत व खंडात असलेल्या विषयांचे केवळ उल्लेख म्हणून या नोंदी दाखल करण्यात आल्या आहेत.

तक्ता

कलम, पोटकलम किंवा खंड (१)	विषय (२)	लादता येईल असा दंड (३)
		रुपये
४*	*	*
४*	*	*
४*	*	*
कलम ११	नाहीसा केलेला उपकर, पट्टी, बेरो-हक्क कर बसविणे किंवा सेवा-खर्च घेणे.	१,०००
कलम २६ (२)	मिळालेल्या खंडाच्या रकमेबद्दल लेखी पावती देण्यात कसूर करणे.	१००
कलम २९	कलम २९ चे उल्लंघन करून जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा घेणे.	१,०००
^१ [कलम ३४-अ	जमिनीसंबंधीचा तपशील सादर करण्यात कसूर करणे किंवा खोटा तपशील सादर करणे.	२५]
	२ * * * *	

(२) ^३[कलम ११ किंवा कलम २६ चे पोटकलम (२) किंवा कलम २९] यांच्या तरतुदींचे उल्लंघन झाल्यामुळे घडलेला अपराध दखली असेल.

प्रकरण आठ

संकीर्ण

नियम ८२. (१) ^४[राज्य] शासनाला या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्याकरिता नियम करता येतील.

(२) विशेषकरून व पूर्वगामी तरतुदींच्या सर्वसाधारणतेला बाध न आणता अशा नियमांत पुढील गोष्टींबाबत तरतूद करता येईल :-

^५[(अ) कलम २, खंड (२-अ) अन्वये विहित करावयाचे इतर जोडधंदे;

(ब) कलम ७ व कलम ९ अन्वये विहित करावयाच्या इतर गोष्टी ;

(बब) कलम ९-ग अन्वये ज्या रीतीने पिकाच्या हिश्याची किंवा उत्पन्नाची किंमत निर्धारित केली पाहिजे ती रीत ;]

(क) कलम १० अन्वये वसूल करावयाची ^६[किंवा कलम १३, पोटकलम (५) अन्वये करावयाची] शास्ती;

^७[(ड) कलम १५ अन्वये कुळवहिवाट स्वाधीन केल्याचे प्रपादित करण्याची रीत;]

(इ) कलम १७, पोटकलम (३) अन्वये प्रमाणपत्राबद्दल द्यावयाची फी व अशा प्रमाणपत्राचा नमुना ;

^१ सन १९५७ चा मुंबई चा अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २६, अन्वये ही नोंद समाविष्ट करण्यात आली.

^२ सन १९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४१, कलम ३३४ (अनुसूची के) अन्वये कलम ६६-अ शी संबंधित नोंद वगळण्यात आली.

^३ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४२ (२) अन्वये “कलम ९ किंवा ११” या शब्दांच्या व आकड्यांच्या ऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^४ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये “प्रांतिक” या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^५ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४३ (१) अन्वये मूळ खंड (अ) व (ब) यांच्या ऐवजी हे खंड दाखल करण्यात आले .

^६ वरील अधिनियमाचे कलम ४३, (२) अन्वये हे शब्द, कंस व आकडे दाखल करण्यात आले.

^७ वरील अधिनियमाचे कलम ४३, (३) अन्वये मूळ खंडाऐवजी हा खंड दाखल करण्यात आला.

^१[(इइ) कलम १७-ब पोटकलम (१) अन्वये ठिकाणे व त्यावरील घरे यासंबंधी अधिकार अभिलेख तयार करण्याची रीत व पोटकलम (६) अन्वये द्यावयाची फी व प्रमाणपत्राचा नमुना ;]

(फ) कलम २६ जमीनमालकाने ज्या रीतीने व ज्या नमुन्याप्रमाणे पावती दिली पाहिजे ती रीत व तो नमुना;

^२[(ग) कलम ३१-ड अन्वये खंडाच्या संविभाजनाची रीत;

(गअ) ज्या नियमांच्या अधीनतेने कलम ३२-ग अन्वये जमिनीचे क्षेत्र व स्थान पसंत करण्याचा कुळास हक्क असेल ते नियम;]

^३[(गअअ) कलम ३२-फ, पोटकलम (१-अ) अन्वये आणि कलम ३२-ओ, पोट-कलम (१-अ) अन्वये माहिती कळविण्याची रीत;]

(गब) कलम ३२-ग, च्या पोटकलम (१) अन्वये द्यावयाच्या जाहीर नोटिशीचा नमुना व पोटकलम (२) अन्वये निवेदन अभिलिखित करावयाची रीत ;

(गक) कलम ३२-क्यु, पोटकलम (१) अन्वये द्यावयाच्या प्रमाणपत्राचा नमुना ;

(गड) कलम ३२-क्यु, पोटकलम (३) अन्वये निर्णयासाठी प्रश्न पाठविण्याची रीत ;

(ह) कलम ३३ अन्वये जमिनीच्या अदलाबदलीच्या अटी व शर्ती व द्यावयाच्या प्रमाणपत्राचा नमुना ;

^४[(हह) कलम ३४-क अन्वये जमिनीसंबंधीचा तपशील ज्या कालावधीच्या आत व ज्या रीतीने मामलेदारास सादर करण्यात येईल तो कालावधी व ती रीत;]

^५[(हअ) कलम ४३-ब, अन्वये वाजवी खंड निर्धारित करताना विचारात घ्यावयाच्या इतर गोष्टी;]

(आय) कलम ५२ अन्वये ऋणे व दायित्वे निर्धारित करण्याची रीत ;

(ज) कलम ५६ अन्वये मंजूर केलेली परिसमापणाची परियोजना अधिसूचित करण्याची रीत ;

^६[(के-१) कलम ६३ एक-क च्या पोटकलम (४) अन्वये ज्यांच्या अधीन राहून जिल्हाधिका-याला शास्ती लादता येईल ते नियम ;]

(के) जमीन किंवा तिच्यातील हितसंबंध संपादन करण्यास कलम ६३ अन्वये ज्या शर्तीवर परवानगी देता येईल त्या शर्ती ;

^७[(केअ) कलम ६३-अ अन्वये वाजवी किंमत निर्धारित करताना विचारात घ्यावयाच्या इतर गोष्टी;

(केब) कलम ६४ अन्वये ज्या रीतीने देकार करण्यात येईल ती रीत व ज्या नमुन्यात नोटीस देण्यात येईल तो नमुना ;]

(ल) कलम ६६ अन्वये संपादन केलेली संपदा, जमीन किंवा हितसंबंध याची किंमत निर्धारित करण्यासाठी करावयाच्या चौकशीची रीत आणि अशी किंमत निर्धारित करताना विचारात घ्यावयाची कोणतीही इतर गोष्ट ;

८ [* * * * *]

(म) कलम ६८ खालील न्यायाधिकरणाची इतर कार्ये ;

(न) कलम ६९ खालील न्यायाधिकरणाचे इतर अधिकार ;

(ओ) कलम ७२ अन्वये मामलेदाराने व न्यायाधिकरणाने अनुसरावयाची इतर कार्यपध्दती ;

(प) कलम ७७ अन्वये मामलेदाराकडे किंवा न्यायाधिकरणाकडे करावयाच्या अर्जावर अथवा जिल्हाधिका-याकडे किंवा; ^९[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाकडे] करावयाच्या अर्जावर किंवा अपिलावर द्यावयाच्या न्यायालय फी मुद्रांकाचे मूल्य ;

^१ सन १९५६ चा मुंबई चा अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४३ (४), अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाचे कलम ४३, (५) अन्वये हे खंड, समाविष्ट करण्यात आले.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ३७ (१) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^४ वरील अधिनियमाच्या कलम २७ (२) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^५ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४३ (६) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^६ सन १९९४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम ३ अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^७ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४३ (७) अन्वये हे खंड समाविष्ट करण्यात आले.

^८ सन १९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४१, कलम ३३४ (अनुसूची के), अन्वये खंड (ल-अ) हा वगळण्यात आला.

^९ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० अन्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाकडे” या मजकुराऐवजी, हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

१[(पप) कलम ८४-ब, पोटकलम (३) अन्वये जमिनीची विल्हेवाट करण्याची रीत ;]

२[(पअ) कलम ८४-क अन्वये जमीन द्यावयाची रीत;]

३[(पब) कलम ८८-क अन्वये ज्या कालावधीत व ज्या नमुन्यात अर्ज करण्यात येईल तो कालावधी व तो नमुना आणि त्या कलमान्वये द्यावयाच्या प्रमाणपत्राचा नमुना;]

(क्यु) या अधिनियमान्वये विहित केलेली किंवा विहित करता येईल अशी कोणतीही इतर गोष्ट.

(३) या कलमान्वये केलेले नियम, **राजपत्रात** आगाऊ प्रसिध्द करण्याच्या शर्तीस अधीन असतील.

४[(४) या कलमान्वये केलेले सर्व नियम, ते केल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, तीस दिवसांहून कमी नसेल इतक्या अवधीसाठी राज्य विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात येतील व अशा रीतीने ते ज्या अधिवेशनात ठेवण्यात आले असतील त्या अधिवेशनात किंवा लगतनंतरच्या अधिवेशनात राज्य विधानमंडळ त्यात जे फेरफार करील व **राजपत्रात** प्रसिध्द करील त्या फेरफारास अधीन असतील.]

८३. १[(राज्य) शासनाला **राजपत्रात** प्रसिध्द केलेल्या अधिसूचनेद्वारे १[या अधिनियमान्वये त्यास प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचे अधिकारांपैकी किंवा त्याच्यावर लादलेल्या कर्तव्यांपैकी सर्व किंवा कोणताही अधिकार किंवा कर्तव्य] ते घालील अशा निर्बंधाच्या व १[आणि कर्तव्यांचे] प्रत्यायोजित करता येतील.

१[८३-क. (१) जे हस्तांतरण किंवा संपादन या अधिनियमाच्या तरतुदींपैकी कोणत्याही तरतुदीअन्वये विधीअग्राह्य असेल असे हस्तांतरण करून कोणत्याही व्यक्तीने जमीन संपादन करता कामा नये.

(२) पोटकलम (१) चे उल्लंघन करून जमीन संपादन करणारी कोणतीही व्यक्ती, असे हस्तांतरण किंवा संपादन विधीअग्राह्य असल्याचे ठरविण्यात किंवा घोषित करण्यात आले असता, यथास्थिति, कलम ८४ किंवा ८४-ग मध्ये दिलेल्या परिणामास पात्र असेल.]

८४. जर कोणतीही व्यक्ती —

(अ) ज्या जमिनीचे हस्तांतरण १[किंवा संपादन] हे पक्षकारांच्या कृत्यामुळे किंवा कायद्याच्या प्रवर्तनामुळे या अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार विधीअग्राह्य असेल,

(ब) ज्या जमिनीचे व्यवस्थापन उक्त तरतुदीअन्वये हाती घेतले असेल, अथवा

(क) ज्या जमिनीचा उपयोग व भोगवटा करण्याचा उक्त तरतुदीअन्वये त्यास हक्क नसेल व उक्त तरतुदीत त्यास काढून टाकण्याबद्दल तरतूद करण्यात आली नसेल. अशा कोणत्याही जमिनीचा अनधिकृतपणे भोगवटा करीत असेल किंवा अशी कोणतीही जमीन गैररीत्या तिच्या कब्जात असेल अशा व्यक्तीला, जिल्हाधिका-यास अशा जमिनीतून विनासोपस्कार काढून टाकता येईल.

१९४८ चा मुंबई ६७. १[८४-अ. (१) सुधारणा अधिनियम, १९५५ च्या प्रारंभापूर्वी कलम ६३ किंवा ६४ ज्या स्वरूपात होते त्या स्वरूपात त्याचे उल्लंघन करून दिनांक २८ डिसेंबर, १९४८ (ज्या दिवशी मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९४८ अंमलात आला तो दिवस) यानंतर व दिनांक १५ जून, १९५५ यापूर्वी कोणत्याही जमिनीचे केलेले हस्तांतरण हे ज्याच्याकडे अशी जमीन हस्तांतरित करण्यात आली असेल त्याने प्रतिफलाच्या^{१९}[शेकडा १ टक्क्याइतकी] रक्कम किंवा रुपये १०० इतकी रक्कम, यांपैकी जी रक्कम कमी असेल त्या रकमेइतकी शास्ती राज्य शासनास दिल्यास, असे हस्तांतरण उक्त कलमांचे उल्लंघन करून करण्यात आले होते याच केवळ कारणावरून ते विधीअग्राह्य आहे असे घोषित करण्यात येणार नाही :

^१ सन १९५७ चा मुंबई चा अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २७ (३), अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४३ (९) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २७ (४) अन्वये हा खंड समाविष्ट करण्यात आला.

^४ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम २८ अन्वये पोटकलम (४) हे समाविष्ट करण्यात आले.

^५ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० या अन्वये “प्रांतीक” या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^६ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, याच्या कलम २९ (अ) अन्वये ह्या “अधिनियमान्वये त्यास दिलेले सर्व किंवा कोणतेही अधिकार” या शब्दाऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले आणि त्या अन्वये ते दिनांक ३१ ऑक्टोबर १९४९ रोजी दाखल करण्यात आले होते असे मानण्यात येईल.

^७ वरील अधिनियमाच्या कलम २९ (ब) अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

^८ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, याच्या कलम ३० अन्वये कलम ८३-क हे, समाविष्ट करण्यात आले.

^९ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४४ अन्वये हे शब्द समाविष्ट करण्यात आले.

^{१०} सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४५ अन्वये ही कलमे समाविष्ट करण्यात आली.

^{११} सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम १२ अन्वये “शेकडा पांच टक्क्याइतकी ” या शब्दाऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

अधिकारांचे
१[आणि
कर्तव्यांचे]
प्रत्यायोजन.

विधिअग्राह्य
असलेल्या
हस्तांतरणाद्वारे
जमीन संपादन
करण्यावर
निर्बंध.

विना सोपस्कार
काढून टाकणे.

नेमलेल्या
दिवसापूर्वी
केलेल्या
हस्तांतरणाचे
विधिग्राह्यीकरण.

परंतु, जमिनमालकाने असे हस्तांतरण प्रत्यक्ष कब्जा असलेल्या कुळाच्या प्रीत्यर्थ करून दिले असेल तर त्याबद्दल द्यावयाची शास्ती एक रुपया असेल :

आणखी असे की, जमीनमालकाने असे कोणतेही हस्तांतरण प्रत्यक्ष कब्जा असलेल्या कुळाहून अन्य कोणत्याही व्यक्तीच्या प्रीत्यर्थ केले असेल व असे हस्तांतरण अशा कुळास बेकायदेशीररीत्या काढून टाकल्यानंतर करण्यात आले असेल किंवा त्यामुळे प्रत्यक्ष कब्जा असलेल्या कुळास काढून टाकण्यात आले असेल तर, असे हस्तांतरण, ^१[अशा कुळाने त्यास जमिनीतून काढून टाकण्यात आल्याच्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या आत, त्या जमिनीचा कब्जा मिळण्यासाठी कलम २९, पोटकलम (१) अन्वये अर्ज करण्यात कसूर केली असेल त्या व्यतिरिक्त, एरव्ही] विधिग्राह्य आहे असे मानण्यात येणार नाही.

(२) अशी शास्ती देण्यात आल्यावर, मामलेदार, असे हस्तांतरण विधिग्राह्य नाही अशा अर्थाचे एक प्रमाणपत्र हस्तांतरितीस देईल.

^२[(३) हस्तांतरिती पोटकलम (१) मध्ये उल्लेखिलेली शास्ती, विहित करण्यात येईल अशा अवधीत देण्यात कसूर करील त्याबाबतीत, मामलेदार सदरहू हस्तांतरण विधिग्राह्य असल्याचे घोषित करील व त्यानंतर कलम ८४-ग, पोटकलमे (३) ते (५) यांच्या तरतुदी लागू होतील.]

नेमलेला दिवस
व सुधारणा
अधिनियम,
१९५५ अंमलात
येण्याचा दिवस,
यांच्या दरम्यान
केलेली विवक्षित
हस्तांतरणे
विधिग्राह्य
असणे.

८४-ब. (१) दिनांक १५ जुलै, १९५५ रोजी किंवा त्यानंतर आणि सुधारणा अधिनियम, १९५५ च्या प्रारंभापूर्वी केलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या हस्तांतरणाच्या किंवा संपादनाच्या बाबतीत, असे हस्तांतरण किंवा संपादन—

(अ) सुधारणा अधिनियम, १९५५, याच्या प्रारंभापूर्वी कलम ६३ किंवा ६४ ज्या स्वरूपात होते त्या स्वरूपातील त्याच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून करण्यात आले होते, अथवा

(ब) सुधारणा अधिनियम, १९५५, अन्वये सुधारणा करण्यात आलेल्या या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदींशी विसंगत आहे,

असे मामलेदारास स्वतः होऊन किंवा अशा जमिनीत हितसंबंध असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने केलेल्या अर्जावरून सकारण वाटेल तेव्हा तो विहित केलेल्या नमुन्याप्रमाणे यथास्थिति हस्तांतरकास, हस्तांतरितीस किंवा अशी जमीन संपादन करणा-या व्यक्तीस नोटीस देऊन, असे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिग्राह्य आहे असे का घोषित करण्यात येऊ नये याबद्दल कारण दाखविण्यास सांगेल. त्यानंतर तो चौकशी करील आणि असे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिग्राह्य आहे किंवा नाही याबद्दल निर्णय देईल :

^३[परंतु, हस्तांतरण किंवा संपादन हे, जमीन कब्जात असलेल्या कुळाच्या प्रीत्यर्थ करून देण्यात आले असेल आणि कूळ स्वतः जी कोणतीही इतर जमीन व्यक्तिशः कसत असेल तिचे क्षेत्रफळ धरून अशा रीतीने हस्तांतरित केलेल्या जमिनीचे क्षेत्रफळ हे जमीन धारणेच्या कमाल क्षेत्राहून अधिक होत नसेल तर, असे हस्तांतरण किंवा संपादन हे कुळाने मामलेदार निश्चित करील अशा तीन महिन्यांपेक्षा जास्त नसलेल्या कालावधीत, राज्य शासनाला एक रुपया दंड दिल्यास विधिग्राह्य ठरविण्यात येणार नाही.]

(२) अशी चौकशी केल्यानंतर, असे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिग्राह्य आहे असे मामलेदाराने घोषित केले तर, तो अशी जमीन ज्या व्यक्तीने संपादन केली होती त्या व्यक्तीस ती परत करण्यात यावी असा निदेश देईल; तसेच, तो प्रतिफलाबद्दल जी कोणतीही रक्कम देण्यात आली असेल ती हस्तांतरकाकडून, जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करण्यात यावी व हस्तांतरितीस ती देण्यात यावी असाही निदेश देईल; आणि अशी रक्कम पूर्णतः देण्यात येईपर्यंत ती अशा जमिनीवर भार म्हणून राहिल.

^४[(३) ज्या व्यक्तीस जमीन परत करण्यात यावी असा निदेश देण्यात आला असेल ती व्यक्ती अशा जमिनीचा कब्जा घेण्याचे नाकारील तर, मामलेदार, कलम ६३-अ च्या तरतुदींच्या अधीनतेने, अशा जमिनीची विल्हेवाट पुढील प्राथम्यक्रमानुसार, विहित रीतीने, विक्रीद्वारे करील :—

(एक) अशी जमीन प्रत्यक्ष कब्जात असलेले कूळ, जर ते हस्तांतरिती नसेल तर ;

(दोन) प्राथम्य यादीत दिलेल्या क्रमातील व्यक्ती किंवा निकाय.

(४) पोटकलम (३) अन्वये वसूल झालेली रक्कम, उक्त जमिनीवर असलेल्या कोणत्याही भाराची रक्कम देण्याच्या अधीन राहून ^५[हस्तांतरकास] देण्यात येईल.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम १४ (१) अन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यात आला.

^२ वरील अधिनियमाच्या कलम १४ (२) अन्वये हे पोटकलम जादा दाखल करण्यात आले.

^३ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, याच्या कलम ३१ अन्वये मूळ परंतुकाऐवजी हे परंतुक दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २ अन्वये ही पोटकलमे समाविष्ट करण्यात आली.

^५ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम १३ (२) अन्वये “ज्यास हस्तांतरण करण्यात आले असेल अशा इसमास” या शब्दांऐवजी, हे शब्द दाखल करण्यात आले.

(५) पोटकलम (२) अन्वये हस्तांतरितीस दिलेली रक्कम स्वीकारण्याचे त्याने नाकारले तर ^१[किंवा हस्तांतरक पोटकलम (४) अन्वये त्यास दिलेली रक्कम स्वीकारण्याचे नाकारले तर], ती रक्कम राज्य शासनाकडे जमा होईल.]

८४-क. (१) सुधारणा अधिनियम, १९५५ च्या प्रारंभाच्या दिवशी किंवा त्यानंतर केलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या हस्तांतरणाच्या किंवा संपादनाच्या बाबतीत, मामलेदार, स्वतःहोरून किंवा अशा जमिनीत हितसंबंध असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या अर्जावरून, या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदी अन्वये असे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिअग्राह्य आहे किंवा ते विधिअग्राह्य ठरते असे सकारण वाटेल तेव्हा नोटीस देईल व कलम ८४-ख यात तरतूद केल्याप्रमाणे चौकशी करील आणि असे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिअग्राह्य आहे किंवा नाही याबद्दल निर्णय देईल.

ज्या जमिनीचे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिअग्राह्य आहे त्या जमिनीची विल्हेवाट.

(२) मामलेदार अशी चौकशी केल्यानंतर, असे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिअग्राह्य आहे अशा निष्कर्षाप्रत आला तर, तो असे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिअग्राह्य आहे असे घोषित करणारा आदेश देईल :

^३[परंतु, जमीनमालकाने, जमिनीच्या कुळाकडे जमिनीचे हस्तांतरण केले असेल आणि कूळ स्वतः जी कोणतीही इतर जमीन व्यक्तिशः कसत असेल त्या जमिनीचे क्षेत्रफळ धरून अशा रीतीने हस्तांतरित, केलेल्या जमिनीचे क्षेत्रफळ हे जमीन धारणेच्या कमाल क्षेत्राहून अधिक होत नसेल, त्याबाबतीत,—

(एक) जर जमिनीची किंमत म्हणून जमीनमालकास मिळालेली रक्कम ही कलम ६३-अ अन्वये निर्धारित करण्यात आलेल्या वाजवी किंमती इतकी किंवा तिच्यापेक्षा कमी असेल आणि हस्तांतरितीने राज्य शासनाला, मामलेदार निश्चित करील अशा तीन महिन्यांपेक्षा जास्त नसलेल्या कालावधीत एक रूपया शास्ती दिली असेल;

(दोन) जर जमिनीची किंमत म्हणून जमीनमालकास मिळालेली रक्कम ही कलम ६३-क अन्वये निर्धारित करण्यात आलेल्या वाजवी किंमतीपेक्षा जास्त असेल आणि हस्तांतरकाने व त्याचप्रमाणे हस्तांतरितीने राज्य शासनाला, मामलेदार निर्धारित करील त्या कालावधीत, प्रत्येकी वाजवी किंमतीच्या एक -दशांश इतकी शास्ती दिली असेल,

तर, मामलेदार असे हस्तांतरण विधिअग्राह्य आहे असे घोषित करणार नाही.]

(३) मामलेदाराने पोटकलम (२) अन्वये घोषित केल्यानंतर,—

(अ) अशी जमीन राज्य शासनाकडे ज्या तारखेस निहित होणार असेल त्या तारखेस तिच्यावर कायदेशीररीत्या आलेल्या बोजांपासून मुक्त होऊन ती राज्य शासनाकडे निहित झाली आहे असे मानण्यात येईल व तिची विल्हेवाट पोटकलम (४) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने करण्यात येईल ; जमिनीच्या खरेदीच्या किंमतीतून बोजांबद्दलच्या रकमा देण्याविषयी कलम ३२-क्यू मध्ये ज्या रीतीची तरतूद करण्यात आली असेल त्या रीतीने अशा बोजांबद्दलच्या रकमा भोगवटा मूल्याच्या रकमेतून देण्यात येतील; परंतु अशा बोजाधारकास आपल्या हक्काची कोणत्याही इतर रीतीने अंमलबजावणी करण्यासाठी, अशी रक्कम देण्यास दायी असलेल्या व्यक्तीविरुद्ध कारवाई करण्याचा जो कोणताही हक्क असेल त्यास बाध येणार नाही;

(ब) हस्तांतरकास जमिनीची किंमत म्हणून जी कोणतीही रक्कम मिळाली असेल तिचे राज्य शासनाकडे समपहरण करण्यात आले आहे असे मानण्यात येईल आणि ती जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करता येईल; आणि

(क) मामलेदार, कलम ६३-अ च्या तरतुदीनुसार अशा जमिनीची वाजवी किंमत निर्धारित करील.

(४) वाजवी किंमत निर्धारित केल्यानंतर, मामलेदार, अशी जमीन नवीन व अविभाज्य भूधारणा पध्दतीने आणि पोटकलम (३) अन्वये निर्धारित केलेल्या वाजवी किंमतीइतके भोगवटामूल्य दिल्यावर विहित रीतीने पुढील प्राथम्यक्रमानुसार देईल :-

(एक) अशी जमीन प्रत्यक्ष कब्जात असलेले कूळ ;

(दोन) प्राथम्य यादीत दिलेल्या क्रमातील व्यक्ती किंवा निकाय;

^३[परंतु, जमीन मालकाकडून त्या जमिनीच्या कुळाकडे जमिनीचे हस्तांतरण करण्यात आले असेल आणि कूळ स्वतः कोणतीही इतर जमीन व्यक्तिशः कसत असेल तर त्या जमिनीचे क्षेत्रफळ धरून अशा रीतीने हस्तांतरित करण्यात आलेल्या जमिनीचे क्षेत्रफळ हे, जमीन धारणेच्या कमाल क्षेत्राहून अधिक नसेल त्याबाबतीत,]

(एक) हस्तांतरकास जमिनीची किंमत म्हणून मिळालेली रक्कम वाजवी किंमतीइतकी किंवा त्यापेक्षा ^४[कमी असेल तर,] पोटकलम (३) अन्वये समपहरण केलेली रक्कम हस्तांतरकास परत करण्यात येईल आणि प्रत्येक बाबतीत एक रूपया शास्ती भरल्यावर हस्तांतरितीस जमीन परत करण्यात येईल ; आणि

^१ वरील अधिनियमाच्या कलम १३(३) अन्वये “किंवा पोटकलम (४)” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३२ (१) अन्वये मूळ परंतुकाऐवजी हे परंतुक दाखल करण्यात आले.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम २९ अन्वये हे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३२ (२) (अ) अन्वये मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम ३२ (२) (ब) अन्वये “कमी असेल तेव्हा ” या शब्दांपेवजी, हे शब्द दाखल करण्यात आले.

(दोन) हस्तांतरकास जमिनीची किंमत म्हणून मिळालेली रक्कम वाजवी किंमतीपेक्षा ^१[अधिक असेल तर,] वाजवी किंमतीच्या एक-दशांश इतके भोगवटामूल्य दिल्यावर मामलेदार ती जमीन नवीन व अविभाज्य भू-धारणा पध्दतीने हस्तांतरितरीस देईल आणि पोटकलम (३) अन्वये समपहरण केलेल्या रकमेतून वाजवी किंमतीच्या नऊ-दशांश इतकी रक्कम हस्तांतरकास परत करण्यात येईल.]

(५) पोटकलम (४) अन्वये वसूल झालेली भोगवटामुल्याची रक्कम पूर्वोक्तप्रमाणे अशा जमिनीवर असलेल्या कोणत्याही बोजांबद्दल देणे असलेली रक्कम अशा रकमेतून देण्याच्या अधीनतेने राज्य शासनाकडे जमा करण्यात येईल :

परंतु असे की, दानामुळे किंवा मृत्युपत्रितदानामुळे एखादी अत्यधिक जमीन संपादन करण्यात आली असेल त्याबाबतीत, पोटकलम (४) खाली वसूल करण्यात आलेली भोगवटामुल्याची रक्कम ही, ती जमीन अशा संपादनामुळे ज्या आदात्याच्या किंवा उत्तरग्राहीच्या ताब्यात गेली असेल त्याला, त्या जमिनीवर असणा-या कोणत्याही बोजांबद्दल देणे असलेली रक्कम या रकमेतून चुकती करण्याच्या अधीन राहून देण्यात येईल.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता, “नवीन व अविभाज्य भू-धारणा पध्दती” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, जिल्हाधिका-याच्या पूर्वमंजूरीखेरीज जी अहस्तांतरणीय व अविभाज्य असेल अशी भोगवट्याची भू-धारणा पध्दती असा आहे.

शर्तीचे उल्लंघन केल्यामुळे ज्या जमिनीचे हस्तांतरण किंवा संपादन विधिअग्राह्य असेल त्या जमिनीची विल्हेवाट.

^२[८४ कक. (१) कलम ६३ अन्वये ज्या शर्तीच्या अधीनतेने जमिनीचे हस्तांतरण करण्यास परवानगी देण्यात आली असेल त्या शर्तीपैकी कोणत्याही शर्तीचे उल्लंघन करण्यात आले आहे असे जिल्हाधिका-यास स्वतः होऊन किंवा त्याबाबतीत त्याच्याकडे केलेल्या अर्जावरून, सकारण वाटेल तर तो एक नोटीस देईल आणि चौकशी करील; आणि ज्या व्यक्तीच्या प्रित्यर्थ असे हस्तांतरण करण्यात आले असेल त्या व्यक्तीस आपली बाजू मांडण्याची संधी दिल्यानंतर तो हस्तांतरणाच्या शर्तीपैकी कोणत्याही शर्तीचे कोणत्याही प्रकारे उल्लंघन करण्यात आले आहे किंवा नाही याविषयी निर्णय देईल; आणि असे उल्लंघन झाले आहे असे मानल्यावर अशा शर्तीपैकी कोणत्याही शर्तीचे उल्लंघन अशा व्यक्तीच्या आवाक्याबाहेरील कारणामुळे घडून आलेली नाही असा निर्णय जिल्हाधिका-याने दिला असेल तर, जिल्हाधिकारी आदेश देऊन असे हस्तांतरण विधिअग्राह्य आहे असे घोषित करील.

(२) पोटकलम (१) अन्वये आदेश दिल्यावर अशा जमिनीचे समपहरण होऊन ती राज्य शासनाकडे हस्तांतरित होईल आणि तिचे आणखी हस्तांतरण न करता ती राज्य शासनाकडे निहित होईल.

(३) जिल्हाधिकारी पोटकलम (२) अन्वये राज्य शासनाकडे निहित झालेल्या जमिनीची, ती कलम ३२-प पोटकलम (२) मध्ये दिलेल्या क्रमानुसार व्यक्तींना किंवा निकायांना देऊन किंवा राज्य शासन सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे निदेश देईल अशा इतर रीतीने विल्हेवाट करील. उक्त जमीन राज्य शासनाकडे निहित झाल्याच्या तारखेस तीव्र विधितः जे बोजे असतील त्या बोजांबद्दल देणे असलेल्या रकमा, जमिनीची विक्री केल्यावर तिच्या खरेदी किंमतीतून अशा रकमा देण्याविषयी कलम ३२-क्यू मध्ये ज्या रीतीची तरतूद करण्यात आली आहे त्या रीतीने, भोगवटामुल्यातून देण्यात येतील; परंतु, अशा बोजाधारकास आपल्या हक्काची कोणत्याही इतर रीतीने अंमलबजावणी करण्यासाठी अशी रक्कम देण्यास दायी असलेल्या व्यक्तीविरुद्ध कारवाई करण्याचा जो कोणताही हक्क असेल त्यास बाध येणार नाही.]

कलम-३२प किंवा ८४-घ अन्वये विल्हेवाट केली जाण्यास पात्र असलेल्या जमिनी तात्पुरत्या पट्ट्याने देणे.

^३[८४ड. (१) कोणतीही जमीन कलम ३२-य किंवा ८४-क अन्वये विल्हेवाट केली जाण्यास पात्र झाली असेल आणि ^४[न्यायाधिकरणास] किंवा यथास्थिति, मामलेदारास असे वाटत असेल की, अशा रीतीने विल्हेवाट करण्यात विलंब होण्याचा संभव आहे आणि जमीन न कसलेल्या स्थितीत राहण्यास प्रतिबंध व्हावा या दृष्टीने अशी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे तर, ^५[न्यायाधिकरणास किंवा मामलेदारास], जो शेतकरी कमाल क्षेत्राहून कमी जमीन व्यक्तीशः कसत असेल अशा कोणत्याही शेतक-यास पुढील शर्तीच्या अधीन राहून ती जमीन कसण्यासाठी ^६[पट्ट्याने देता येईल] :-

(एक) उक्त पट्टा एक वर्ष कालावधीसाठी असला पाहिजे ;

(दोन) मामलेदाराने निश्चित केलेल्या दराने आणि कलम ९ अन्वये उक्त जमिनीस लागू असलेला खंड पट्टेदाराने, दिला पाहिजे;

(तीन) कलम १०-अ, पोटकलम (१) यात विनिर्दिष्ट केलेला आणि उक्त जमिनीच्या संबंधात देय असलेला जमीन महसूल व इतर उपकर देण्यास पट्टेदार जबाबदार असेल ;

(चार) पट्ट्याचा कालावधी संपल्यावर उक्त जमीन सोडून देण्यात पट्टेदाराने कसूर केली तर तो मामलेदाराकडून विनासोपस्कार काढून टाकला जाण्यास पात्र असेल.

^१ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३२ (२) (ब) अन्वये “अधिक असेल तेव्हा” या शब्दांऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, कलम ८ अन्वये ८४-गग हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ३० अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

^४ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३३ (अ) अन्वये “कलेक्टरास” या शब्दांऐवजी, हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^५ वरील अधिनियमाच्या कलम ३३ (ब) अन्वये “त्यास जमीन पट्ट्याने देता येईल” या शब्दांऐवजी हे शब्द दाखल करण्यात आले.

(२) पोटकलम (१) अन्वये पट्ट्याने जमीन धारण करणारी व्यक्ती, या अधिनियमाच्या अर्थातर्गत कूळ आहे असे मानण्यात येणार नाही.

(३) पोटकलम (१) अन्वये वसूल झालेली खंडाची रक्कम—

(अ) उक्त जमीन कलम ३२-प अन्वये विल्हेवाट केली जाण्यास पात्र असेल तर, उक्त जमिनीच्या मालकास देण्यात येईल, आणि

(ब) उक्त जमीन कलम ८४-क अन्वये विल्हेवाट केली जाण्यास पात्र असेल तर, ती सरकारजमा करण्यात येईल.]

८५. (१) या अधिनियमान्वये किंवा तदनुसार, मामलेदाराने किंवा न्यायाधिकरणाने किंवा व्यवस्थापकाने अथवा अपिलात किंवा पुनरीक्षणात जिल्हाधिका-याने किंवा ^१[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने] किंवा आपल्या नियंत्रण अधिकारांचा वापर करून ^२[राज्य] शासनाने जे कोणतेही प्रश्न त्यात ^३[(त्यात एखादी व्यक्ती कूळ आहे किंवा पूर्वी कोणत्याही वेळी कूळ होती किंवा कसे आणि कोणत्याही वेळी अशा कुळाने, त्याने धारण केलेली जमीन आपल्या जमीनमालकाकडून खरेदी केली असल्याचे मानण्यात आले आहे किंवा मानण्यात आले पाहिजे किंवा कसे या प्रश्नाचा यात समावेश होतो.)] ठरवावयाचे, निर्णीत करावयाचे किंवा विचारात घ्यावयाचे असतात ते ठरविण्याची, त्यावर निर्णय देण्याची किंवा त्यांचा विचार करण्याची कोणत्याही दिवाणी न्यायालयास अधिकारिता असणार नाही.

अधिकारीतेस रोध.

(२) मामलेदार, न्यायाधिकरण, जिल्हाधिकारी किंवा ^१[महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरण] किंवा ^२[राज्य] शासन यांनी या अधिनियमान्वये दिलेल्या कोणत्याही आदेशावर कोणत्याही दिवाणी किंवा फौजदारी न्यायालयात आक्षेप घेता येणार नाही.

१९०६ चा मुंबई २. **स्पष्टीकरण.**—या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता “दिवाणी न्यायालय ” या संज्ञेत, मामलेदार न्यायालय अधिनियम, १९०६ अन्वये रचना केलेल्या मामलेदार न्यायालयाचा समावेश होतो.

^४[८५-अ. (१) कोणत्याही दिवाणी न्यायालयात दाखल केलेल्या कोणत्याही दाव्यात, कोणतेही वादविषय अंतर्भूत असतील व या अधिनियमान्वये असे वादविषय ठरविण्यास, निर्णीत करण्यास किंवा त्यांचा विचार करण्यास सक्षम असलेल्या कोणत्याही प्राधिका-याने (ज्यास यात यापुढे “सक्षम प्राधिकारी” असे म्हटले आहे) ते ठरविणे, निर्णीत करणे किंवा त्यांचा विचार करणे आवश्यक असेल तर, दिवाणी न्यायालय असा दावा स्थगित करील व असे वादविषय निर्णयासाठी अशा सक्षम प्राधिका-याकडे पाठवील.

या अधि- नियमान्वये निर्णीत करावयाचे वादविषय ज्यात अंतर्भूत असतील असे दावे.

(२) दिवाणी न्यायालयाकडून अशा वादविषयासंबंधीचे कागदपत्र मिळाल्यावर, सक्षम प्राधिकारी या अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार त्यांचा विचार करून त्यावर निर्णय देईल व असा निर्णय दिवाणी न्यायालयास कळवील. त्यानंतर दिवाणी न्यायालय असा दावा त्यास लागू असलेल्या कार्यपध्दतीनुसार निकालात काढील.

१९०६ चा मुंबई २. **स्पष्टीकरण.**—या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता “दिवाणी न्यायालय ” या संज्ञेत मामलेदार न्यायालय अधिनियम, १९०६ अन्वये रचना केलेल्या मामलेदार न्यायालयाचा समावेश होतो.]

८६. या अधिनियमाशी संबंध असलेल्या सर्व बाबतीत, ^३[राज्य] शासनास, सर्वसाधारण व महसूल प्रशासनात जिल्हाधिकारी व मामलेदार यांच्यावर जे प्राधिकार व जे नियंत्रण चालविता येते तेच प्राधिकार व तेच नियंत्रण या अधिनियमान्वये काम करणा-या मामलेदारांवर व जिल्हाधिका-यांवर चालविता येईल.

नियंत्रण

८७. या अधिनियमान्वये सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा जे करण्याचा इरादा आहे अशा कोणत्याही कृत्याबद्दल कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध कोणताही दावा किंवा इतर कायदेशीर कारवाई दाखल करता येणार नाही.

दायित्व निराकरण.

^४[८७-अ. या अधिनियमाच्या तिस-या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या भूधारणापध्दती नाहीशी करण्याबाबतच्या अधिनियमांपैकी कोणत्याही अधिनियमाच्या तरतुदींना, त्या तरतुदी कोणताही कनिष्ठ धारक किंवा कूळ यांनी धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत त्यास दिलेल्या भोगवटादाराच्या हक्काशी संबंधित असतील तेथवर, या अधिनियमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे बाध येणार नाही.

भूधारणापध्दती नाहीशी करण्याबाबतच्या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या संबंधात व्यावृत्ती.

^१ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० या अन्वये “मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाने” या शब्दाऐवजी, “महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने” हे शब्द आणि “मुंबई महसूल न्यायाधिकरण” या शब्दाऐवजी “महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरण” हे शब्द समाविष्ट करण्यात आले.

^२ विधि अनुकूलन आदेश, १९५० अन्वये “प्रांतिक” या शब्दाऐवजी, हा शब्द दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४९, कलम २, अनुसूची अन्वये नेहमीकरिता हा मजकूर दाखल करण्यात आल्याचे मानण्यात येईल.

^४ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४६ अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले.

^५ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४७ अन्वये हे कलम दाखल करण्यात आले.

शासकीय जमिनी
व विवक्षित इतर
जमिनी यांना
माफी.

१[८८. ३[(१)] ३[पोटकलम (२) मध्ये जी कोणतीही तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त एरव्ही या अधिनियमाच्या पूर्ववर्ती तरतुदीतील कोणतीही गोष्ट पुढील जमिनीस लागू होणार नाही] :-

(अ) शासनाच्या मालकीच्या किंवा शासनाकडून पट्ट्याने धारण केलेल्या जमिनी ;

(ब) राज्य शासन, वेळोवेळी, **राजपत्रात** प्रसिध्द केलेल्या अधिसूचनेद्वारे, कृषीतर किंवा औद्योगिक विकासासाठी राखून ठेवलेले म्हणून जे कोणते क्षेत्र विनिर्दिष्ट करील ते क्षेत्र;

(क) * [* * * * *]

पाल्याधिकरणाच्या १[किंवा पालक व पाल्य अधिनियम, १८९० अन्वये ज्या शासकीय अधिका-याला त्याच्या पदीय नात्याने पालक म्हणून नेमण्यात आले असेल त्याच्या] व्यवस्थापनाखाली असलेली संपदा किंवा जमीन. १८९० चा ८.

६[* * * * *]

१[(इ) प्रकरण चार किंवा कलम ६५ अन्वये राज्य शासनाने यथास्थित, उक्त प्रकरण चार किंवा कलम ६५ मध्ये, आणि कलमे ६६, ८०-अ, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६ व ८७ यामध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे असेल ते खेरीज करून, आपल्या व्यवस्थापनाखाली घेतलेली संपदा किंवा जमीन :]

१[परंतु ज्या दिनांकास अशी जमीन व्यवस्थापनातून मुक्त करण्यात येईल त्या तारखेपासून या अधिनियमाच्या सर्व पूर्वगामी तरतुदी त्या जमिनीस लागू होतील; परंतु ते अशा फेरबदलाच्या अधीन असतील की, कायम कुळवहिवाट नसलेली कोणत्याही कुळवहिवाट अशा जमिनीच्या संबंधात दिनांकास अस्तित्वात असेल त्या कुळवहिवाटीच्या बाबतीत,—

(अ) कलम ३१ अन्वये जमीनमालकास (किंवा प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकांच्या बाबतीत कलम ३३-ब अन्वये) अशा तारखेपासून एक वर्षाच्या आत ती कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा हक्क असेल; आणि

(ब) जमीनमालकास किंवा प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकास ज्या कालावधीत उपरोक्तप्रमाणे कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा हक्क असतो तो कालावधी समाप्त झाल्यावर, एक वर्षाच्या आत, कुळास कलम ३२ अन्वये (किंवा वगळलेल्या कुळाच्या बाबतीत कलम ३३-अ अन्वये) जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल; आणि

(क) कलमे ३१ ते ३१-ड दोन्हीही धरून (किंवा प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकांच्या बाबतीत, कलमे ३३-अ व ३३-ब आणि कलमे ३२ ते ३२-र दोन्हीही धरून (किंवा वगळलेल्या कुळाच्या बाबतीत कलमे ३३-क व ३३-क), याच्या तरतुदी, जेथवर त्या लागू करता येणे शक्य होईल तेथवर, उपरोक्तप्रमाणे कुळवहिवाट समाप्त करण्याच्या बाबतीत किंवा जमीन खरेदी करण्याच्या हक्कास लागू होतील :

परंतु आणखी असे की,—

(अ) कायम कुळवहिवाटीच्या बाबतीत, कायम कुळास,—

(एक) ज्या तारखेस संपदा किंवा जमीन ही व्यवस्थापनातून मुक्त करण्यात आली असेल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आंत, किंवा

(दोन) जेव्हा अशी जमीन ही कृषक-दिनांतर परंतु, मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या प्रारंभापूर्वी व्यवस्थापनातून मुक्त करण्यात आली असेल तेव्हा अशा प्रारंभापासून एक वर्षाच्या आत,

१९६१
चा
महाराष्ट्र
९.

१ वरील अधिनियमाच्या कलम ४८ अन्वये मूळ कलम ८८ याच्याऐवजी ही कलमे दाखल करण्यात आली.

२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३४ अन्वये कलम ८८ यास त्या कलमाचे पोटकलम (१) असा फेरक्रमांक देण्यात आला.

३ वरील अधिनियमाच्या कलम ३४ (१) (एक) अन्वये “ह्या अधिनियमाचा कोणताही मागील उपबंध पुढील जमिनीस लागू होणार नाही.” या मजकुराऐवजी, हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम १५ (१) (अ) अन्वये येथील “विभाग ४ किंवा कलम ६५ अन्वये राज्य सरकारने आपल्या व्यवस्थेखाली घेतलेली किंवा” हा मजकूर वगळण्यात आला.

५ वरील अधिनियमाच्या कलम १५ (१) (ब) अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

६ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३४ (१) (दोन) अन्वये “अथवा अधिकृतपणे धारण करणा-या व्यक्तीच्या मालकीहक्कांचा निर्णय होईपर्यंत” या शब्दांनी सुरू होणारा व “तात्पुरत्या व्यवस्थेखाली घेतलेल्या जमिनी शब्दांनी समाप्त होणारा” मजकूर वगळण्यात आला.

७ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम १५ (२) अन्वये हा खंड दाखल करण्यात आला.

८ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३४ (१) (तीन) अन्वये मूळ परंतुकाऐवजी, हे परंतुक दाखल करण्यात आले.

त्याने कायम कुळवहिवाटीवर धारण केलेली जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल, आणि

(ब) या परंतुकाअन्वये कायम कुळास प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करण्याची अशा कायम कुळाची इच्छा असेल तर ते उक्त एक वर्षाच्या कालावधीत, विहित रीतीने, तदनुसार जमीन मालकास आणि न्यायाधिकरणास कळवील आणि कलमे ३२ ते ३२-र च्या तरतुदी, जेथवर त्या लागू करणे शक्य असेल तेथवर, कायम कुळाच्या जमीन खरेदी करण्याच्या हक्कास लागू होतील.]

१८७४ चा मुंबई २. ^१[**स्पष्टीकरण.**—शासनाला उपयुक्त अशी सेवा केल्याबद्दल इनाम किंवा वतन म्हणून धारण केलेली आणि *मुंबई वंशपरंपरागत अधिकार पद अधिनियम, १८७४ याच्या कलम २३ अन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही अधिनियमान्वये, अशी प्रत्यक्ष सेवा करित असलेल्या व्यक्तीस पारिश्रमिक म्हणून नेमून दिलेली जमीनही, या कलमाच्या ^१[पोटकलम (१) चा खंड (क)] याच्या प्रयोजनाकरिता, शासनाच्या मालकीची जमीन आहे असे मानण्यात येईल.]

^३[(२) जर शासनाकडील पट्ट्याने धारण केलेली कोणतीही जमीन किंवा तिचा कोणताही भाग,—

१९६१ चा महा. ९. (एक) मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या प्रारंभाच्या वेळी कोणतीही व्यक्ती पट्टेदाराकडून पोट-पट्ट्याने घेऊन धारण करित असेल आणि अशी व्यक्ती ती जमीन व्यक्तीशः कसत असेल, किंवा

१९६१ चा महा. ९. (दोन) मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या प्रारंभानंतर पट्टेदाराने ती कोणत्याही व्यक्तीस लागवडीसाठी पोट-पट्ट्याने दिली असेल.

आणि जमीन किंवा तिचा कोणताही भाग अशा रीतीने पोट-पट्ट्याने देणे हे, पट्ट्यातील अटीनुसार अधिकृत असेल तर, कलम ३२ ते ३२-र (दोन्ही धरून) व कलम ४३ याखेरीज या अधिनियमाच्या सर्व तरतुदी अशा पट्ट्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, यथास्थिति पोट-पट्ट्याने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीस किंवा तिच्या कोणत्याही भागास, जणू काही अशा पोट-पट्ट्याखाली जमीन धारण करित असलेली व्यक्ती या अधिनियमाच्या कलम ४ च्या अर्थानुसार कूळ असून पट्टेदार हा, जमीनमालक असावा त्याप्रमाणे लागू होतील :

१९६१ चा महा. ९. परंतु, मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६० हा ज्या दिनांकास अंमलात आला त्या दिनांकास अस्तित्वात असलेल्या पोट-पट्ट्याच्या बाबतीत पट्टेदारास अशा दिनांकापासून एक वर्षाच्या आत, कलम ३१ अन्वये पोट-पट्टा समाप्त करण्याचा हक्क असेल आणि कलमे ३१ ते ३१-ड (दोन्ही धरून) यांच्या तरतुदी, जेथवर त्या लागू करणे शक्य असेल तेथवर, पोट-पट्टा रद्द करण्याच्या बाबतीत लागू होतील.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या पोटकलम (२) मध्ये पट्टेदाराच्या उल्लेखात, पट्ट्याने धारण केलेल्या जमिनीचे किंवा तिच्या कोणत्याही भागाचे संपूर्ण हितसंबंध ज्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित किंवा अभिहस्तांकित करण्यात आले असतील अशा व्यक्तीचा समावेश होतो.

^४[**८८-अ-एक.** एखादी जमीन अनुसूची चारमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या गावांपैकी कोणत्याही गावात असलेली जमीन असून ती दिनांक १ फेब्रुवारी, १९५७ च्या लगतपूर्वी मालाड, कांदिवली, बोरीवली आणि मुलुंड येथील पूर्वीच्या नगरपालिकांच्या हद्दीत समाविष्ट करण्यात आलेली नसेल आणि उक्त गावांच्या संबंधात कलम ८८, खंड (ख) अन्वये काढलेली शासकीय अधिसूचना महसूल विभाग क्रमांक टी.एन.सी.५१५७-३१-९०एम, दिनांक २९ मार्च १९५७ ही काढण्यात आली नसती तर, जमिनीच्या कुळाने कलम ३२ अन्वये अशी जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात आले असते, त्याबाबतीत उक्त अधिसूचनेत काहीही अंतर्भूत असले तरी, अशा कुळाने, ती जमीन कलम ३२ अन्वये त्या कलमात विनिर्दिष्ट केलेल्या संबंधित तारखेस खरेदी केली असे मानण्यात येईल आणि कलमे ३२ ते ३२-र आणि कलम ४३ यांच्या तरतुदी अशा खरेदीस त्याप्रमाणे लागू होतील.]

अनुसूची चारमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या गावातील विवक्षित जमिनीच्या कुळांच्या संबंधात विशेष तरतुदी.

^१ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम १५ अन्वये हे स्पष्टीकरण जादा दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३४ (१) (चार) अन्वये “कलमांचा खंड (अ)” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ वरील अधिनियमाच्या कलम ३४ (२) या अन्वये पोटकलम (२) जादा दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम १६ अन्वये कलम ८८-क एक हे समाविष्ट करण्यात आले.

* सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३४ कलम २ व ३ नोंद क्रमांक ४ अन्वये, दिनांक १ मे १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात “महाराष्ट्र वंशपरंपरागत अधिकार पद अधिनियम” (१८७४ चा ३) अशी सुधारणा करण्यात आली.

भूदान समितीकडे
किंवा तिने
हस्तांतरित
केलेल्या
जमिनीस या
अधिनियमाच्या
तरतुदी लागू
नसाणे.

८८-अ. राज्य शासनाने याबाबत मान्यता दिलेल्या भूदान समितीकडे हस्तांतरित केलेल्या किंवा तिने हस्तांतरित केलेल्या जमिनीस, पूर्वगामी तरतुदीपैकी कोणतीही तरतूद लागू असणार नाही.

स्थानिक
प्राधिकरणे व
विद्यापीठे यांच्या
मालकीच्या व
विश्वस्त
व्यवस्थेखाली
असलेल्या
जमिनींना
विवक्षित
तरतुदीपासून
माफी.

८८-ब. ^१[(१)] कलमे ३, ४-ब, ८, ९, ९-अ, ९-ब, ९-क, १०, १०-अ, ११, १३ व २७ खेरीज करून पूर्वगामी तरतुदीपैकी कोणतीही तरतूद आणि प्रकरणे सहा व आठ यांच्या तरतुदी, त्यावर सांगितलेल्या कलमात उल्लेख केलेल्या कोणत्याही गोष्टीस लागू करता येतील तेथवर, पुढील जमिनीस लागू होणार नाहीत :-

(अ) स्थानिक प्राधिकरण किंवा ^२[महाराष्ट्र राज्याच्या मुंबई क्षेत्रात] कायद्याने स्थापन केलेले विद्यापीठ यांनी धारण केलेल्या किंवा पट्ट्याने दिलेल्या जमिनी; आणि

(ब) शैक्षणिक प्रयोजनासाठी, ^३[रुग्णालयासाठी, पांजरपोळसाठी, गोशाळेसाठी] किंवा सार्वजनिक पूजास्थानासाठी केलेल्या विश्वस्तव्यवस्थेची मालमत्ता असलेल्या जमिनी :

परंतु,—

(एक) *मुंबई सार्वजनिक विश्वस्तव्यवस्था अधिनियम, १९५० अन्वये अशा विश्वस्तव्यवस्थेची नोंदणी करण्यात आली असली पाहिजे किंवा ती करण्यात आली आहे असे मानण्यात येत असले पाहिजे, आणि

(दोन) अशा जमिनींच्या सर्व उत्पन्नाचा विनियोग अशा विश्वस्तव्यवस्थेच्या प्रयोजनार्थ होत असला पाहिजे.

१९५०
चा मुंबई
२९.

^४[(क) पुढीलप्रमाणे समाजास उपयुक्त अशी सेवा करण्याकरिता कोणत्याही व्यक्तीने दिनांक १ ऑगस्ट १९५६ पूर्वी अभिहस्तांकित केलेल्या किंवा देणगीदाखल दिलेल्या जमिनी—

पाणीपुरवठ्याची कामे सुस्थितीत राखणे, दिवाबत्ती करणे व गुरांकरिता झोण पाण्याने भरणे ;]

^५[(ड) दिवाणी, महसुली किंवा फौजदारी न्यायालयांनी स्वतः किंवा त्यांनी नेमलेल्या धारकांमार्फत तात्पुरत्या व्यवस्थापनाखाली घेतलेल्या जमिनी, न्याय धारकांच्या मालकीहक्काबाबत निर्णय होईपर्यंत :

परंतु, खंड(घ) मध्ये उल्लेखिलेली जमीन, ज्या दिनांकास व्यवस्थापनातून मुक्त करण्यात येईल त्या दिनांकापासून या अधिनियमाच्या सर्व पूर्वगामी तरतुदी, त्या जमिनींना लागू असतील, मात्र त्या अशा फेरफारास अधीन असतील की, कायम कुळवहिवाट नसलेली जी कोणतीही कुळवहिवाट, अशा जमिनीच्या संबंधात त्या दिनांकास अस्तित्वात असेल त्या कुळवहिवाटीच्या बाबतीत,—

(एक) जमीनमालकास कलम ३१ अन्वये (किंवा प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकाच्या बाबतीत कलम ३३-ख अन्वये) अशा तारखेपासून एक वर्षाच्या आत ती कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा हक्क असेल ; आणि

(दोन) जमीनमालकास किंवा प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकास ज्या कालावधीत उपरोक्तप्रमाणे कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा हक्क असतो तो कालावधी समाप्त झाल्यावर, एक वर्षाच्या आत, कुळास, कलम ३२ अन्वये (किंवा वगळलेल्या कुळाच्या बाबतीत कलम ३३-क अन्वये) जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल ; आणि

(तीन) कलम ३१ ते ३१-ड दोन्हीही धरून (किंवा प्रमाणपत्र दिलेल्या जमीनमालकाच्या बाबतीत कलमे ३३-अ व ३३-ब) आणि कलमे ३२ ते ३२-र, दोन्हीही धरून (किंवा वगळलेल्या कुळाच्या बाबतीत कलमे ३३-अ व ३३-क) यांच्या तरतुदी जेथवर

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ३१ अन्वये कलम ८८ (ब) यास त्या कलमांचे पोटकलम (१) असा फेरक्रमांक देण्यात आला.

^२ महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० याअन्वये “दुस-या राज्यात घातलेले प्रदेश वगळून पुनर्रचनेपूर्वीच्या मुंबई राज्यात ” या शब्दांऐवजी, हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १५, कलम १६ अन्वये “रुग्णालयासाठी ” या शब्दाऐवजी, हे शब्द दाखल करण्यात आले.

^४ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम १७ अन्वये खंड (क) जादा दाखल करण्यात आला.

^५ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९ याच्या कलम ३५ अन्वये खंड (ड) समाविष्ट करण्यात आला.

* सन २०१२ चा महाराष्ट्र आणि नियम क्रमांक २४ कलम २ व ३ अनुसूची नोंद क्रमांक ४३ अन्वये, दिनांक १ मे १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात “महाराष्ट्र सार्वजनिक विश्वस्त व्यवस्था अधिनियम” (१९५० चा २९) अशी सुधारणा करण्यात आली.

लागू करता येतील तेथवर, उपरोक्तप्रमाणे कुळवहिवाट समाप्त करण्याच्या बाबतीत किंवा जमीन खरेदी करण्याच्या हक्काच्या बाबतीत लागू होतील ;

परंतु आणखी असे की,—

(अ) कायम कुळवहिवाटीच्या बाबतीत, कायम कुळास,—

(एक) ज्या तारखेस संपदा किंवा जमीन व्यवस्थापनातून मुक्त करण्यात येईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत, किंवा

(दोन) अशी संपदा किंवा जमीन, कृषक दिनानंतर परंतु मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या प्रारंभापूर्वी, व्यवस्थापनातून मुक्त करण्यात आली असेल त्या बाबतीत, अशा प्रारंभापासून एक वर्षाच्या आत,—

त्याने कायम कुळवहिवाटीखाली धारण केलेली जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल, आणि

(ब) या परंतुकान्वये कायम कुळास प्रदान केलेल्या हक्काचा वापर करण्याची अशा कायम कुळाची इच्छा असेल तर ते, उक्त एक वर्षाच्या कालावधीत विहित रीतीने, तदनुसार जमीनमालकास आणि न्यायाधिकारणास कळवील आणि कलमे ३२ ते ३२-र यांच्या तरतुदी, जेथवर लागू करता येतील तेथवर, कायम कुळाच्या जमीन खरेदी करण्याच्या हक्कास लागू होतील.

^३[(२) या कलमाच्या प्रयोजनासाठी, कोणत्याही विश्वस्तव्यवस्थेने पोटकलम (१) च्या परंतुकातील शर्ती पूर्ण केल्या आहेत असे जिल्हाधिका-याने चौकशीअंती दिलेले प्रमाणपत्र त्यासंबंधात निर्णायक साक्षी पुरावा असेल]

८८-क (१) जर कोणत्याही व्यक्तीने पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचे क्षेत्र निर्वाहक क्षेत्रापेक्षा अधिक नसेल व अशा व्यक्तीचे एकूण वार्षिक उत्पन्न अशा जमिनीचा खंड धरून १,५०० रुपयांपेक्षा अधिक नसेल तर, ^१[कलमे ३३-अ ३३-ब व ३३-क यात जी कोणतीही तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त, कलमे] ३२ ते ३२-र (दोन्ही धरून) यातील कोणताही मजकूर तिने पट्ट्याने दिलेल्या अशा जमिनीस लागू होणार नाही :

परंतु, अशी जमीन कायम कुळ म्हणून धारण करणा-या कोणत्याही व्यक्तीस किंवा अशी जमीन जिने कोणत्याही इतर व्यक्तीला कायम कुळवहिवाटीवर पट्ट्याने दिली असेल त्या व्यक्तीस, या पोटकलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.

^२[(२) पोटकलम (१) मध्ये तरतूद केलेली माफी मिळण्यास पात्र असलेली प्रत्येक व्यक्ती, विहित कालावधीच्या आत, तिने पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचे सर्व किंवा बहुतेक तुकडे ज्या मामलेदाराच्या अधिकारितेत असतील त्या मामलेदाराकडे, अशी माफी मिळण्याचा तिला हक्क आहे असे प्रमाणपत्र मिळण्यासाठी, विहित कालावधीत, विहित नमुन्यात अर्ज करील.

(३) असा अर्ज मिळाल्यावर मामलेदार, उक्त जमिनीच्या कुळास किंवा कुळांना नोटीस दिल्यानंतर चौकशी करील आणि अशा व्यक्तीने पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीस पोटकलम (१) अन्वये कलमे ३२ ते ३२-र यांच्या तरतुदीची माफी दिली आहे किंवा कसे याविषयी निर्णय देईल.

(४) अशा जमिनीस माफी देण्यात आली आहे असा निर्णय मामलेदार देईल तर, तो अशा व्यक्तीस विहित नमुन्यात एक प्रमाणपत्र देईल.

(५) पोटकलम (३) अन्वये मामलेदाराने दिलेला निर्णय, अखेरचा असेल ; मात्र त्याविरुद्ध जिल्हाधिका-याकडे अपील करता येईल.]

^४[**८८-कक.** या अधिनियमात काहीही अंतर्भूत असले तरी, जी अनुसूचित जमातीची नसेल अशा व्यक्तीस, महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम आणि कुळवहिवाट कायदा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या प्रारंभानंतर, महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ याचे कलम ३६ किंवा कलम ३६-ब याच्या तरतुदीन्वये, जिल्हाधिका-याच्या पूर्वमंजूरीने, तिला रीतसर पट्ट्याने दिलेली जमीन, या अधिनियमाअन्वये खरेदी करण्याचा हक्क असणार नाही.]

ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न रुपये १,५०० पेक्षा अधिक नसेल अशा व्यक्तींनी पट्ट्याने दिलेल्या जमिनींना विवक्षित तरतुदीपासून माफी.

विवक्षित पट्ट्यांच्या बाबतीत अधिनियमाच्या तरतुदी लागू नसणे.

^१ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ३१ अन्वये पोटकलम (२) हे जादा दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३६ अन्वये “कलमे ३२ ते ३२-द (दोन्ही धरून) यातील कोणताही उपबंध” या मजकुराऐवजी, हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

^३ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, व ३२ अन्वये मूळ पोटकलम (२) ऐवजी, ही पोटकलमे दाखल करण्यात आली.

^४ सन १९७४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३५, अनुसूची अन्वये कलम ८८-कक, समाविष्ट करण्यात आले.

कलमे ३२ ते ३२-र सेवेसाठी दिलेल्या विवक्षित जमिनींना लागू नसणे.	<p>१[८८-कअ. कलमे ३२ ते ३२-र (दोन्ही धरून) ३[३३-अ, ३३-ब व ३३-क] यातील कोणताही मजकूर, शासनास उपयुक्त सेवा दिल्याबद्दल इनाम किंवा वतन म्हणून धारण केलेल्या पण *मुंबई वंशपरंपरागत अधिकारपद अधिनियम, १८७४, कलम २३ अन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही इतर कायद्याअन्वये, त्या त्या वेळी अशी सेवा प्रत्यक्ष करीत असलेल्या व्यक्तीस पारिश्रमिक म्हणून नेमून देण्यात न आलेल्या जमिनीस, लागू असणार नाही.]</p>	१८७४ चा मुंबई ३.
कलमे ३२ ते ३२-र संरजामांना लागू नसणे. माफी रद्द करण्याचा शासनाचा अधिकार.	<p>३[८८-कब. मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या प्रारंभाच्या तारखेस संरजाम म्हणून धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीस, कलमे ३२ ते ३२-र (दोन्ही धरून) यातील कोणताही मजकूर लागू होणार नाही किंवा तो कोणत्याही वेळी लागू होता असे मानण्यात येणार नाही.]</p>	१९६२ चा महाराष्ट्र ३६.
	<p>४[८८-ड. (१) कलमे ८८, ८८-अ, ८८-ब आणि ८८-क यात काहीही अंतर्भूत असले तरी,—</p>	
	<p>(एक) कलम ८८, खंड (ब) यात उल्लेख केलेल्या क्षेत्राच्या बाबतीत, कृषीतर किंवा औद्योगिक विकास होण्याची शक्यता फार लांबवर आहे किंवा अशा क्षेत्रातील कोणत्याही जमिनीतून कुळास काढून टाकण्यात आल्यानंतर उक्त जमीन कृषीतर किंवा औद्योगिक प्रयोजनांसाठी वापरण्यात आलेली नाही,</p>	
	<p>(दोन) भूदान समितीने हस्तांतरित केलेल्या जमिनी ज्यांना हस्तांतरित करण्यात आल्या असतील त्या व्यक्तींनी त्या व्यक्तीशः कसल्या नाहीत किंवा त्यांनी त्या अन्वयसंक्रामित केल्या आहेत,</p>	
	<p>(तीन) कलम ८८-ब, खंड (ब) यात उल्लेखिलेल्या जमिनींच्या बाबतीत, उक्त विश्वस्त व्यवस्था उक्त मालमत्तेकडे लक्ष पुरविण्यास असमर्थ आहे किंवा अशा विश्वस्त व्यवस्थेकडून तिची व्यवस्था नीट ठेवली गेली नाही किंवा अशी विश्वस्तव्यवस्था व कुळे यामध्ये तंटे निर्माण झाले आहेत, आणि</p>	
	<p>(चार) कलम ८८-क मध्ये उल्लेखिलेल्या जमिनींच्या बाबतीत, उक्त व्यक्तीची वार्षिक प्राप्ती रु. १,५०० पेक्षा अधिक झाली आहे किंवा अशा व्यक्तीने धारण केलेली एकूण जमीन निर्वाहक क्षेत्रापेक्षा अधिक आहे, अशी राज्य शासनाची खात्री झाली तर, राज्य शासनास, विहित रीतीने प्रसिद्ध केलेल्या आदेशाद्वारे, असा निदेश देता येईल की, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून, यथास्थिति, अशा जमिनीस किंवा क्षेत्रास, या अधिनियमाच्या तरतुदीपैकी सर्व किंवा कोणत्याही तरतुदीची माफी पूर्वोक्त कलमांपैकी कोणत्याही कलमान्वये मिळत असेल तर ती मिळण्याचे बंद होईल आणि यथास्थिति, कलम ८८-ब किंवा ८८-क या अन्वये दिलेले कोणतेही प्रमाणपत्र रद्दबातल होईल.</p>	
	<p>(२) अशा कोणत्याही जमिनीस किंवा क्षेत्रास अशा प्रकारे माफी मिळण्याचे बंद होईल तेव्हा, पोटकलम (१) अन्वये दिलेल्या आदेशात विनिर्दिष्ट केलेल्या तारखेस अस्तित्वात असलेल्या कुळवहिवाटीच्या बाबतीत, जमीनमालकास, अशा तारखेपासून एक वर्षाच्या आत अशी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा कलम ३१ अन्वये हक्क असेल आणि कुळास, त्याची कुळवहिवाट याप्रमाणे समाप्त करण्यात आली नसेल तर, अशा जमीनमालकास ज्या अवधीत अशी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा हक्क असेल तो अवधी संपल्यापासून एक वर्षाच्या आत, उक्त जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल. कलमे ३१ ते ३१-ड (दोन्ही धरून) आणि कलमे ३२ ते ३२-घ (दोन्ही धरून) ही, ती जेथवर लागू असतील तेथवर, अशा रीतीने कुळवहिवाट समाप्त करण्यास आणि उक्त जमीन खरेदी करण्याच्या कुळाच्या हक्कास लागू होतील.]</p>	
निरसन.	<p>८९. (१) [अनुसूची १] मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली अधिनियमिती, त्या अनुसूचीच्या चौथ्या स्तंभात नमूद केलेल्या व्याप्तीपर्यंत याअन्वये निरसित केल्यामुळे.</p>	
	<p>(२) परंतु, या अधिनियमितीतील कोणत्याही तरतुदीमुळे किंवा त्याद्वारे कोणतीही तरतूद निरसित केल्यामुळे,—</p>	
	<p>(अ) **मुंबई जमीन महसूल संहिता, १८७९, कलम ५९ यात केलेल्या सुधारणांस किंवा*** खोती भूव्यवस्था अधिनियम, १८८०, कलमे ६ व ९ यांत केलेल्या सुधारणांस बाध येणार नाही ;</p>	१८७९ चा मुंबई ५.
	<p>(ब) या अधिनियमात स्पष्टपणे जी तरतूद केली असेल ती खेरीज करून,—</p>	
	<p>(एक) या अधिनियमाच्या प्रारंभपूर्वी आधीच संपादन केलेला किंवा प्राप्त झालेला कोणताही हक्क, सत्वाधिकार किंवा हितसंबंध अथवा प्राप्त झालेले किंवा पत्करलेले कोणतेही आबंधन किंवा दायित्व, अथवा</p>	१८८० चा मुंबई १.
	<p>१ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम १८ अन्वये हे कलम समाविष्ट करण्यात आले. २ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ९, कलम ३७ अन्वये हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला. ३ सन १९६२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३६, कलम २ अन्वये कलम ८८-कब समाविष्ट करण्यात आले. ४ सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८, कलम ३३ अन्वये मूळ कलमाऐवजी हे कलम दाखल करण्यात आले. ५ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ४९ अन्वये “अनुसूची” या शब्दाऐवजी हा शब्द व आकडा दाखल करण्यात आला. * सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४ कलम २ व ३ अनुसूची नोंद क्रमांक ४ अन्वये, दिनांक १ मे १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात “महाराष्ट्र वंशपरंपरागत अधिकार पद अधिनियम” (१८७४ चा ३) अशी सुधारणा करण्यात आली. ** आता महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ (१९६६ चा महाराष्ट्र ४१) पहा. *** सन १९५० चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६, कलम १७ अन्वये हा अधिनियम निरसित करण्यात आला. कृपया अनुसूची पहा.</p>	

(दोन) अशा हक्काच्या, सत्वाधिकाराच्या, हितसंबंधाच्या, आबंधनाच्या किंवा दायित्वाच्या संबंधातील कोणतीही कायदेविषयक कार्यवाही किंवा इलाज अथवा या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी केलेली किंवा राहिलेली कोणतीही गोष्ट हीस बाध येणार नाही किंवा बाध येतो असे मानण्यात येणार नाही आणि अशी कोणतीही कार्यवाही जणू हा अधिनियम अंमलात आलेला नसावा त्याप्रमाणे पुढे चालविण्यात येईल व त्याप्रमाणे निकालात काढण्यात येईल.

(३) पोटकलम (२) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, याप्रमाणे निरसित केलेल्या अधिनियमाच्या कलम ७ अन्वये जमिनीचा कब्जा परत मिळविण्यासाठी व तो पुर्ववत ठेवण्यासाठी दाखल केलेल्या व या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास मामलेदारापुढे किंवा अपिलात जिल्हाधिका-यांपुढे प्रलंबित असलेल्या सर्व कार्यवाह्या या कलमात काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमान्वये यथास्थिति, मामलेदारापुढे किंवा अपिलात जिल्हाधिका-यापुढे दाखल करण्यात आल्या आहेत व त्या त्यांच्यापुढे प्रलंबित आहेत असे मानण्यात येईल आणि या अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार त्या निकालात काढण्यात येतील.

१९३९ चा मुंबई २९. (४) मुंबई कुळवहिवाट अधिनियम १९३९, अन्वये केलेली कोणतीही नेमणूक, नियम किंवा नमुना अथवा काढलेली कोणतीही अधिसूचना अथवा दिलेली कोणतीही नोटीस किंवा आदेश या गोष्टी, प्रस्तुत अधिनियम किंवा तदन्वये केलेले नियम यांच्या तरतुदीशी विसंगत नसतील तेथवर, अंमलात असण्याचे चालू राहिल आणि त्या प्रस्तुत अधिनियमाच्या तरतुदींअन्वये करण्यात, काढण्यात किंवा देण्यात आल्या आहेत असे मानण्यात येईल; आणि त्यांचे, प्रस्तुत अधिनियमान्वये केलेली कोणतीही नेमणूक, नियम किंवा नमुना अथवा काढलेली कोणतीही अधिसूचना अथवा दिलेली कोणतीही नोटीस किंवा आदेश यांद्वारे अधिक्रमण झालेले असल्याखेरीज व होईतोपर्यंत तसेच अंमलात असण्याचे चालू राहिल.

१९३९ चा मुंबई २९. १९४७ चा मुंबई ४७. १९५० चा मुंबई ४. १९५० चा मुंबई २२. ^१[८९अ. याद्वारे जाहीर करण्यात येत आहे की, प्रांतातील अधिकारिता अधिनियम, १९४७ अन्वये काढलेल्या आदेशाद्वारे किंवा इतर कोणत्याही वैधानिक अधिकाराद्वारे वेळोवेळी फेरबदल केलेली या अधिनियमाची अनुसूची एकमध्ये नमूद केलेली मुंबई कुळवहिवाट अधिनियम, १९३९ याची कलमे ३, ३-अ आणि ४ ही * [मुंबई विलीन संस्थाने (कायदे) अधिनियम, १९५० व मुंबई विलीन क्षेत्रे, परवृत्त क्षेत्रे, व विनिर्दिष्ट क्षेत्रे (कायद्यांची सुधारणा) अधिनियम, १९५० या अन्वये उक्त कलमांत केलेल्या कोणत्याही फेरबदलांसह] वर उल्लेखिलेल्या दुस-या मुंबई अधिनियमात व्याख्या केलेल्या विलीन संस्थांनांमध्ये किंवा शेवटी उल्लेखिलेल्या मुंबई अधिनियमात व्याख्या केलेल्या परवृत्त क्षेत्रांमध्ये समाविष्ट असलेल्या क्षेत्रांच्या संबंधात हा अधिनियम त्या क्षेत्रात ज्या तारखांना अनुक्रमे लागू करण्यात व अंमलात आणण्यात आला असेल त्या तारखांना, त्या क्षेत्रांना लागू करण्यात आली होती व त्या क्षेत्रांत ती अंमलात होती असे नेहमीकरिता मानण्यात येईल आणि त्यानुसार-

शंका निरसन.

(अ) अशा रीतीने फेरबदल करण्यात आलेली उक्त कलमे ३, ३-अ किंवा ४ याखाली येणारी सर्व कुळे ही-मग उक्त कलम ३-अ अन्वये आवश्यक असल्याप्रमाणे अधिकार अभिलेखात संरक्षित कुळे म्हणून असलेल्या त्यांच्या हक्कांची नोंदणी करण्यात आलेली असो वा नसो-संबंधित कलमान्वये नेहमीच त्या त्या दिनांकास संरक्षित कुळे असल्याचे मानण्यात येईल.

(ब) मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ (ज्यांचा यात यापुढे "सन १९५५ चा उक्त अधिनियम" म्हणून उल्लेख करण्यात आला आहे) हा ज्या तारखेस अंमलात आला त्या तारखेस म्हणजे दिनांक १ ऑगस्ट, १९५६ या तारखेच्या लगतपूर्वी, प्रस्तुत अधिनियमाचे कलम ३४ ज्या स्वरूपात होते त्या स्वरूपातील त्याच्या तरतुदींअन्वये, जमिनीच्या कब्जासाठी किंवा कब्जा परत मिळविण्यासाठी चालविलेल्या आणि मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (द्वितीय सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या प्रारंभास, मामलेदारापुढे किंवा अपील केले असल्यास जिल्हाधिका-यापुढे किंवा कोणत्याही न्यायाधिकारणांकडे किंवा न्यायालयापुढे प्रलंबित असलेल्या सर्व कार्यवाह्या या, न्यायालयाच्या कोणत्याही न्यायनिर्णयात, हुकूमनाम्यात किंवा आदेशात काहीही अंतर्भूत असले तरी, सन १९५५ च्या उक्त अधिनियमान्वये बदली दाखल केल्याप्रमाणे असलेल्या कलम ३१ अन्वये दाखल करण्यात आल्या असल्याचे मानण्यात येतील आणि त्यानुसार त्या निकालात काढण्यात येतील.]

१९६३ चा महाराष्ट्र ४९५६ चा मुंबई १३.

^२[९०-अ. अनुसूची दोनमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अधिनियमात, त्या अनुसूचीच्या चौथ्या स्तंभात नमूद केलेल्या व्याप्तीपर्यंत सुधारणा करण्यात आल्या आहेत.]

सुधारणा केलेल्या अधिनियमिती.

^१ सन १९६३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ८, कलम ९ अन्वये हे कलम दाखल करण्यात आले.

^२ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ५० अन्वये हे कलम दाखल करण्यात आले.

* सन २०१२ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४ कलम २ व ३ अनुसूची, नोंद क्रमांक ४१ अन्वये, दिनांक १ मे १९६० पासून या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात "महाराष्ट्र विलीन संस्थाणे (कायदे) अधिनियम" (१९५० चा ६) अशी सुधारणा करण्यात आली.

[अनुसूची एक]
निरसित अधिनियमिती
(कलम ८९ पहा.)

वर्ष	क्रमांक	संक्षिप्त नाव	निरसनाची व्याप्ती
(१)	(२)	(३)	(४)
१९३९	२९	मुंबई कुळवहिवाट अधिनियम, १९३९. संरक्षित कुळे	<p>पुढील रीतीने सुधारणा करण्यात आलेली कलमे ३, ३-अ व ४ याव्यतिरिक्त संपूर्ण अधिनियम :-</p> <p>३. एखाद्या कुळास एखाद्या जमिनीच्या बाबतीत पुढील परिस्थितीत संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यात येईल :-</p> <p>(अ) त्याने अशी जमीन एकतर-</p> <p>(एक) दिनांक १ जानेवारी, १९३८, अथवा</p> <p>(दोन) दिनांक १ जानेवारी, १९४५</p> <p>या दिनांकाच्या निकटपूर्वी सतत सहा वर्षांपेक्षा कमी नसेल इतक्या कालावधीसाठी धारण केली असेल तर, आणि (ब) त्याने पूर्वोक्त कालावधीत अशी जमीन व्यक्तितः कसली असेल तर,</p> <p>स्पष्टीकरण एक.-यथास्थिति, दिनांक १ जानेवारी, १९३८ रोजी किंवा दिनांक १ जानेवारी, १९४५ रोजी अशी जमीन धारण करणा-या व्यक्तीला ती दुस-या व्यक्तिकडून वंश परंपरेने किंवा वारसाहक्काने मिळाली असेल किंवा तिने अशी जमीन कूळ म्हणून धारण केली असेल तर व ती अशा दुस-या व्यक्तीची वारस असेल तर, ज्या कालावधीत अशा दुस-या कूळ म्हणून अशी जमीन धारणा केली असेल, तो अवधी या कलमान्वये सहा वर्षांचा कालावधी मोजताना जमेस धरण्यात येईल.</p> <p>स्पष्टीकरण दोन.-दिनांक १ जानेवारी, १९३८ रोजी किंवा यथास्थिति, दिनांक १ जानेवारी, १९४५ रोजी अशी जमीन धारण करणा-या व्यक्तीने अशा दिनांकापूर्वीच्या सहा वर्षांच्या कालावधीत कोणत्याही वेळी त्याच गावात त्याच जमीन मालकाची इतर कोणतीही जमीन कूळ म्हणून धारण केली असेल व ती त्याने व्यक्तीशः कसली असेल तर, ज्या कालावधीत तिने अशी इतर जमीन धारण केली असेल तो कालावधी ह्या कलमान्वये सहा वर्षांचा कालावधी मोजताना जमेस धरण्यात येईल.</p> <p>स्पष्टीकरण तीन.-जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यक्तींनी कोणतीही जमीन कूळ म्हणून संयुक्तपणे धारण केली असेल तेव्हा, त्यांच्यापैकी कोणत्याही एका व्यक्तीने अशी जमीन व्यक्तीशः कसली असेल किंवा कसण्याचे चालू ठेवले असेल आणि या कलमात विनिर्दिष्ट केलेल्या इतर शर्ती पु-या झाल्या असतील तर, अशा सर्व व्यक्ती अशा जमिनीच्या बाबतीत संरक्षित कुळे असल्याचे मानण्यात येतील.</p> <p>सन १९४६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक २६ हा अंमलात आल्याच्या दिनांकापासून एक वर्ष संपल्यानंतर कुळांना संरक्षित कुळे म्हणून मानणे.</p> <p>३-अ प्रत्येक कुळास, त्याच्या जमीनमालकाने उक्त दिनांकापूर्वी असे कूळ संरक्षित कूळ नाही असे जाहिर करण्यात यावे याबद्दल मामलेदाराकडे अर्ज केलेला नसल्यास, दिनांक ८ नोव्हेंबर, १९४७ पासून या अधिनियमाच्या प्रयोजनाकरिता संरक्षित कूळ म्हणून मानण्यात येईल आणि संरक्षित कूळ म्हणून त्याचे सर्व हक्क अधिकार अभिलेखात नमूद करण्यात येतील.</p> <p>स्पष्टीकरण.-जमीनमालकाने मुंबई कुळवहिवाट अधिनियम, १९३९, कलम ३-क यात तरतूद केल्याप्रमाणे अर्ज केल्यावरून एखादी व्यक्ती सक्षम प्राधिका-याकडून संरक्षित कूळ नसल्याचे जाहिर करण्यात आले असेल तर, तिला संरक्षित कूळ म्हणून मानण्यात येणार नाही.</p>

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ५९ अन्वये " अनुसूची " या शब्दाऐवजी हा मजकूर समाविष्ट करण्यात आला.

वर्ष	क्रमांक	संक्षिप्त नाव	निरसनाची व्याप्ती
(१)	(२)	(३)	(४)
१९३९ चा मुंबई ८.		दिनांक १ एप्रिल १९३७ नंतर जमिनीतून काढून टाकलेल्या कुळांना संरक्षित कुळे म्हणून मानणे.	<p>४. (१) प्रत्येक कुळाला या अधिनियमाच्या प्रयोजनाकरिता पुढील परिस्थितीत संरक्षित कूळ म्हणून मानण्यात येईल :-</p> <p>(अ) त्याने दिनांक १ एप्रिल, १९३७ च्या निकटपूर्वी सहा वर्षांपेक्षा कमी नाही इतक्या अवधीत कोणतीही जमीन सतत धारण केली असेल व ती व्यक्तिशः कसली असेल व त्यास ह्या अधिनियमाचे कलम १४ यात विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही कारणावरून सक्षम प्राधिका-याच्या आदेशाद्वारे असेल त्याहून अन्यथा अशा दिनांकास किंवा अशा दिनांकानंतर अशा जमिनीतून काढून टाकण्यात आले असेल तर, अथवा</p> <p>(ब) त्याने दिनांक १ एप्रिल, १९४४ च्या निकटपूर्वी सहा वर्षांपेक्षा कमी नाही इतक्या कालावधीत कोणतीही जमीन सतत धारण केली असेल व ती व्यक्तिशः कसली असेल व त्यास ह्या अधिनियमाचे कलम १४ यात विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही कारणावरून सक्षम प्राधिका-याच्या आदेशाद्वारे असेल त्याहून अन्यथा अशा दिनांकास किंवा अशा दिनांकानंतर अशा जमिनीतून काढून टाकण्यात आले असेल तर:</p> <p>परंतु असे की, मुंबई अल्प-भूधारक सहाय्य अधिनियम, १९३८, याचे कलम ९ यात उल्लेख केलेला खंड भरण्यात कसूर केल्यामुळे, त्यात तरतूद केल्याप्रमाणे जमिनीतून काढून टाकलेल्या कोणत्याही कुळाने खंड (अ) खाली येणा-या बाबतीत अशी जमीन ज्या क्षेत्रात असेल त्या क्षेत्रात हे कलम अंमलात आल्याच्या दिनांकापासून चार महिन्यांच्या आत आणि खंड (ब) खाली येणा-या जमिनीच्या बाबतीत दिनांक ८ नोव्हेंबर, १९४६ पासून सहा महिन्यांच्या आत असा खंड जमीनमालकास दिला नसल्यास, त्याला या अधिनियमाच्या प्रयोजनांसाठी संरक्षित कूळ म्हणून मानण्यात येणार नाही.</p> <p>(२) पोटकलम (१) अन्वये संरक्षित कूळ म्हणून मानण्यात येणा-या व्यक्तीने जमीनमालकास पोटकलम (१), खंड (अ) खाली येणा-या बाबतीत, अशी जमीन असलेल्या क्षेत्रात हे कलम अंमलात आल्याच्या दिनांकापासून एक वर्षाच्या आत आणि पोटकलम (१), खंड (ब) खाली येणा-या बाबतीत, दिनांक ८ नोव्हेंबर, १९४६ नंतर एक वर्षाच्या आत त्यास जमिनीतून काढून टाकले त्यावेळी ज्या अटीवर व शर्तीवर त्याने अशी जमीन धारण केली होती त्याच अटीवर व शर्तीवर ती धारण करण्यास आपण तयार आहोत असे लेखी कळविले तर, तिला खाली लिहिल्याप्रमाणे अशा जमिनीचा कब्जा मिळण्याचा हक्क असेल :-</p> <p>(अ) पोटकलम (१), खंड (अ) खाली येणा-या बाबतीत :-</p> <p>(एक) अशी जमीन असलेल्या क्षेत्रात हे कलम अंमलात आल्याच्या दिनांकाच्या लगतनंतरच्या मे महिन्याच्या ३१ तारखेनंतर संपणा-या कालावधीसाठी जमीनमालकाने अशी जमीन पट्ट्याने दिली असेल तर, अशा पट्ट्याचा कालावधी ज्या दिनांकास संपत असेल त्या दिनांकापासून ; आणि</p> <p>(दोन) इतर बाबतीत, अशी जमीन असलेल्या क्षेत्रात हे कलम अंमलात आल्याच्या दिनांकाच्या लगतनंतरच्या जून महिन्याच्या १ तारखेपासून :</p> <p>(ब) पोटकलम (१), खंड (ब) खाली येणा-या बाबतीत :-</p> <p>(एक) अशी जमीन जमीनमालकाने दिनांक ३१ मे, १९४७ नंतर संपणा-या कालावधीसाठी पट्ट्याने दिली असेल तर, असा पट्ट्याचा कालावधी ज्या दिनांकास संपत असेल त्या दिनांकापासून ; आणि</p> <p>(दोन) इतर बाबतीत, दिनांक १ जून, १९४७ पासून ; आणि अशा रीतीने कब्जा परत मिळाल्यावर, तो या अधिनियमाच्या तरतुदीच्या अधीन राहून उक्त अटीवर व शर्तीवर अशी जमीन धारण करील.</p> <p>(३) या अधिनियमाचे कलम ३४, पोटकलम (१) यात नमूद केलेल्या कोणत्याही प्रयोजनांकरिता, जमीनमालक जमिनीचा उपयोग करित असेल अशा बाबतीत, या कलमांच्या तरतुदी लागू असणार नाहीत.</p>

[अनुसूची दोन]

[कलमे. १० क व १० पहा]

वर्ष	क्रमांक	संक्षिप्त नाव	सुधारणेची व्याप्ती
(१)	(२)	(३)	(४)
१८७९	५	मुंबई जमीन महसूल संहिता, १९७९.	१[(१-अ) कलम ८० मध्ये, "खात्याबाबत" जो जमीन महसूल देणे असेल तो खातेदाराने न दिल्यामुळे अशा भोगवटादाराच्या तर्फे देण्याचा अधिकार ज्या कोणत्याही व्यक्तीचा हितसंबंध असेल त्यास आहे, या मजकुराऐवजी, अनुक्रमे "खात्याबाबत जमीन महसूल देणे असेल तो जमीन महसूल देण्यास प्रथमतः जबाबदार असलेल्या व्यक्तीने न दिल्यामुळे" व "अशा व्यक्तीच्यातर्फे देण्याचा हक्क ज्या कोणत्याही व्यक्तीचा हितसंबंध असेल तिला आहे" हा मजकूर दाखल करावा.]
			(१) कलम ८४ नंतर, पुढील नवीन कलम समाविष्ट करण्यात येईल :- कलमे ८३ व ८४ ही, काही कुळ-वहिवाटीस लागू नसणे. "८४-एक-अ.-ज्या कुळवहिवाटीस मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९४८ च्या तरतुदी लागू आहेत त्या कुळवहिवाटीस कलमे ८३ व ८४ च्या तरतुदी लागू असण्याचे बंद होईल.
			(२) कलम ८६ मध्ये, परंतुकाऐवजी पुढील मजकूर दाखल करण्यात यावा :- "परंतु, असा अर्ज, महसूल वर्षाच्या लगतनंतरचे वर्ष संपण्यापूर्वी किंवा कुळवहिवाटीच्या ज्या वर्षी उक्त खंड किंवा जमीन महसूल देय झाला असेल ते वर्ष संपण्यापूर्वी करण्यात येईल."
			(३) कलम १३६, पोटकलम (१) मध्ये पुढील परंतुकाची भर घालण्यात येईल :- "परंतु, कुळाच्या कब्जातील कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत जर असे कूळ मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९४८ च्या तरतुदींअन्वये अशा जमिनीच्या बाबतीत जमीन महसूल भरण्यास पात्र असेल तर, असे कूळ अशा जमिनीच्या बाबतीत जमीन महसूल भरण्यास प्रथमतः पात्र असेल."
	७	मुंबई पाटबंधारे अधिनियम, १८७९.	कलम ५६-ड मध्ये पोटकलम (१) च्या परंतुकाऐवजी पुढील परंतुक दाखल करण्यात येईल :- "परंतु, कुळाच्या कब्जातील कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत जर असे कूळ मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९४८ च्या तरतुदींअन्वये अशा जमिनीच्या बाबतीत जलसिंचन उपकर भरण्यास पात्र असेल तर, असे कूळ अशा जमिनीच्या बाबतीत जलसिंचन उपकर भरण्यास प्रथमतः पात्र असेल."
१९२३,	६	मुंबई स्थानिक मंडळ अधिनियम,	कलम ९६ मध्ये पुढील परंतुकाची भर घालण्यात येईल :- "परंतु, कुळाच्या कब्जातील कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत, जर असे कूळ मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९४८ च्या तरतुदीं अन्वये अशा जमिनीच्या बाबतीत उपकर भरण्यास पात्र असेल तर, असे कूळ अशा जमिनीच्या बाबतीत उपकर भरण्यास प्रथमतः पात्र असेल."

१९४८ चा मुंबई ६७.

१९४८ चा मुंबई ६७.

१९४८ चा मुंबई ६७.

१९४८ चा मुंबई ६७.

^१ सन १९५६ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १३, कलम ५१ अन्वये या अनुसूची समाविष्ट मध्ये करण्यात आल्या.

^२ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम १९ अन्वये ही नोंद जादा दाखल करण्यात आली.

वर्ष	क्रमांक	संक्षिप्त नाव	सुधारणेची व्याप्ती
(१)	(२)	(३)	(४)
१९२५, ७		मुंबई सहकारी संस्था अधिनियम, १९२५.	कलम २४-अअ मध्ये— (१) खंड (एक) मध्ये— (अ) “कोणतीही जमीन त्याच्या मालकीची असेल” या शब्दानंतर “किंवा कोणत्याही जमिनीत कूळ म्हणून त्याचा हितसंबंध असेल” हे शब्द दाखल करण्यात येतील ; (ब) “त्याच्या मालकीच्या असलेल्या व त्यात विनिर्दिष्ट केलेल्या जमिनीवर” या शब्दांऐवजी “अशा प्रतिज्ञापनात विनिर्दिष्ट केलेल्या जमिनीवर किंवा हितसंबंधावर” हे शब्द दाखल करण्यात येतील ; (२) खंड (दोन) नंतर पुढील खंड समाविष्ट करण्यात येईल :- “ (दोन-अ) मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५, अंमलात येण्याच्या तारखेपूर्वी ज्या कोणत्याही व्यक्तीने ती ज्या संस्थेची सदस्य असेल त्यासंस्थेचे कर्ज काढले असेल, व जिचा कूळ म्हणून जमिनीत कोणताही हितसंबंध असेल ती व्यक्ती, शक्य तितक्या लवकर, खंड (एक) मध्ये उल्लेख केलेल्या नमुन्याप्रमाणे व त्या आशयाचे प्रतिज्ञापन करील; आणि अशा व्यक्तीस तिने तसे प्रतिज्ञापन केले नसल्यास व करीपर्यंत, संस्थेचा सदस्य म्हणून कोणत्याही हक्काचा वापर करण्याचा हक्क असणार नाही ; (३) खंड (तीन), (चार), (सहा) व (सात) मध्ये— “ किंवा (दोन)” या मजकुराऐवजी, तो मजकूर जेथे जेथे आढळेल तेथे तेथे “ (दोन) किंवा (दोन-अ)” हा मजकूर दाखल करण्यात येईल ; (४) खंड (चार) मध्ये “ तिचा कोणताही भाग ” या शब्दानंतर “ किंवा त्यातील हितसंबंध ” हे शब्द दाखल करण्यात येतील ; (५) खंड (सहा) मध्ये, “ जमीनीवर ” या शब्दानंतर “ किंवा हितसंबंधावर ” हे शब्द समाविष्ट करण्यात येतील ; (६) खंड (सात) मध्ये, “ जमीनीवर ” या शब्दानंतर “ किंवा हितसंबंधावर ” हे शब्द समाविष्ट करण्यात येतील.]

१९५६ चा
मुंबई १३.

अनुसूची तीन

[कलमे ३२-क (६) ८७-अ पहा.]

भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबतच्या अधिनियमाची यादी

- मुंबई भागीदारी व नरवादारी भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९४९ (सन १९४९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२).
- मुंबई मालकी भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९४९ (सन १९४९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६१).
- मुंबई तालुकदारी व भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९४९ (सन १९४९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६२).
- पंचमहाल मेवासी भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९४९ (सन १९४९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३).

५. मुंबई खोती नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९४९ (सन १९५० चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६).
६. मुंबई परगणा व कुलकर्णी वतने नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९५० (सन १९५० चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६०).
७. मुंबई वटवा वजिफदारी हक्क नाहीसे करण्याबाबत अधिनियम, १९५० (सन १९५० चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६२).
८. साष्टी भूसंपत्ती (जमीन महसूल माफी नाहीशी करण्याबाबत) अधिनियम, १९५१ (सन १९५१ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६७).
९. मुंबई भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९५३ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८).
१०. मुंबई जात इनामे नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९५२ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ४२).
११. मुंबई विलीन क्षेत्रे (आंकडीया भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत) अधिनियम, १९५३ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३).
१२. मुंबई कौली व कटुबाण भूधारणापद्धती (नाहीशी करण्याबाबत) अधिनियम, १९५३ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ४४).
१३. मुंबई विलीन प्रदेश (बडोदा मूलगिरास भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत) अधिनियम, १९५३ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ४५).
१४. मुंबई विलीन प्रदेश (बडोदा वतन नाहीसे करण्याबाबत) अधिनियम, १९५३ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ४६).
१५. मुंबई विलीन प्रदेश मतादारी भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९५३ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ४८).
१६. मुंबई सेवा इनामे (समाजास उपयुक्त) नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९५३ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ७०).
१७. मुंबई विलीन प्रदेश (जंजिरा व भोर) खोती भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९५३ (सन १९५३ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ७१).
१८. मुंबई (ओखामंडळ सलामी भूधारणापद्धती नाहीशी करण्याबाबत) अधिनियम, १९५३ (सन १९५४ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक १).
१९. मुंबई विलीन प्रदेश व क्षेत्रे (जहागिरी नाहीशी करण्याबाबत) अधिनियम, १९५३ (सन १९५४ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३९).
२०. मुंबई भिल्ल नाईक इनामे नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९५५ (सन १९५५ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक २१).
२१. मुंबई विलीन प्रदेश किरकोळ दुमाला वहिवाटी नाहीशी करण्याबाबत अधिनियम, १९५५ (सन १९५५ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक २२).]

१[अनुसूची चार

(कलम ८८-अ एक पहा)

मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील बोरिवली तालुक्यातील गावे

गावे	गावे
१. बोरिवली	११. वळनाई
२. कान्हेरी	१२. कुरार
३. मागाठणे	१३. चिंचवली
४. शिंपोली	१४. पहाडी
५. एकसर	१५. मुलुंड
६. पोईसर	१६. गोरेगाव
७. कांदिवली	१७. नाहूर
८. आकुर्ली	१८. आरे
९. वधवण	१९. दिंडोशी
१०. मालाड	२०. मंडपेश्वर]

१ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ६३, कलम २० या अन्वये अनुसूची चार समाविष्ट करण्यात आली.